

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**Erken Cumhuriyet Dönemi İnkılaplarının Arap
Dünyasına Yansımaları 1925-1931: Lisânu'l-Hâl ve el-
Câmi'atu'l-'Arabiyye Gazeteleri**

Yüksek Lisans Tezi

Merve Canlı

Ağustos 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Erken Cumhuriyet Dönemi İnkılaplarının Arap
Dünyasına Yansımaları 1925-1931: Lisânu'l-Hâl ve el-
Câmi'atu'l-'Arabiyye Gazeteleri

Yüksek Lisans Tezi

Merve Canlı

Danışman

Doç. Dr. Muhammed Talha Çiçek

Ağustos 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Merve Canlı tarafından hazırlanan “Erken Cumhuriyet Dönemi İnkıaplarının Arap Dünyasına Yansımaları 1925-1931: Lisânu’l-Hâl ve el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye Gazeteleri” başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı’nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Muhammed Talha Çiçek
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Tufan Buzpınar
İstanbul Medipol Üniversitesi

Prof. Dr. Hilal Görgün
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 22/ 08 / 2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığında yazılan bu tezin Chicago yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun 17. edisyonundaki kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Doç. Dr. Muhammed Talha Çiçek

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Merve Canlı

ÖZET

Erken Cumhuriyet Dönemi İnkılaplarının Arap Dünyasına Yansımaları 1925-1931: Lisânu'l-Hâl ve el-Câmi'atu'l-'Arabiyye Gazeteleri

Canlı, Merve

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Muhammed Talha Çiçek

Ağustos 2024, 133 Sayfa

Bu çalışma, 1925-1931 yılları arasında, erken cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki inkılapların Türkiye'yle tarihi ve kültürel pek çok açıdan ortaklığa sahip Arap toplumlarına nasıl yansıdığını incelemeyi hedeflemektedir. Bu hedef çerçevesinde, daha önce detaylı bir araştırmaya tabi tutulmayan Bilâdüşşam gazetelerinden Lübnan'da yayınlanan *Lisânu'l-Hâl* ve Filistin'de yayınlanan *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazeteleri incelenmiştir. Bu iki gazete farklı ideolojik yaklaşımları temsil etmeleri nedeniyle Türkiye'deki inkılaplara muhtelif şekillerde yaklaşmışlardır. *Lisânu'l-Hâl* laik-modernleşmeci bir anlayışa sahipken, *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* muhafazakâr-modernleşmeci bir anlayışa sahiptir. İki gazetenin sahip olduğu ortak tavır ise milliyetçi yaklaşımlarıdır. Bu bakımdan, savaş sonrası dönemde bağımsızlığını elde eden sayılı Müslüman ülkelerinden biri olan Türkiye'nin, seküler ve milliyetçi bir anlayışla ortaya koyduğu inkılaplar, *Lisânu'l-Hâl* tarafından takdir edilerek, Arap dünyasına örnek alınması gereken "bir model" olarak sunulmuştur. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* ise bu inkılapların modern Batı medeniyetini örnek alan, seküler ve radikal değişimler olması nedeniyle Arap ve İslam toplumlarında, Türkiye'dekine benzer fikirlerin yaygın hale gelmemesi için bu inkılapları tenkit eden bir üslup benimsemiştir.

Bu çalışmayla birlikte hem Türkiye'deki inkılaplar özelinde Bilâdüşşam'da incelenmeyen iki ana kaynağın tetkik edilmesi hem de bu kaynaklarda yer alan

Arap dünyasına ait farklı görüşlerin tespit edilmesi sağlanmıştır. İncelenen haberler ışığında, 1925-1931 yılları arasında Türkiye’de yaşanan köklü değişimlerin Arap dünyası basınında önemli gündem maddeleri arasında yer aldığı ve Arap dünyasında bu inkılaplara bakışın homojen olmadığı, aksine çok çeşitli ve farklı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilâdüşşam, Gazete, İnkılap, Türkiye Cumhuriyeti, Türkler ve Araplar

ABSTRACT

Reflections of Early Republican Period Reforms on Arab World 1925-1931:

Lisān al-Hāl and *al-Jāmi‘ah al-‘Arabīyah* Newspapers

Canlı, Merve

Master’s Thesis, Department of History

Supervisor: Associate Professor Muhammed Talha Çiçek

August 2024, 133 pages

This study aims to examine how the reforms in early Republican era Turkey between 1925 and 1931 were reflected in Arab societies, which share many historical and cultural similarities with Turkey. To this end, newspapers from Bilād al-Shām, specifically *Lisān al-Hāl* published in Lebanon and *al-Jāmi‘ah al-‘Arabīyah* published in Palestine, which have not been subjected to detailed research before, were analyzed. These two newspapers approached the reforms in Turkey differently due to their varying ideological perspectives. While *Lisān al-Hāl* had a secular-modernist outlook, *al-Jāmi‘ah al-‘Arabīyah* adopted a conservative-modernist approach. The common stance of both newspapers, however, was their nationalist perspective. In this regard, Turkey, one of the few Muslim states to gain independence in the post-war period, was praised by *Lisān al-Hāl* for its secular and nationalist reforms, and presented as a “model” that the Arab world should follow. *Al-Jāmi‘ah al-‘Arabīyah*, on the other hand, criticized these reforms for being secular and radical changes modeled after modern Western civilization, aiming to prevent similar ideas from becoming widespread in Arab and Islamic societies.

With this study, both the examination of two primary sources in the Arab region that have not been studied, specifically regarding reforms in Turkey, and the identification of different perspectives within the Arab world as reflected in

these sources have been achieved. In light of the news analyzed, it has been determined that the significant transformations in Turkey between 1925 and 1931 were prominent topics in the Arab world press, and the views on these reforms within the Arab world were not homogeneous but rather varied and diverse.

Keywords: Bilād al-Shām, Newspaper, Reform, Republic of Turkey, Turks and Arabs

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans dönemi boyunca kendisinden aldığım derslerle, fikirlerinden istifade ettiğim, yalnızca bu tezin ortaya çıkmasında değil sonraki çalışmalarım konusunda da bir bakış açısına sahip olmamı sağlayan ve bu hususta tavsiye ve ikazlarıyla beni yönlendiren danışman hocam Doç. Dr. Muhammed Talha Çiçek’e yardımları için teşekkür ederim. Onun revizesi olmadan çalışmanın son haline ulaşması şüphesiz mümkün olmazdı. Tez jürimde yer alan sayın Prof. Dr. Tufan Buzpınar ve Prof. Dr. Hilal Görgün’e de tez konusundaki tavsiye ve yorumları için minnettarım. Ayrıca yoğunluğuna rağmen metni okuyarak tezle ilgili düşüncelerini paylaşan Dr. Öğretim Üyesi Erdal Kurğan’a tavsiyeleri için müteşekkirim. Son olarak, çalışmam boyunca destek aldığım TÜBİTAK 2211 Yurt İçi Lisansüstü Burs Programına katkıları için teşekkür ederim.

Bu çalışma benim için pek çok zorluk ihtiva eden bir sürecin ardından ortaya çıkan, uzun bir mesainin ürünü. Bu nedenle bu süreçte yanımda olarak desteklerini fedakarane bir biçimde gösteren aileme teşekkürü bir borç biliyorum. Kendilerinden çaldığım zamanı telafi edememekle birlikte, sevgili eşim Muhammet Emin ve kızım Zeynep Sare’ye süreç boyunca gösterdikleri sabır, sevgi ve destek için minnettarım.

Merve Canlı

İstanbul 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi	1
1.2. Konuya Dair Literatürde Yer Alan Çalışmalar	4
1.3. Araştırmanın Kaynakları	7
1. BÖLÜM: HİLÂFETİN KALDIRILMA SÜRECİ	13
1.1. Abdülmecid Efendi'nin Halifeliği	14
1.2. Cumhuriyetin İlanı ve Hilâfetin Kaldırılması	18
1.2.1. Hilâfetin Kaldırılmasına Yönelik Tepkiler	21
1.2.2. Türkiye ve Arap Dünyası	25
1.3. Hilâfet Kongreleri ve Yeni Halife Arayışı	28
2. BÖLÜM: DİN, DEVLET VE TOPLUM İLİŞKİLERİNİN YENİDEN DÜZENLENMESİ	40
2.1. Kılık Kıyafetle İlgili Düzenlemeler	41
2.1.1. Yeni Kamusalılık ve Arap Basını	43
2.1.2. Şark Devletleri ve Türkiye modeli	50
2.1.3. Bir Tartışma: Şapka ve Fes	55
2.2. Türk Medeni Kanunu	59
2.2.1. Medeni Kanunun Toplum Yapısına Etkileri	64

2.3. Harf İnkılabı	66
2.3.1. Mustafa Kemal’in Yurt Gezileri	71
2.3.2. Arap Harfleri ve Latin Harfleri Tartışmaları.....	73
2.3.3. Milli Dil İnşası ve Türkçeleştirme Faaliyetleri	78
2.4. Dini İfadelerin Anayasadan Çıkarılması.....	82
3. BÖLÜM: TÜRK KADINININ “NAHDA”SI/“UYANIŞ”I VE ORTA DOĞU KADINI.....	89
3.1. Türkiye’de ve Orta Doğu’da Kadın Hareketleri	91
3.2. Latife Hanım	96
3.3. Kadınların Uyanışı ve Toplum.....	99
3.4. Türk Kadınlar Birliği: Eşitlik ve Siyasi Haklar.....	104
3.5. Türkiye’deki Kadın Hareketinin Şark’a Yansıması	112
SONUÇ	118
KAYNAKÇA.....	122
EKLER.....	131

KISALTMALAR

Bkz.: Bakınız

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TDK: Türk Dil Kurumu

TTK: Türk Tarih Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi

Türkiye’de cumhuriyetin ilanını müteakip, pek çoğu Tanzimat döneminden beri bir şekilde tartışılmış olan ve dolayısıyla – en azından bir kısmına – Arap entelektüelleri tarafından da aşına olunan önemli reformlar hayata geçirilmiştir. Erken cumhuriyet dönemi tarihinde vuku bulan bu dönüşümler, Türkiye Cumhuriyeti’nde siyasetin ve devlet yönetiminin ana yönelimini belirleyerek, şartlar ne olursa olsun bu ana yönelimi muhafaza etmeye çalışan bir ulusal kimlik inşa edilmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹ Bu çalışma, “Türk inkılabının,” Türkiye ile aynı coğrafyada yer alan ve birkaç yıl öncesinde aynı imparatorluğun parçası oldukları Arap entelektüel dünyası tarafından nasıl algılandığını, nasıl yorumlandığını ve nasıl tepki verildiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temelini oluşturan kaynaklar, köklü bir basın-yayın hayatına sahip olan Bilâdüşşam bölgesinden seçilmiştir. Bu tercihin başlıca sebebi, Türkiye’de gerçekleşen inkılapları inceleyen literatüre bakıldığında, yalnızca bu bölgeye odaklanan ve buradaki kaynakları kullanan kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamış olmasıdır. Bu yönüyle çalışma, hem Türkiye’de hem de uluslararası akademik literatürde önemli bir boşluğu doldurma iddiasındadır. Bölgedeki süreli yayınlar incelenmiş, incelemenin ardından Beyrut’ta yayınlanan *Lisânu’l-Hâl* ve Kudüs’te yayınlanan *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* gazetelerinin Türkiye’deki inkılapları konu eden pek çok habere yer verdiği görülmüştür. Tercih edilen bu iki kaynak, yayınlanma sürelerinin uzunluğu, temsil ettikleri entelektüel/siyasi/sosyolojik gelenekler, süreklilikleri ve ulaşılabilirlikleri esas alınarak seçilmiş ve hâlihazırda aynı kaynakları kullanarak benzer nitelikte bir çalışma yapılmış olmamasına dikkat edilmiştir.

Lisânu’l-Hâl ve *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* gazetelerinin, Arap toplumuna dair farklı tahayyüllere sahip olması, onların Türkiye’de yaşanan gelişmelere de farklı tepkiler vermelerine neden olmuştur. Bu gazetelerin kabaca “laik-modernleşmeci” ve “muhafazakâr-modernleşmeci” olarak tasnif edebileceğimiz iki belirgin tutuma sahip gazeteler olmaları, araştırmanın temel amaçlarından biri olan, Türkiye’deki inkılaplar

¹ Biz bu gelişmeleri, gazetelerde yer alan halini de esas alarak, “inkılap” olarak adlandırmayı tercih ettik.

hakkında Arap dünyasında farklı yansımaları ortaya koyma fikrini desteklemektedir. Daha öncesinde kapsamlı bir tahkikata tabi tutulmayan bu iki Arap gazetesinin incelenmesi ile birlikte, Arap toplumunda, Türk inkılap ve yenileşme faaliyetlerine dair tepkilerin monolitik ve homojen bir yapı arz etmekten ziyade çeşitlilik ve farklılık gösteren bir yapıda olduğunun ortaya konması hedeflenmektedir. Araştırmanın bir diğer hedefi de bu iki gazetenin Türkiye'deki gelişmeleri aktarma biçimleriyle kendi toplumları üzerinde yaratmaya çalıştıkları etki arasındaki bağlantının ortaya konmasıdır. Bu iki gazetenin alıntılarda bulunduğu Arap coğrafyasından; Mısır, Filistin, Suriye, Irak ve Doğu coğrafyasından; İran, Afganistan ve Hindistan'dan konuyla ilgili görüşlere ulaşma imkânı sağlanmaktadır. Böylece bu araştırma, hem Türkiye'nin kuruluş yıllarındaki gelişme ve faaliyetlerin Bilâdüşşam bölgesinde yayınlanan gazetelerin önemli gündem meseleleri arasında yer aldığını ortaya koyacak hem de bu gazetelerde yer alan bilgi ve haberleri, literatürle birlikte tasvir ve analiz ederek konuya dair doğrudan bir bakış açısı sunulmasını sağlayacaktır.

Lisânu'l-Hâl laik bir dünya perspektifine sahip olduğu için Türkiye'deki inkılapları çoğu zaman hararetle desteklemiş ve bu inkılapları bazen örtülü bir biçimde bazen de açıkça Araplara örnek olarak göstermiştir. Gazetenin sahip olduğu modern düşünce yapısı, Batı'da ve benzeri toplumlarda yaşanan gelişmelerin desteklenmesi ve buradaki gelişmelerin Arap toplumlarında da gerçekleşmesi adına Arap toplumları için teşvik edici bir rol üstlenmesini sağlamıştır. Bu hususta, gazetenin düşünce yapısına göre, Müslüman bir ülke olarak bağımsızlığını elde eden ve çeşitli şekillerde modern anlayışın tezahürlerini sunan Türkiye, çoğunluğu Müslüman olan Arap toplumları tarafından ele alınabilecek en açık örneklerden biridir. Bu mantığa göre büyük çoğunluğu emperyalizmin de etkisiyle Batı'ya karşı savunmacı bir tutum geliştiren Arap topluluklarının, bağımsızlığını kazanan Türkiye'nin kendi hür iradesiyle uygulamaya koyduğu inkılapları örnek almaları daha olası bir ihtimaldir. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* ise muhafazakâr bir anlayışa sahip olduğu için İslam dünyasında gerçekleşmesi gerektiğini iddia ettiği bazı ıslah faaliyetlerine yer verse de büyük değişimler konusunda daha temkinli bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu nedenle Türkiye'de yaşanan gelişmeler, gazete nezdinde çeşitli eleştirilere neden olmuş ve Türkiye gibi bir örneğin Müslüman toplumlar arasında yaygınlaşmaması için gazete bir görev bilinciyle inkılapları ve bu inkılapların neden olduğu dönüşümleri olabilecek en

menfi haliyle aktarmayı tercih etmiştir. Türkiye’deki inkılapları ve yenilikçi fikirleri en basit haliyle “Batı özentiliği” olarak yorumlayan *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, bu hususta, kendi ifadesiyle, Türkiye’nin düştüğü yanlışla düşmemeleri adına İslam toplumlarını uyarmayı hedefleyen bir misyon benimsemiştir.

Araştırma, Türkiye Cumhuriyeti’nin inşası ve temel ilkelerinin oluştuğu dönem olması sebebiyle kuruluş yılları içerisinde kalan 1925-1931 tarihleri arasında gerçekleşen önemli değişimleri ve inkılapları incelemeyi hedeflemektedir.² Zaman aralığı 1925-1931 yılları olarak belirlense de, çalışmanın bu dönemde gerçekleşen tüm olayları ele almak gibi bir amacı yoktur. İki gazetenin haber ve yorumlarında kendisine daha fazla tartışma alanı bulmuş reform faaliyetleri araştırmanın bölümlendirilmesine önemli bir etki yapmıştır. Dolayısıyla kaynak merkezli bir çalışma planının belirlendiği ifade edebilir. Hilâfet meselesi iki gazetede de en önemli tartışma konularından biridir ve zaman zaman geçmişteki durum, olay ve şahıslara atıf yapılarak da yorumlanmıştır. Bu sebepten sürecin bir parçası olan ve 1925 yılından önce gerçekleşen; saltanatın kaldırılması, Abdülmecid Efendi’nin halife seçilmesi, cumhuriyetin ilanı ve hilâfetin kaldırılması gibi gelişmeler de çalışmaya dahil edilmiştir.³

Çalışma toplamda üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm olan “Hilâfetin Kaldırılma Süreci”nde; saltanatın kaldırılması, Abdülmecid Efendi’nin halife ilan edilmesi, cumhuriyetin ilanı ve hilâfetin kaldırılması birbirini tamamlayan olaylar olarak bir bütün halinde ele alınmıştır. “Din, Devlet ve Toplum İlişkilerinin Yeniden Düzenlenmesi” başlığını taşıyan ikinci bölümde ise kılık kıyafetle ilgili düzenlemeler, medeni kanunun kabulü, harf inkılabı ve dini ifadelerin anayasadan çıkarılmasına dair inkılaplar birlikte incelenmiştir. Meclis tarafından kabul edilen kararların uygulanmasıyla tavandan tabana bir yöntemle gerçekleştirilen bu inkılaplar, toplum nezdinde dönüştürücü etkilere sahiptir. Bu inkılapları oluşturan mantığın temelinde yer alan “seküler ve milliyetçi” tavır, dinin devletle olan ilişkisini minimuma indirirken, onu toplumun vicdanına hapsederek görünürlüğünün azaltılmasını hedeflemektedir. Bu dönüştürücü etkinin kapsamlı bir

² Bu nedenle “tekke ve zaviyelerin kapatılması” ve “beynelmilel saat ve takvime geçilmesi” gibi iki gazetede yoğun bir şekilde ele alınmayan inkılaplara, diğer konularla bağlantısı doğrultusunda yer verilmiş veya verilmemiştir.

³ *El-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* gazetesi 1927 yılında yayınlanmaya başladığı için bu tarihten itibaren hilâfet konusunda gazetede yer alan haberlere yer verilmiştir.

şekilde incelenmesi adına zikredilen dört farklı inkılap birlikte incelenmiştir. Üçüncü ve son bölüm olan “Türk Kadınının Nahdası/Uyanışı ve Orta Doğu Kadını” başlığını taşıyan kısımda ise gazetelerin Türk kadınıyla ilgili gelişmeleri aktaran haberlerinden yola çıkarak bir bölümlendirme yapılmıştır.⁴ Bu bölüm, aynı tarihlerde Orta Doğu’da kadınların özgürleştirilmesi çerçevesindeki tartışma meselelerini ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Bu hususta Türk kadınları tarafından 1923 yılında kurulmuş olan “Kadınlar Birliği” ve Türk kadınının nahdasının doğu ülkelerine yansımaları ön plana çıkaran bir bölüm inşa edilmiştir.

1.2. Konuya Dair Literatürde Yer Alan Çalışmalar

Erken cumhuriyet dönemi inkılaplarının Arap dünyasına yansımalarını, Arap gazete ve dergilerinden hareketle inceleyen farklı çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bu eserler genelde bütüncül bir biçimde tüm inkılapları ele almamakta; belirli bir zaman dilimi, belirli bir gazete veya dergiyi esas alarak, bir veya birkaç meseleyi bir arada incelemektedir. Konuyla ilgili literatür araştırması yapıldığında Türkiye’deki inkılapların en çok Mısır’daki gazete ve dergiler üzerinden incelendiği görülmektedir. Türkiye ile Mısır’ın, en azından tarihin bir dönemine kadar, benzeşen hikâyelere sahip olmasının bunda rolü olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye’deki inkılapları bütüncül bir şekilde ele alan iki çalışma mevcuttur ve bu çalışmaların ikisi de Mısır basınındaki yazıları incelemektedir. Çalışmalardan ilki, Zekeriya Süleyman Beyyûmî’nin *Mevkıfu Mısır mine’l-muteğayyirât fî Türkiye beyne’l-harbeyni’l-‘âlemiyyeteyn* (İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye’deki Değişimlere Karşı Mısır’ın Konumu) adlı eserdir. Beyyûmî, çalışmasında Osmanlı Devleti’nin yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu Mısır basını özelinde ele almakta ve Türkiye’de gerçekleşen inkılaplarla ilgili tartışma ve yorumları detaylarıyla nakletmektedir.⁵ Mısır ekseninde inkılapları konu edinen ikinci eser, Richard Hattemer’in “Atatürk und die türkische Reformpolitik im Spiegel der ägyptischen Presse” adlı doktora tezidir.⁶ Bu çalışmada, 1920 ve 1930’lu yıllarda

⁴ Medeni Kanunun kadına vermiş olduğu haklara ve kılık kıyafetle ilgili düzenlemelerde kadının durumuna ikinci bölümde yer verilmesi nedeniyle bu gelişmeler üçüncü bölümde ayrıca ele alınmamıştır.

⁵ Zekeriya Süleyman Beyyûmî, *Mevkıfu Mısır mine’l-muteğayyirât fî Türkiye beyne’l-harbeyni’l-‘âlemiyyeteyn 1918-1938* (Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-Câmi’î, 1989).

⁶ Richard Hattemer, *Atatürk und die türkische Reformpolitik im Spiegel der Ägyptischen Presse* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1997). Hattemer, aynı adla, tezin özeti niteliğinde bir de İngilizce makale

Türkiye’de gerçekleştirilen reformların İslam dünyasında nasıl yorumlandığı incelenmiştir. Hattemer, incelemesini o yıllarda “Türkiye ile ne dost ne de düşmanca adlandırılabilir ilişkiler içerisinde bulunan ve nispeten özgür bir basın ortamına sahip Mısır” üzerine inşa etmiştir. Bu araştırmanın sonucunda, Mısır’da, Türkiye’deki reformlara, “hayranlık, onaylama, şüpheci yaklaşma, reddetme ve sert eleştiri”ye kadar uzanan farklı bakış açılarının mevcut olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁷

Türkiye’deki inkılapları, özellikle Arap ve İslam dünyasında büyük bir tartışma konusu olan hilâfetin kaldırılması kararı üzerinden inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Hilal Livaoğlu Mengüç’ün *Mısır Basınında Hilâfet Tartışmaları 1922-1926* kitabı, Mısır özelinde hilâfet tartışmalarını ele alan önemli çalışmalardan biridir.⁸ Çalışmasını yalnızca üç kaynakla sınırlayan Mengüç, (*el-Ahrâm*, *el-Mukattam* ve *Mecelletü’l-Menâr*) bu kaynakların görüşlerini karşılaştırarak, İngiliz basınına ait çeşitli belgelere de yer vermiştir. Bireysel bir şekilde ele alınan bir diğer konu da kıyafetle ilgili düzenlemeleri içeren inkılaplardır. Bu inkılaplar da çeşitli yazarlar tarafından, Mısır özelinde konu edilmiştir. Bu konudaki önemli eserlerden ilki Halil Sâbât’a ait olan *Mevkıfu’s-sahâfeti’l-Mısriyye mine’l-‘imâme ve’t-tarbûş* (Sarık ve Fes’te Mısır Basınının Konumu), diğeri ise Mehmet Serhat Yılmaz’a ait “Türkiye’deki Şapka ve Kıyafet İnkılâbının Mısır Kamuoyunda Yansımaları (1925-1933)” adlı çalışmadır.⁹ İlk çalışma Mısır basınında yer alan haberleri aktarırken, ikinci çalışma hem sosyal yaşamdaki gelişmelere hem de Mısır gazete ve dergilerinde yer alan haberlere yer vermektedir.

Türkiye’nin uluslararası ilişkilerini esas alarak, Türkiye ve Arap ülkeleri arasındaki ilişkileri ya da Türk-Arap imgelerinin tarihi süreç içerisinde, karşılık olarak nasıl gelişim gösterdiğini konu edinen eserler mevcuttur. Bu eserler doğrudan Arap dünyası basınında yer alan haberleri ve inkılapların kendisini konu edinmese de dolaylı olarak bu meselelere temas etmektedir. Bu başlık altında verilebilecek en önemli eserlerin başında İbrahim

yayınlanmıştır. Bkz. Richard Hattemer, “Atatürk and The Reforms in Turkey as Reflected in The Egyptian Press” *Journal of Islamic Studies* 11, sy. 1 (1999), 21-42.

⁷ Hattemer, “Atatürk and the Reforms,” 41.

⁸ Hilal Livaoğlu Mengüç, *Mısır Basınında Hilâfet Tartışmaları 1922-1926* (İstanbul: Libra Kitap, 2018).

⁹ Bkz. Halil Sâbât, *Mevkıfu’s-sahâfeti’l-Mısriyye mine’l-‘imâme ve’t-tarbûş*, (Kahire: Mektebetü’l-Hilal, 1961). Mehmet Serhat Yılmaz, “Türkiye’deki Şapka ve Kıyafet İnkılâbının Mısır Kamuoyunda Yansımaları (1925-1933).” *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1.2 (2005): 95-98.

Dakûkî'nin *Sûretü'l-Etrâk lede'l-Arab* isimli kitabı gelmektedir.¹⁰ Dakûkî, Osmanlı döneminden başlayarak Türkiye'nin Avrupa Birliği üyelik sürecine kadar geçen zaman diliminde milliyetçi, İslamcı ve laik olmak üzere farklı düşünce yapılarına sahip Araplar gözünden Türkleri ve Türklere bakış açısındaki değişimleri ele almaktadır. Uzun bir süreci ele alan eser, önemli olayları merkeze alarak bu olaylar çevresinde gelişen belirgin tavırları vurgulamayı tercih etmiştir. Ayrıca, ders kitapları, anketler gibi çeşitli materyalleri de çalışmasına dahil eden Dakûkî, Türklere ait imgenin niteliğine dair geniş bir çerçeve sunulmasına katkı sağlamıştır.¹¹ Ders kitapları üzerinden Türk-Arap imgesini inceleyen çalışmalar içerisinde, Kemal Karpat'ın "Images of Turks and Arabs In School Books" yazısı ve Talha Çiçek'in "Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve Arap İhaneti" tezi zikredilmelidir.¹²

Türk-Arap imgesini ele alan eserlerin başında IRCICA tarafından hazırlanan, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri* çalışması gelmektedir. Ancak çalışmanın problemli yanlarından biri, Türklerin İslamiyet'i kabulü ile başlayan ilk temastan itibaren günümüze kadar Türk-Arap ilişkilerini ele almayı hedeflemesidir. Bu nedenle meselelere detaylı bir şekilde yer verilmekten ziyade özet şeklinde kısa bilgilerle yetinilmiştir. Kitabın çoğu bölümünde yer alan genel sorun, birincil kaynağın, bilgi kaynağı olarak oldukça az kullanılmasıdır.¹³ Benzer bir şekilde bu konuya eğilen Burhan Acar da "Türk Basınında Arap İmgesi 1923-1928" teziyle, cumhuriyetin ilk yıllarında Türklerin Araplara bakışını Türk basını üzerinden analiz etmiştir.¹⁴

Son olarak içerisinde çeşitli Arapça kaynaklara atıf yaparak Türkiye ve Orta Doğu'daki ilişkileri analiz eden çalışmalara değinmek gerekmektedir. Bu çalışmalar,

¹⁰ İbrahim İlyas ed-Dâkûkî, *Sûretü'l-Etrâk lede'l-Arab* (Beyrut: Merkezü'd-Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2001).

¹¹ Kitabın bir kısmında kısaca inkılaplar ve Mustafa Kemal'in ortaya koyduğu düşünce yapısının, Arapların, Türklere bakış açısında oluşturduğu değişiklik de ele alınmıştır. Bkz. Dâkûkî, *Sûretü'l-Etrâk lede'l-Arab*, 68-70.

¹² Kemal Karpat, "Images of Turks and Arabs In school Books," içinde *Studies on Turkish-Arab relations* ed. İsmail Soysal (İstanbul: Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı 1987). Talha Çiçek, "Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve Arap İhaneti" (Yayınlanmamış doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2007).

¹³ Örneğin "Atatürk Reformları: Arap Ülkelerinde Yarattığı Etkiler ve Tepkiler" başlıklı bölüm çok kısa bilgilerle, hiçbir dipnot ya da alıntıya yer verilmeden yazılmıştır. Bkz. IRCICA, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri* (İstanbul: İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 2000).

¹⁴ Burhan Acar, "Türk Basınında Arap İmgesi 1923-1928," (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2018).

Arapların gözünden, Mustafa Kemal ve Türkiye'ye dair bir bakış açısı sunulması bakımından literatüre katkı sağlamışlardır. Amit Bein'in, *Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations In The Interwar Period* kitabı ve Michael Provence'in *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East* kitabı bu minvalde zikredilmesi gereken eserlerdir.¹⁵

Mustafa Kemal'in Arap toplumunda nasıl algılandığını konu eden bir diğer önemli çalışma, Soumaya Louhichi'ye ait olan "Representations of the Ottoman-Turkish Past in Arabic Discourse and the Formation of the Collective Arab Memory: The Case of MK Atatürk" çalışmasıdır.¹⁶ Louhichi, bu çalışmada, hem Arap dünyasında Mustafa Kemal'i konu eden eserlere dair geniş bir araştırma sunmuş hem de 1919-1923 yılları arasında Mustafa Kemal'le ilgili basında yer alan yazı ve haberleri incelemiştir. Literatüre dair değerlendirmesini Mustafa Kemal'le ilgili sabit bir görüşün bulunmadığı sonucuyla açıklayan Louhichi, daha ziyade değişkenlik içeren farklı görüşlerin bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁷

1.3. Araştırmanın Kaynakları

Lisânu'l-Hâl, Lübnanlı bir Hristiyan olan Halil bin Hattar Serkîs (ö. 1925) tarafından 1877 yılında Beyrut'ta çıkartılmaya başlanan bir gazetedir.¹⁸ Halil Serkîs, Beyrut Amerikan Koleji'nde okumuş, İstanbul, Avrupa ve Amerika olmak üzere çeşitli yerlere seyahatlerde bulunmuştur.¹⁹ Serkîs, öğrencisi olduğu Amerikan Koleji'nin yanında bulunan büyük Amerikan matbaasıyla tanışmasıyla gazeteciliğe ilk adımını atmıştır. Burada çalışarak işi öğrendikten sonra, 1868 yılında, Selim el-Bustânî ile anlaşarak Maarif matbaasını açmaya karar vermiş, bu tarihten kısa bir süre sonra 1877 yılında kendi matbaası olan Matbaatü'l-Edebiyye'i inşa etmiştir. Bu matbaada *el-Mişkâh* dergisi ile

¹⁵ Amit Bein, *Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations In The Interwar Period* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), Michael Provence, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).

¹⁶ Soumaya Louhichi, "Representations of the Ottoman-Turkish Past in Arabic Discourse and the Formation of the Collective Arab Memory: The Case of MK Atatürk," *Ostour* sy. 18 (Şubat 2023): 101-123, <https://doi.org/10.31430/CXFU9860>

¹⁷ Louhichi çalışmada çeşitli Alman kaynaklarından yararlandığını ifade etmektedir. Bkz. Louhichi, "Representations of the Ottoman-Turkish Past in Arabic," 117.

¹⁸ Ömer Rıza Kehhâle, "Halil Serkîs" içinde *Mu'cemu'l-müellifin: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye, Cilt 1*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 683.

¹⁹ Yusuf b. İlyân b. Serkîs, *Mu'cemu'l-matbûâtî'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrebe*, Cilt 2, (Kahire: Matbaatu's-Serkîs, 1932), 1020.

birlikte, *Lisânu'l-Hâl* gazetesini çıkarmaya başlamıştır.²⁰ II. Abdülhamid devrinde ortaya çıkmış olan bu gazete, Lübnan'da yeni gelişmeye başlayan basın-yayın hayatı içerisinde önemli bir yere sahiptir.²¹ Halil Serkîs, ilk sayısında *Lisânu'l-Hâl*'i, “dört sayfadan oluşan, pazartesi ve perşembe olmak üzere haftada iki gün yayınlanan, Lisânu'l-Hâl adlı siyasi, ticari ve edebi bir gazete” olarak tanımlamıştır.²² İbrahim Abdüh, Halil Serkîs'i çok yönlü bir kimliğe sahip bir kişilik olarak ele alır. Abdüh, onun pek çok okuyucu tarafından takdir edilen çeşitli eserler telif ettiğini, bununla yetinmeyerek, Arap edebiyatının önemli eserleri matbaasında yeniden yayınladığını ve bu eserlerin bir kısmını *Lisânu'l-Hâl* gazetesinde neşrettiğini ifade etmektedir.²³

Bu tez, 1925-1931 yılları arasında yer alan haberleri incelemektedir. Bu dönemde gazetenin başındaki isim, Halil Serkîs'in vefatı sonrasında idareyi devralan ve 1942 yılına kadar idaresine devam eden oğlu Ramiz Halil Serkîs'tir (ö. 1955).²⁴ Bu tarihlerde Lübnan Fransa'nın Suriye mandası altında yönetilmektedir ve Türkiye ile arasında hala çözülememiş sınır, nüfus ve azınlıklar meselesini kapsayan farklı sorunlar mevcuttur. Çözülemeyen meseleler gazetede önemli bir gündem tutarken, bu meselelerin çözümü Fransız ve Türk otoriteleri arasında gerçekleşen müzakerelere bırakılmıştır. *Lisânu'l-Hâl*, Türkiye'nin konuyla ilgili tutumunu yakından takip ederek, yeri geldiğinde meselelerin çözülmesi için Fransız otoritelerine seslenmiştir.²⁵ Türkiye'ye dair günlük gelişmeleri çoğunlukla “Türkiye Haberleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin Ahvalı” gibi özel başlıklar altında veren gazete, daha önemli gelişmeleri ise haberin muhtevasına göre değişen farklı

²⁰ İbrahim Abdüh, *A'lâmu's-sahâfeti'l-'Arabiyye* (Kahire: Matbaatü't-Tevekkül, 1944), 90.

²¹ Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East: A History* (Oxford University Press), 36.

Arap basınında Lübnanlı Hristiyanlar etkisine dair daha detaylı bilgiler için bkz. Albert Hourani, *Arabic Thought In The Liberal Age 1798-1939* (New York: Cambridge University Press, 2013) 245-260.

²² “Beyrut el-hamîs fî 18 teşrîn-i evvel,” *Lisânu'l-Hâl*, 18 Ekim, 1877, 1.

²³ Halil Serkîs'in yayınladığı kitaplar için bkz. İbrahim Abdüh, *A'lâmu's-sahâfeti'l-'Arabiyye*, 95-96.

²⁴ Ami Ayalon, Halil Serkîs'in Butrus el-Bustânî'nin yeğeni olduğunu ifade etmektedir. Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East*, 36.

²⁵ Örneğin çözülmesi uzun yıllar alan Türkiye-Suriye sınırı meselesi ve Lozan anlaşmasının 30-36. Maddeleri arasında yer alan Osmanlı sonrasında hala Türkiye'de yaşamakta olan veya Lübnan-Suriye sınırları dışına geçici olarak göç eden toplulukların hangi vatandaşlığa mensup olacağı sorunu hakkında pek çok habere yer verilmiştir. Örnekler için bkz. “Nidâ ‘Âm ilâ Lübnâniyyi'l-Muhâcir: el-Vatan Evvelen,” (Lübnanlı Muhacire Genel Çağrı: İlk Önce Vatan) *Lisan'ul-Hal*, 9 Şubat, 1926, 1. “Lübnan Yahsuru 155959 Muhâciren,” (Lübnan 155959 Muhacir Kaybediyor) *Lisan'ul-Hal*, 14 Ekim, 1926, 1.

başlıklarla, detaylı bir şekilde ele almıştır.²⁶ *Lisânu'l-Hâl*, Türkiye’de yaşanan gelişmeler hakkında bazen bir Türk gazetesi kadar detaylı anlatılara yer vermiştir.

El-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye gazetesi ise Filistin’de, Münîf el-Hüseynî (ö. 1983) tarafından çıkarılan milliyetçi ve islamcı bir gazetedir. Gazetenin sahibi olan Münîf el-Hüseynî o dönem Kudüs başmüftüsü olan Şerif Hacc Emin el-Hüseynî’nin yeğeni ve aynı zamanda Kudüs İslam Konseyi destekçilerinden (*meclisiyyûn*) biridir.²⁷ Hüseynî ailesi, bu tarihlerde Kudüs’teki önemli ailelerden biridir.²⁸ Bu aileye mensubiyeti ve Emin el-Hüseynî ile olan yakınlığı sebebiyle Münîf el-Hüseynî’nin İslam Konseyi’nin sözcülüğünü yaptığı iddiasında bulunan çalışmalar mevcuttur.²⁹ İlk sayısı 20 Ocak 1927’de yayınlanan gazetenin bu sayısında, Münîf el-Hüseynî’nin gazete hakkında bilgiler verdiği bir yazı yer almaktadır. Bu yazıda Arapların geçmiş tarihteki önemli başarılarından bahseden Hüseynî, artık devrin değiştiğini, bu başarıların tersine dönerek Arapların şimdi Batılı ve Şarklılar arasında üçüncü bir tabaka haline geldiklerini ifade etmiştir.³⁰ Gazetenin hiçbir kurum veya şahsa bağlı olmadan tüm vatana hizmet etme amacında olduğunu vurgulayan Münîf el-Hüseynî, gazetenin kurulma amacını “Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et” ayetine binaen *emr bi’l-ma‘ruf ve nehy ani’l münker* ilkesi ile açıklamıştır.³¹

Bu dönemde Filistin’de var olan İngiliz Manda yönetimi ve Yahudiler ile olan problemler *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye* gazetesinin en önemli gündem maddeleridir. Münîf el-Hüseynî, hem milliyetçi duygularla Filistinlilerin bağımsızlığını desteklemekte hem de bağımsızlığın kazanılmasının ardından diğer Arap devletleriyle birlikte bir Arap birliği kurulmasını hayal etmektedir.³² Bağımsızlık mücadelesiyle ilgili problemlere çözüm

²⁶ Telgrafla kısa bilgiler halinde aktarılan gelişmeler ise genellikle “Telgraflar” başlığı altında aktarılmıştır.

²⁷ Doktor Âtîf Ebu Seyf, ed., *Mevsû‘atu’s-sekâfeti’l-Filistiniyye kable’n-Nekbe* (Filistin: Filistin Kültür Bakanlığı, 2022), 114.

²⁸ Hüseynîlerin, Kudüs’teki bir diğer önemli aile olan Neşâşibîler ile arasında bir husumet ve iktidar mücadelesi vardır. Hüseynîler Kudüs İslam Konseyi’ne destek verenler (*meclisiyyûn*) olarak bilinirken Neşâşibîler, konseyin karşıtları (*mu‘arizûn*) olarak bilinmektedir. İki aile arasındaki mücadele hakkında bkz. Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East*, 97.

²⁹ ‘İsam el-Garîb, *el-Hacc Muhammed Emin el-Hüseynî ve devruhu fi’l-Hareketi’l-Vataniyyeti’l-Filistiniyye* (Beyrut: Merkezi’l-Hadâra li’t-Tenmiyyeti’l-Fikri’l-İslâmî, 2014), 110.

³⁰ Münîf el-Hüseynî, “Bismillâhirrahmânirrahîm,” *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye*, 20 Ocak, 1927, 1.

³¹ Münîf el-Hüseynî, *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye*, 20 Ocak, 1927, 1.

³² Muhammed Muslih, *The Origins of Palestinian Nationalism* (New York: Columbia University Press 1988), 209.

arayışı, gazetenin ana amaçlarından biri haline gelmiştir. Bu amaç doğrultusunda, bazen İslam ümmeti bazen de Arap milleti Kudüs'ü savunma amacıyla birlik ve beraberliğe davet edilmiş ve böyle bir birliğin oluşmasına yönelik açık bir çaba gösterilmiştir. Kudüs'ün Müslümanlar için kutsal bir mekân olduğu vurgulanmakla birlikte, Yahudilere destek sağlayan İngiliz yönetimine karşı bir tutum benimsenmiş bu nedenle gazete yayınlandığı süre boyunca pek çok kez kapatılmıştır. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazetesi; yayın hayatına geç bir tarihte başlaması (1927), yayınlanma sıklığının daha az olması ve pek çok kez kapatılması nedeniyle, *Lisânu'l-Hâl*'e kıyasla Türkiye ile ilgili daha az sayıda haber barındırmaktadır.³³ Arada nicelik bakımından fark olsa da, nitelik açısından bakıldığında gazetenin Türkiye'deki inkılaplar hakkında belirgin bir tavra sahip olması, *Lisânu'l-Hâl* ile karşılaştırılmasını mümkün kılmıştır.

Gazetenin haberlerinin çoğunluğu Filistin davasına yönelik olmakla birlikte Türkiye'ye dair haberlere de sıklıkla yer verilmektedir. Özellikle hilâfet meselesi ve Mustafa Kemal ve etrafındakiler tarafından çıkarılan yeni kanunlar, bu haberlerin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Türkiye'ye dair haberler başlangıçta daha çok telgraflar üzerinden, kısa gelişmeler olarak iletilirken sonrasında farklı başlıklara sahip ve daha uzun haberlere yer verilmiştir.

İki kaynak arasındaki temel farklar ele alınacak olursa *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'nin haberlerinin niteliği bakımından daha yerel bir gazete olduğu, *Lisânu'l-Hâl*'in ise daha geniş ölçekte bir yayın ağına sahip olduğu görülmektedir. Bunun ana nedenleri arasında *Lisânu'l-Hâl*'in *Times*, *Daily Telegraph*, *Manchester Guardian*, *Daily Chronicle*, *Le Matin*, *Daily Mail*, *Daily Herald* ve *Chicago Tribune* gibi dönemin önemli yayın organlarından düzenli olarak alıntılara ve çevirilere yer vermesi, Fransa'daki Havas ve Londra'daki Reuters Ajansı'nın ilettiği telgrafları temel haber kaynakları olarak kullanmasıdır. Ayrıca Türkiye'ye dair yapılan haberlerin çoğunun kaynağı “*Lisânu'l-Hâl Asitâne*” olarak gösterilmiş ve yine gazetede yayınlanan bazı röportajlarda *Lisânu'l-Hâl*'in muhabirlerinin bizzat ilgili kişilerle konuştuğu ve olay yerinde bulundukları görülmüştür. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'nin kaynakları arasında Orta Doğu ve dünya

³³ Bu tarihlerde, devlet otoritesi tarafından gazetelerin yayınlarına ara verdirilmesi, kapatılması ve gazetecilerin tutuklanması oldukça yaygındır. Bkz. Anthony Gromad ve Didier Monciaud, *The Press In The Middle East and North Africa 1850-1950* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018),

genelindeki farklı gazetelerden alıntılandığı telgraflar bulunmaktadır ancak tercüme ederek yayınladığı uluslararası basında yer alan haber sayısı *Lisânu'l-Hâl*'e nazaran daha azdır. İstatistiki bakımdan iki gazetede Türkiye ile ilgili yer alan haberleri karşılaştırmak gerekirse *Lisânu'l-Hâl*'in 1925 yılından 1931 yılının sonuna kadar Türkiye ile ilgili yaklaşık 1300 habere yer verdiği, *el-Câmi'atü'l-'Arabiyye*'nin ise 1927 yılının başlangıcından 1931 yılının sonuna kadar yaklaşık 240 habere yer verdiği tespit edilmiştir.³⁴

Gazetelerde yer alan haberler aktarılırken bazı hususlar göz önünde bulundurulmuştur. Bunlardan ilki, 1931 yılına kadar geçen süreçte Mustafa Kemal'in "Atatürk" ismini kullanmaya başlamamasıdır. Bu nedenle araştırmanın yazımında, haberlerde zikredilen "Cumhurbaşkanı, Mustafa Kemal, Gazi, Mustafa Kemal Paşa, Başöğretmen" gibi farklı isim ve lakaplar esas alınacak ve haberlerle ilgili anlatıda da gazetelerin kullanımlarına sadık kalınacaktır. Haberleri kapsamayan genel anlatıda ise gazetelerin en çok zikrettiği "Mustafa Kemal" ismi kullanılacaktır. İkinci husus, İstanbul iki gazetede de Âsitane olarak adlandırılmıştır. Yalnızca birkaç kez "İstanbul" ve "Konstantiniyye" adlarının geçtiği görülmektedir. Ancak haber metinlerini dolaylı veya doğrudan aktarırken "İstanbul" yazımına sadık kalınmıştır. Üçüncü husus, haberler aktarılırken gazetelerdeki yayınlanma tarihleri esas alınmıştır. Ancak bu tarihlerin, her zaman olayların gerçekleşme tarihini yansıtmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Dönemin şartları içerisinde haber/telgraf/bildirilerin gazeteye geç ulaşması gibi durumlarda tarihsel karışıklığa neden olmamak adına *Lisânu'l-Hâl* ve *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'nin vermiş olduğu tarihler esas alınacak ancak olayların gelişiminde anlatıyı etkileyecek kronolojik bir hata varsa bu düzeltilerek olayların gerçekleşme sırası gözetilmeye çalışılacaktır. Örneğin Türkiye'de gerçekleşmiş bir olaya dair gelen telgraflar veya detaylar olaydan birkaç gün ya da birkaç hafta sonra gazetelerde yayınlanmış olabilir veya olayın gerçekleşme sırasına dair detaylar farklı tarihlerde ve birbirinden önce veya sonra aktarılmış olabilir. Çok büyük detaylar dışında bu tarz küçük farkları tespit etmek tam anlamıyla mümkün olmadığı için bu gibi durumlarda gazetelerde var olan ve aktarılan tarihlendirmelerin kullanımıyla yetinilecektir.

³⁴ Bazı haberler Türkiye ile doğrudan ilgili olmasa da içeriği itibarıyla Türkiye'ye dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Bu nedenle haberlerin sayısı yaklaşık olarak ifade edilmiştir.

Dördüncü ve son husus ise, *Lisânu'l-Hâl* ve *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'nin farklı kaynaklardan aktardığı haberlerde, noktalama işaretlerinin yaygın bir şekilde kullanılmaması nedeniyle, metin içerisinde aktarılan haberin başlangıç ve bitiş noktalarını tespit etmenin çoğu zaman mümkün olmamasıdır. Bu nedenle haber yazarının konuyla ilgili görüşlerini de ayırt etmek zorlaşmaktadır. Haber içerisinde tırnak işareti (“ ”) veya herhangi bir parantez ile gazetenin kendi görüşünü ifade ettiğini belirten açık bir uyarı olmadığı sürece, gazetenin herhangi bir yorumda bulunup bulunmadığı anlaşılamamaktadır. Bu nedenle belirgin bir ayırım veya uyarının bulunmadığı noktalarda, haberler gazetede yer alan yazıma sadık kalınarak nakledilecek ve metnin, yazarın üslubunu yansıttığı varsayılacaktır.

1. BÖLÜM: HİLÂFETİN KALDIRILMA SÜRECİ

1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılma kararı mecliste kabul edildiğinde, son padişah Sultan Vahdettin, var olan siyasi haklarını kaybederek yalnızca dini meselelerle yükümlü olan “Halife” olarak adlandırılmıştı. Vahdettin, saltanatın kaldırılması ile birlikte hala halife unvanına sahip olsa da İngiliz himayesine sığınarak İstanbul’dan ayrılınca, meclis ülkeden kaçan sultanın artık halife olamayacağına dair bir fetva çıkararak onun halifeliğinin geçersizliğini ilan etti.³⁵ Mecliste yapılan oylamanın ardından yeni halife, Abdülmecid Efendi (ö. 1944) olmuş ancak sonrasında halifenin varlığı, halk egemenliğine ve bu egemenliğin temini olan cumhuriyet rejiminin tabiatına aykırı görülmüştür. Ayrıca, bazı kesimlerin Abdülmecid Efendi’ye sultan olarak hitap etmesi, meclis üyeleri içerisinde hilâfet makamının mahiyetine dair farklı görüşler bulunması gibi nedenler de yalnızca dini meselelerle sınırlı ve siyasetten bağımsız bir hilâfet anlayışının mümkün olamayacağı kanaatini güçlendirmiştir.³⁶ Bu nedenle, sonraki süreçte hilâfetin kaldırılması için gerekli argümanlar ortaya konarak yine meclis kararı ile bu konudaki kanun teklifi kabul edilmiştir.³⁷ Verilen kararlar birlikte tüm Müslümanları ilgilendiren hilâfet meselesi, Türkiye Cumhuriyeti siyaseti için artık bağlayıcı bir anlam ifade etmese de uzun yıllar tartışma konusu olmaya devam etmiş ve özellikle bazı dönemlerde bu konudaki tartışmalar daha büyük bir canlılık kazanmıştır.³⁸

Hem *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye* hem de *Lisânu’l-Hâl* gazetesi, hilâfetle ilgili haberlere ayrı bir önem atfetmiş ve bu mesele, bu tezde incelenen zaman dilimi boyunca daima gündemde kalan bir konu olmuştur. *El-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye* gazetesi, 1927 yılından

³⁵ Mehmed Vehbi tarafından yazılan fetva metni için bkz. TBMM, Dönem 1, Cilt 24, Birleşim 140, 564: “İmamü’l müslimin olan zeyîd düşmanın umum müslimin aleyhinde mucibi mahvolan tekâlifî şedidesini bilâzaruretin kabul ile hukuku İslâmiyeyi müdafaadan aczini izhara müsliminin müdaifaadan müşahedelerinde düşmana muvafakatle müslimin ihtilâl ve iştikasını mucib harekâta fiilen teşebbüs ve harekâtı ihtilâlkâraneye devam ve ısrar ve badehu ecnebi himayesine iltica ederek Makamı Hilâfeti terk ve firar ile hilâfetten bilfiil feragat etmekle şer’an münhali olur mu? Elcevab - Allâhu a’lem bissevâb olur.” Fetvanın devamında ise bu makama layık bir zata biat etmenin vacib olduğu eklenmiştir.

³⁶ Abdülmecid Efendi bu süre zarfında halife ünvanına ek olarak kendisini “Han” olarak adlandırmaya devam etmiş ve imzalarını Mustafa Kemal’in isteğine muhalif olarak “Halife-i Resulullah Hadimü’l-Haremeyni’ş-Şerifeyn Abdülmecid b. Abdülaziz Han” olarak atmıştır. Bkz. İsmail Kara, *Hilâfet Risaleleri*, Cilt 5 (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 337-338.

³⁷ TBMM, Dönem 2, Cilt 7, Birleşim 2, 17.

³⁸ Hilafet tartışmalarının yoğun bir şekilde yaşandığı dönemlere dair bilgi için bkz. Mona Hassan, *Longing for the Lost Caliphate* (Princeton University Press 2017), Hugh Kennedy, *Caliphate: The History of an Idea* (New York: Basic Books, 2016).

itibaren yayınlanmaya başladığı için bu gazeteden hilâfetin kaldırıldığı dönemde yer alan ilk gelişmelere dair bilgi nakletmek mümkün olmasa da sonraki süreçte meseleye dair yaşanan gelişmeler gazete tarafından ayrıntılı bir şekilde aktartılmıştır.

1.1. Abdülmecid Efendi'nin Halifeliği

Lisânu'l-Hâl gazetesi saltanatın kaldırılması ve yeni halifenin seçilmesiyle ilgili haberleri dikkatli bir şekilde takip ederek, süreci günü gününe aktarmaya özen göstermiştir. Bu doğrultuda, sultanın İstanbul'dan İngiliz gemisiyle ayrıldığı haberi duyulur duyulmaz, Ankara'dan gelen telgrafta meclisin Abdülmecid Efendi'yi yeni halife seçtiği haberi yayınlanmıştır. 23 Kasım 1922 tarihli bir haberde, Abdülmecid Efendi'nin 148 oy alarak 3 oy alan Prens Selim ve 2 oy alan Prens Abdürrahim'e karşı galip gelerek halife seçildiği ifade edilmiştir.³⁹ *Lisânu'l-Hâl*, Abdülmecid Efendi'nin *Tan* gazetesi muhabirleri ile yaptığı röportaja yer vererek, yeni halifenin, tüm gücüyle Fransa ve İslam âlemi arasındaki mevcut ilişkileri geliştirmek için çalışacağını, İslam davasının son günlerde kendisine Fransız siyasetinde güçlü bir yardımcı bulduğunu ve Fransa'nın kendisi ve İslam'ın başarısı için bu doğrultuda kalmasının halifenin en büyük dileği olduğunu yazmaktaydı.⁴⁰ Abdülmecid Efendi'nin hayatının bir dönemini Fransa'da geçirdiği, musiki ve özellikle de resme meraklı sanatkâr ruhlu bir kişi olduğu bilinmektedir.⁴¹ Nitekim *Lisânu'l-Hâl*'in yayınlamış olduğu Fransız *Le Matin* gazetesine ait haberde “Ankara'nın yeni sultanı” olarak adlandırılan Abdülmecid Efendi'nin, kaçan sultandan farklı olduğu ifade edilerek, sürekli yorgun, hasta, çevresindeki ölüm haberlerinin sıklığından sanki gözlerine daimi bir korku yerleşmiş son Padişah Vahdettin'e karşılık Abdülmecid'in ellilerini geçkin, kuvvetli, güçlü bir irade sahibi ve ilk günlerinden bu yana Mustafa Kemal taraftarı olan biri olarak betimlenmektedir. Ayrıca Abdülmecid Efendi'nin Paris'te çok büyük bir itibar ve saygıyla anıldığından ve 1914 yılında burada çok mutlu olduğundan bahsedilerek kendisi için “İşte bugünün sultanı!”

³⁹ “Telgrâfât lâsilkiyye: Türkiye 23” (Kablosuz Telgraflar), *Lisânu'l-Hâl*, 23 Kasım, 1922, 3. Berkes'e göre saltanat kaldırılır kaldırılmaz bir halifenin seçilmesi birbirine karışmış bir yapıda bulunan saltanat ve hilâfeti birbirinden ayırarak, yabancı bir devletin etkisi altında bir hilâfetin ortaya çıkmasını önlemesi bakımından önemli bir gelişmedir. Bkz. Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler* (İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982), 120.

⁴⁰ “Telgrâfât lâsilkiyye: Türkiye 26” (Kablosuz Telgraflar), *Lisânu'l-Hâl*, 27 Kasım, 1922, 3.

⁴¹ Bkz. Ali Satın *Son Halife Abdülmecid Efendi* (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2011).

denmekteydi.⁴² Bu haber Fransızların halifeye olan desteğini ortaya koyması bakımından önemli detaylar ihtiva etmektedir. *Lisânu'l-Hâl'in* Fransız etkisi altında bulunan Lübnan'da böyle bir haber yayınlanması, Suriye ve Lübnan Müslümanlarının Fransa'ya yönelik direncini kırmaya yönelik bir girişim olarak ele alınabilir.

Lisânu'l-Hâl tarafından aktarılan bir diğer haberde, Almanya'daki bir gazete Abdülmecid Efendi'nin meclis tarafından seçilmesi nedeniyle anayasal bir sultan gibi olduğunu ifade ederek, bu durumu İngiliz hükümetine vurulan bir darbe olarak adlandırmaktaydı.⁴³ Bu haberlerden yola çıkarak, yeni Halife Abdülmecid Efendi'nin, siyaseten Fransızların desteğini aldığı ve İngilizlerin himayesi altındaki Sultan Vahdettin'in siyasi ve dini anlamda meşru bir gücünün kalmadığının, gazete tarafından özellikle vurgulandığı anlaşılmaktadır. Bu vurgunun neden yapıldığı veya Fransızların bunda bir etkisinin olup olmadığı üzerinde durulması gereken meselelerdir. *Lisânu'l-Hâl'in* pek çok haberinde İngilizlere karşı Fransız yanlısı bir tutum benimsendiği açıkça görülmektedir. Gazetenin, Abdülmecid Efendi'nin konumunu abartarak Suriye ve Lübnan'da Şerif Hüseyin ve Vahdettin gibi İngiliz yanlısı olarak gördüğü figürlerin etkisini azaltarak Fransızların otoritesini destekleme amacı taşıması bu bakımdan mümkün gözükmemektedir.

Lisânu'l-Hâl'in Abdülmecid Efendi'ye yönelik olumlu vasıflandırmaların bulunduğu haberleri yayınlaması, buna karşılık Sultan Vahdettin'i "İngiliz himayesinde bir kaçak" olarak tasvir etmesi gazetenin bu konudaki tutumunda Fransızlarla ortak bir görüşe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca *Lisânu'l-Hâl'in* Hindistan bölgesinden aktardığı gelişmelerde, Fransız gazetesi *Le Matin'e* benzer bir şekilde, Hint Müslümanlarının yeni halife Abdülmecid Efendi'yi "Sultan" olarak adlandırdıkları ifade edilmiştir. Ancak *Lisânu'l-Hâl* bu durumun, Türkiye'de din ve siyasetin ayrıldığı ve saltanatın kaldırıldığı gibi söylemlerle uyuşmadığının altını çizmektedir.⁴⁴ Bu gibi gelişmeler, Abdülmecid Efendi'nin bazı Müslümanlar tarafından yeni "sultan" olarak kabul edildiği anlamına

⁴² "es-Sultânu'l-hârib ve'l-Halîfe 'Abdu'l-mecîd" (Kaçan Sultan ve Halife Abdülmecid), *Lisânu'l-Hâl*, 12 Aralık, 1922, 1. Abdülmecid Efendi'nin milli mücadele dönemi boyunca Mustafa Kemal'e yaptığı yazışmalar ve Vahdettin'in İngiliz yanlısı siyasetine karşı çıktığı mektubu için bkz. Satan, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, 65-74.

⁴³ "El-Almân ve'l-Halifetu'l-Cedîd" (Almanlar ve Yeni Halife), *Lisânu'l-Hâl*, 15 Aralık, 1922, 1.

⁴⁴ "A'malu'l-Kemâliyyîn fi'l-Hind" (Kemalistlerin Hindistan'daki Faaliyetleri), *Lisânu'l-Hâl*, 28 Aralık, 1922, 1.

gelmektedir. Öte yandan *Lisânu'l-Hâl*, meclis tarafından Abdülmecit Efendi'nin halife seçilmesi kararına dair farklı görüşlere de yer vermiştir. Mesela dönemin Irak Savunma bakanı Cafer Paşa'nın konuyla ilgili eleştirileri konu edilmiştir. İlgili haberde Cafer Paşa hilâfet meselesinin sadece Türkleri değil, tüm Müslümanları ilgilendiren bir mesele olduğunu ve bir halife belirlerken Çin'den Marakeş'e kadar tüm Müslümanların ne düşündüğünün önemli olduğunu ifade ederek yeni halifeyi Ankara'daki meclisin seçmesini eleştirmektedir.⁴⁵

Sultan Vahdettin, İngiliz gemisiyle Malta'ya vardığı sırada *Lisânu'l-Hâl*'in haberleri içerisinde dikkat çeken önemli olaylardan biri, Hicaz Kralı Şerif Hüseyin'in (ö. 1931) Sultan Vahdettin'i ve eski hükümet görevlilerini Hicaz'a davet etmesidir. Şerif Hüseyin, sultan henüz İstanbul'dan ayrılmadan önce Türkiye'de yaşanan "büyük inkılap" nedeniyle onu Hicaz topraklarına davet etmiş, saltanatın kaldırılmasıyla birlikte Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954) ve bazı önde gelen Türklerin, Mısır'a gelmelerinin ardından bu daveti onlar için de yinelemiştir. Sultan'ın bu teklifi kabul ettiği, Sabri Efendi'yle Mısır'dakilerin davete icabet ederek Kahire'den Mekke'ye gideceğine dair haberler gazetede yer almıştır.⁴⁶ Sonraki tarihlerde yayınlanan bir haberde ise bu seyahatin İslam dünyasında büyük bir kargaşaya neden olduğu ve Şerif Hüseyin'in, Türkiye'ye harp ilan etmesi karşılığında, Vahdettin'in hilâfet makamını ona devredeceğinin tartışıldığı yer almaktadır.⁴⁷ Gazete tarafından "İslam dünyasında büyük bir kargaşa" olarak adlandırılan bu ziyaret, Vahdettin ve Şerif Hüseyin'in İngilizlerle olan ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda, Arap coğrafyasında ortaya çıkabilecek bariz bir İngiliz gücünü ifade etmekteydi. Böyle bir durumun, yalnızca Arap toplumuna değil, bölgedeki siyasette aktif bir şekilde yer alan Fransız otoritesine de bir darbe olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Lisânu'l-Hâl, Vahdettin'in hilâfet meselesiyle ilgili düşüncelerini ve bu konudaki uğraşlarını vefatına kadar gündem etmeye devam etti. Bu konudaki en çarpıcı örneklerden

⁴⁵ "El-'Irak ve'l-Halife: Tasrîhâtu Ca'fer Pâşâ" (Irak ve Halife: Cafer Paşa'nın Açıklamaları), *Lisânu'l-Hâl* (Times), 2 Aralık, 1922, 1.

⁴⁶ Bahsi geçen haberler için bkz. "Meliku'l-Hicâz yed'û Sultân Türkiye ilâ ziyâfetihi" (Hicaz Kralı Türkiye Sultanını Misafirliğine Çağırıyor), *Lisânu'l-Hâl*, 21 Kasım, 1922, 3; "Kibâru'l-Etrâk fî Mekke" (Türk Büyükleri Mekke'de), *Lisânu'l-Hâl*, 29 Kasım, 1922, 1; "Vahîdu'd-dîn fî Mekke" (Vahdettin Mekke'de), *Lisânu'l-Hâl* (Elif Bâ'), 7 Aralık, 1922, 3.

⁴⁷ "Mehmed Vahîdu'd-dîn es-Sâdis" (6. Mehmet Vahdettin), *Lisânu'l-Hâl*, 27 Mayıs, 1926, 1.

birisi, onun 1923 yılında meclisin hilâfet ve saltanatı ayırma kararına karşı çıktığı sıralarda *L'Écho de Paris* gazetesiyle yapmış olduğu röportaja yer vermesidir. Vahdettin, bu röportajda hilâfet ve saltanatın ayrılığının şeriata muhalif olduğunu, kendisini hala halife olarak gördüğünü, ileride ülkesine dönmeyi ve ölene kadar orada kalmayı ümit ettiğini söylemiştir.⁴⁸ 1926 yılında Vahdettin'in vefatı üzerine yayınladığı bir diğer haberde, onun 1923'te bu gazeteye verdiği röportaja atıfta bulunan *Lisânu'l-Hâl*, Vahdettin'in 1923 Nisan ayının sonlarında İslam âlemine bir beyanname yayınladığını ve söz konusu beyannamede Mustafa Kemal ve hükümetini eleştirerek suçlamalarda bulunduğunu, İtilaf devletlerinin işgal ve zulümlerinin sebebi olarak da onları gösterdiğini yazmıştı. Ancak *Lisânu'l-Hâl*'e göre bu yazı İslam âleminde Vahdettin'in istediği etkiye sebep olmamıştı.⁴⁹

Abdülmecid Efendi'nin halifeliğinin mahiyetiyle ilgili farklı görüşler *Lisânu'l-Hâl*'deki haberlere de yansımaktaydı. Nitekim *Lisânu'l-Hâl* gazetesinden aktarılan bilgiler ışığında Hindistan ve bazı yerlerdeki Müslümanlar tarafından “Sultan” gözüyle görülen Abdülmecid Efendi, Türkiye'deki konumu itibariyle bu vasıflandırmadan uzaktır.⁵⁰ Ankara Hükümeti'nin Abdülmecid Efendi'nin hilâfetine yönelik tutumu tabiri caizse onu yetkileri sınırlanmış dini bir sembol olarak görmek olmuştur. Mustafa Kemal'in halife Abdülmecid Efendi ile ilgili İsmet İnönü'ye yazdığı mektupta da bu durumu gözlemlemek mümkündür:

Makamı hilâfetin ve Halifenin şahısları hakkında suitelâkkiyat ve suitesirat zemini, Halifenin kendi tarz ve tavrı hareketinden neşet etmektedir. Halife hayatı dahiliye ve bilhassa hayatı hariciyesiyle ecdadı padişahların mesleğini muakkip görünmektedir. Cuma alayları, ecnebi mümessilleri nezdine memurlar izamı suretiyle münasebat, tantanalı gezintiler, saray hayatı, sarayında ihtiyat zâbitlerine varıncıya kadar kabul ve onların iştikâlarını istima ve onlarla beraber ağlamak gibi hareketler bu kabildendir. (...) Halife'nin ve bütün cihanın kati olarak bilmesi lazımdır ki, mevcut ve muhafaza edilmiş olan halife ve halife makamının, hakikatte, ne dinen ve ne de siyaseten mevcudiyetinin hiçbir manası ve hikmeti yoktur. (...) Hilâfet

⁴⁸ “Mehmed el-Hâmis fî Kasrı Nobel” (Beşinci Mehmet Nobel Sarayı'nda), *Lisânu'l-Hâl*, 2 Ekim, 1923, 1. 6. Mehmet Vahdettin'in beyannamesinin tam metni ve hakkındaki detaylar için bkz. Yusuf Ünal, “55. Risale,” içinde *Hilâfet Risaleleri: Cumhuriyet Devri*, 6. Cilt, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 177-186.

⁴⁹ *Lisânu'l-Hâl*, “Mehmed Vahîdu'd-dîn,” 1.

⁵⁰ Mustafa Kemal Nutuk'ta yer alan ifadelerinde “Ben Saltanat-ı şahsiyenin ilgasından sonra; başka bir ünvanla aynı mahiyette bir makamdan ibaret olması lazım gelen hilâfetin de, mülga olduğunu kabul ediyordum. Bunun münasip zaman ve fırsatta telaffuzunu tabii buluyordum.” diyerek aslında hilâfet makamının Türkiye Cumhuriyeti'nde geçici bir makam olarak ihdas edildiğini doğrulamaktadır. Bkz. Kara, *Hilâfet Risaleleri*, Cilt 5, 338.

makamı, bizce en nihayet tarihi bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyete sahip olamaz. (...) Halife, kendinin ve makamının ne olduğunu sarîh olarak bilmeli ve bununla iktifa etmelidir.⁵¹

Ocak 1924 tarihli bu yazıdan yaklaşık iki ay sonra hilâfetin kaldırılmasıyla ilgili karar meclis tarafından kabul edilmiştir.⁵²

1.2. Cumhuriyetin İlanı ve Hilâfetin Kaldırılması

Saltanatla hilâfetin ayrılmasından, hilâfetin kaldırılmasına kadar geçen süreçte yaşanan dönüm noktalarının başında, cumhuriyetin ilanı gelmektedir. *Lisânu'l-Hâl*, cumhuriyetin ilanını, 5 Kasım 1923'te "Yeni Türkiye Cumhuriyeti" başlıklı yazısında, detaylı bir şekilde ele almıştır.⁵³ Söz konusu yazıda Mustafa Kemal ve destekçilerinin hayalinin gerçekleştiğini, bu hayali, saltanat ve hilâfeti ayırmak suretiyle adım adım gerçekleştirdikleri ve Mustafa Kemal'in cumhuriyeti ilan etmeden önce dış siyasetteki büyük sorunları halletmeyi tercih ettiği söylenmektedir. Yazıda, bir cumhuriyet rejiminde, ilk defa meclis başkanıyla cumhurbaşkanının aynı kişi olması sebebiyle yasama ve yürütmenin tek elde toplandığının altı çizilmekte ve siyaseti bilen insanların bu durumun er ya da geç tadil edilmesi gerektiğini düşündükleri belirtilmektedir. Aynı yazıda halkın cumhuriyetin ilanına yönelik tepkisinin üç farklı şekilde gerçekleştiği ifade edilmektedir;

Bazısı bu kararı bir rahatlama ve mutluluk ile karşıladı, onlar teceddüt âşıkları ve asrın ruhuna uygun olanlardı; bazıları ise onu korku ve şüpheyile karşıladı bunlar gelecekte ne kadar refah olursa olsun onun nimetlerini yaşamaktan korkarak var olana olduğu haliyle razı olanlardı. Bazısı da bunu memnuniyetsizlik ve kızgınlıkla karşıladı ve bunlar kadim adetlere ve meri gelenek-göreneklere kalpten sıkı sıkıya bağlı olanlardı.⁵⁴

Ayrıca haberin sonunda "yarın yeni Şarkî cumhuriyetin ne olacağını göreceğiz" diyerek Türkiye Şarklı bir cumhuriyet olarak adlandırılmaktadır. Bu haberde, ön plana çıkan önemli hususlardan biri cumhuriyet rejiminin "yenilikçiler" tarafından desteklendiği ifadesidir. Bu minvalde, cumhuriyet rejimi ve yenilik neredeyse eş anlamlı görülmektedir. Fransa da cumhuriyet rejimi ile yönetilen bir ülkedir. Nitekim Türkiye'den kısa bir zaman sonra, 23 Mayıs 1926'da, Fransız mandası altındaki Lübnan'da da cumhuriyet ilan edilmiştir ve bu gelişme *Lisânu'l-Hâl* gazetesi tarafından büyük bir

⁵¹ Kemal Atatürk, *Nutuk, cilt 2*, (İstanbul: Mili Eğitim Basımevi, 1969), 347-348.

⁵² TBMM, Dönem 2, Cilt 7, Birleşim 2, 24-27.

⁵³ "El-Cumhûriyyetu't-Türkiyyetu'l-cedîd" (Yeni Türkiye Cumhuriyeti), *Lisânu'l-Hâl*, 5 Kasım, 1923, 1.

⁵⁴ "El-Cumhûriyyetu't-Türkiyyetu'l-cedîd," *Lisânu'l-Hâl*, 1.

sevinçle karşılanmıştır.⁵⁵ Gazetenin bu olumlu tutumuyla kendisini de “teceddüt aşıkları” ile birlikte konumlandığı söylenebilir.

Hilâfetin kaldırılması, saltanatın kaldırılmasının aksine mecliste kabul edilmesi daha zor bir mesele olmuştur. Zira mecliste, bu konuda tam bir görüş birliği mevcut değildir. Bu görüş ayrılıklarının da etkisiyle hilâfet makamının başlangıçta büyük millet meclisi tarafından saltanattan ayrı tutularak takdis edilen, bütün Müslümanlar tarafından kabul edilen ve padişahın şahsından kurtarılması gereken bir makam olduğu pek çok kez ikrar edilmiştir.⁵⁶ Ancak Berkes’in ifadesiyle cumhuriyetin ilanı ve sonrasında yaşanan gelişmelerle bu makamın yeni yönetim biçimiyle uygun bir şekilde yer alamayacağı görülmüştür.⁵⁷ Meclis zabıtlarında ise bu konuya dair bazı argümanların ön plana çıktığı görülmektedir.⁵⁸ Örneğin Adliye Vekili Seyyid Bey (ö. 1925) yaptığı meclis konuşmasında hilâfetin dini olmaktan ziyade siyasi bir mesele olduğunu belirterek durumu şu sözlerle ifade etmiştir: “Hilâfet meselesi dinî olmaktan ziyade dünyevi bir meseledir ve itikat meselelerinden değil, millete ait hukuk ve mesalihi âmme cümlesindendir. İtikada taallûku yoktur.”⁵⁹ Seyyid Bey yaptığı uzun konuşmayla hilâfetin varlığına dair ayet, hadis ve icmâ gibi dini delil olarak öne sürülen her şeyi ele alarak bunların aslında hilâfetin varlığıyla ilgili olmadığını meclis üyelerine izah etmeye çalışmıştır. Mustafa Kemal ise 1923 yılında yaptığı bir mülakatta halifenin meclis başkanı olması fikrine karşı çıkmış ve “Türkiye’de mevcut hilâfet, devletin siyaseti için menfaat midir, kuvvet midir?” sorusuna şu şekilde cevap vermiştir:

Bugünkü şeraite göre biz kendi üzerimizdeki fenalığı tezyîd ediyoruz. Böyle sembol olarak denecek! Fakat kimse böyle bir sembol tanımıyor ki. Zannediyor musunuz ki Hintliler, Mısırlılar, Afganlılar ve Sâireler dini bir alaka ile bize merbutturlar? Bilakis milli mefkureleri

⁵⁵ Bkz. “Kemâliyyâtü’l-Cumhûriyye ve zarûriyyâtuhâ,” *Lisânu’l-Hâl*, 29 Mayıs, 1926, 1.

⁵⁶ Örnek sayfalar için bkz. *Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 3, (Ankara: TBMM Basımevi, 2023), 44, 47, 48, 157, 1224.

⁵⁷ Niyazi Berkes, saltanatın ilanından sonra hilafete dair görüşünü şu şekilde açıklamaktadır: “saltanatın kaldırılması ile siyasal egemenliğin ulustan kaynaklandığı tezi açığa çıkarıldıktan sonra, hilâfetin ne yeri ne de bir anlamı kalmadığı kendiliğinden meydana çıkmış bulunuyordu. Bir cumhuriyet rejimi içinde onun hiçbir yeri olamazdı.” Bkz. Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, 119-120.

⁵⁸ Mustafa Kemal’in hilâfetin mahiyetine dair görüşleri için bkz. Mustafa Kemal Paşa, “İzmit Mülakatlarında Hilâfet Meselesi,” içinde *Hilâfet Risaleleri*, 6. Cilt, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 59-91.

⁵⁹ TBMM, Dönem 2, Cilt 7, Birleşim 2, 40-61. Bu görüşün Arap dünyasındaki önemli temsilcilerinden Abdürrâzık’ın görüşleri için bkz. Hourani, *Arabic Thought*, 184-188; Özgür Kavak, “Ali Abdürrâzık,” içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm, (Ankara: TDV, 2020), <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-abdurrazik>.

ile bizi kurban etmeye çalışıyorlar. Hint Hilâfet Komitesi vardır. Aynı meseleye dair muhaberatımız oldu. Sonra Mısırlılar ve saire ile muhaberimiz vardır. Bunların bizden rica ettikleri şey, siz çalışın da biz kurtulalım ve biz size hilâfetten dolayı merbutuz. Efendim, hilâfetten dolayı bana merbut olma, 70 milyonu kurtarmak için 8 milyonu da mahva teşebbüs etme! Mısır 14 milyon nüfusa maliktir. Bizden daha fazla nüfusludur. Kendilerini kurtarmaya çalışınlar. Kendinizi kurtarın! Efendiler! Hilâfet milletimize bir baş belasıdır.⁶⁰

Sonrasında Mustafa Kemal, 3 Mart 1924'te Hilâfetin kaldırılması kararı teklif edildiğinde yaptığı meclis konuşmasında şu sözlere yer vermiştir:

Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde makamı hilâfetin vücudu Türkiye'yi dâhilî, harici siyasetinde iki başlı olmaktan kurtaramadı. İstiklâlinde ve hayatı milliyesinde müşareket kabul etmeyen Türkiye'nin zahiren ve zımnen bile olsa ikiliğe tahammülü yoktur. (...) Esasen hilâfet, imarat evaili islâmda Hükümet mâna ve vazifesinde ihdas edilmiş olduğundan dünyevi ve uhrevi bilcümle vazaifi müteveccihîyi ifa ile mükellef olan zamanı hazır Hükûmatı İslâmiyesinin yanında ayrıca bir hilâfetin sebebi mevcudiyeti yoktur.⁶¹

Kısacası, hilâfetin zaten İslam'da hükümet anlamına geldiği, bu nedenle yönetim şekli cumhuriyet olarak belirlenmiş hâlihazırdaki hükümetin içerisinde başka bir yönetimin bulunmasının makul bir durum olmadığı ifade edilmiştir. Böylece cumhuriyetin ilanı hilâfetin kaldırılmasının gerekçesi, cumhuriyetin düzgün bir şekilde sürdürülebilmesi ve halk egemenliğinin sağlanması ise yeni hükümetin amacı olmuştur. Hilâfetin kaldırılma kararının ardından, Halife Abdülmecid ve tüm Osmanlı ailesine ülkeyi terk etmek için belirli bir süre verilmiştir.⁶²

Lisânu'l-Hâl, hilâfetin kaldırılma kararından sonra, aktardığı bir telgrafta mecliste hilâfetin ilgasına dair tartışmaların yaşandığını naklederek Mustafa Kemal'in mecliste yaptığı konuşmayı aktarmıştır. Bu konuşmanın gizli anlamlar içerdiğini yazan *Lisân*, Mustafa Kemal'in konuşmasından medreseleri kaldırmak, din işleri ve vakıfları birbirinden ayırmak istediğinin anlaşıldığını yazmıştır. Aynı telgrafta, meclis başkanının “dinin siyasetle olan tüm bağlarının temizlenmesinin gerekliliğinden” bahsettiği nakledilmektedir. Gazete, bu gelişmeleri “hilâfete idam” olarak yorumlamaktadır.⁶³ Burada dikkat edilmesi gereken nokta, telgrafın kaynaklarını Reuters, Havas haber ajansları ve *Ahrâm* gazetesi olarak belirten *Lisânu'l-Hâl*'in, Mustafa Kemal'in konuşması ile ilgili yorumları tam olarak hangi kaynaktan aktardığını belirtmemesidir. Bu nedenle

⁶⁰ Kara, *Hilâfet Risaleleri*, 6. Cilt, 70-71.

⁶¹ TBMM, Dönem 2, Cilt 7, Birleşim 2, 27-28.

⁶² Abdülmecid'in İsviçre'ye gideceği hakkındaki haber için bkz. “el-Halife Abdu'l-Mecîd,” *Lisânu'l-Hâl* (*Daily Chronicle*), 15 Mart, 1924, 1.

⁶³ “Et-Telgrâfâtü's-siyâsiyye: El-Asitâne 1” (Siyasi Telgraflar: İstanbul 1), *Lisânu'l-Hâl*, 6 Mart, 1924, 1.

gazetenin kendi yorumu ve naklettiği haber arasında bir ayrım yapabilmek mümkün değildir.

1.2.1. Hilâfetin Kaldırılmasına Yönelik Tepkiler

Hilâfetin kaldırılması ve sonrasında yaşanan gelişmeler uzun bir zamana yayılan ve pek çok detay barındıran bir süreçtir. Bu nedenle, gazetelerde bu konuyla ilgili çok sayıda haber yer almıştır. Bu bölümde gazetelerin haberleri içerisinde önemli bulunan gelişmeler ele alınacak ve bununla yetinilecektir. Hilâfetin kaldırılma kararına ilk tepkiler içerisinde *Lisânu'l-Hâl*'in aktarmış olduğu Hint Müslümanlarına dair gelişmeler vardır. Halife, işgal altında bulunan Müslüman topluluklar için bir güven kaynağı olarak düşünüldüğünde, Hint alt kıtasında İngiliz işgali altındaki Müslümanlar için hilâfetin kaldırılması büyük bir olaydır. *Lisânu'l-Hâl*'in aktardığı haberlerde Hindistan Hilâfet Meclisinin başkanı Şevket Bey'in (ö. 1938), Mustafa Kemal ve meclise bir mektup gönderdiğinden bahsedilmektedir. Bu mektupta, Türkiye'den gelen telgrafta hilâfetin ilgasına dair bilgilerin olduğunu ve bunun Hint Müslümanlarına büyük bir azap verdiğini yazan Şevket Bey, meselenin aslına dair bir bilgilendirmenin yapılmasını rica etmiştir.⁶⁴ Bu mektuba Türkiye'nin bir karşılık verip vermediği ise belirtilmemiştir.

Lisânu'l-Hâl ve *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazetelerinden aktarılan Arap coğrafyasına ait diğer haberlerde ise görülen o ki Türkiye Cumhuriyeti'nin artık hilâfeti istememesiyle, tarihi bağlamda bu konuyla çok yakından ilgili olan Arap toplumu tekrar ön plana çıkmıştır. Nitekim hilâfet daha kaldırılmadan Hicaz Kralı Şerif Hüseyin, Şevket Ali ile görüşmüş ve iki isim karşılıklı olarak birbirlerini ülkelerine davet etmişlerdir. Saltanat ve hilâfetin ayrılma kararı verildiğinde Hintliler, Türklerin geçmişte İslam'ı yaymak için cesurca mücadele etmelerine rağmen şimdi Ankara'dakilerin neden böyle bir zayıflık ve inhitat içerisinde olduklarının bilinmediğini ifade etmişlerdir.⁶⁵ Hilâfetin kaldırılma kararı kesin olarak duyurulduktan sonra Şerif Hüseyin bazı bölgelerde resmen halife olarak adlandırılmış ve hatta cuma hutbesinden sonra adına dualar edilmiştir. Kral Abdullah tarafından yazılan hatırate göre Şerif Hüseyin 11 Mart 1924'te Amman'da halifeliğini şu sözlerle ilan etmiş ve bazı gruplar tarafından kendisine biat edilmiştir: “İçinde

⁶⁴ “Et-Telgrâfâtü's-siyâsiyye: Türkiye,” *Lisânu'l-Hâl*, 10 Mart, 1924, 1.

⁶⁵ “Meylu'l-Hunûd ani't-Türk ilâ'l-'Arab” (Hintlilerin Türklerden Araplara Meyledişi), *Lisânu'l-Hâl*, 24 Kasım, 1923, 1.

bulduğumuz dönemde, biat eden ve edilen kişiler hakkında meşruiyet şartlarının başka bir bölgede tam anlamıyla bulunması mümkün değildir. Bu sebeple, Allah’a güvenip onun peygamberinin ruhaniyetinden yardım diledikten sonra bu meşru ve dini talebi kabul etmeyi üzerimize bir vazife sayıyorum.”⁶⁶ *Lisânu’l-Hâl*’in aktardığı haberlerde, Trablusluların yeni halifeye biat ettikleri,⁶⁷ Dimeşk’te bir camide Hatip Şeyh Tefvîk’in hutbede Şerif Hüseyin’i halife olarak adlandırıp ona dua etmesi halkın da bunu onaylaması Şerif Hüseyin’e edilen biatin örneklerindendir.⁶⁸ Kalkûta’dan gelen haberlerde, Türkiye meclisinin hilafeti kaldırma yetkisine sahip olmadığı iddia edilerek meclis kararına karşı çıktıkları ve peygamber soyundan gelen Şerif Hüseyin’in bu makama sahip çıkmasını bekledikleri yazılmaktadır. Haberin devamında ise Doğu Ürdün’den gelen haberlerde Şerif Hüseyin’in, kendisini halife olarak adlandırarak biat edenleri kabul ettiği yazılmıştır.⁶⁹

Hilâfet ilga edilmesine rağmen Abdülmecid Efendi’nin halifeliğinin hala geçerli olduğunu savunanlar da mevcuttur. Filistinliler *Lisânu’l-Hâl* tarafından Türk halifesine meyleden ilk grup olarak tanımlanmıştır çünkü onlar, halife hayattayken başka bir halifenin ilan edilmesinin uygun görmemişlerdir.⁷⁰ Reuters ile yaptığı bir röportajda, Emir Ali (ö. 1928) de Abdülmecid Efendi’nin Müslümanlar tarafından icmâ ile hal’ edilmediği veya bir kongre sonucunda ilgasına karar verilmediği sürece onun hala halife olduğunu savunmakta ve Şerif Hüseyin’in halife olması için gelen daveti kabul etmede aceleci davranıldığını söylemektedir.⁷¹ Şerif Hüseyin’e biat edenler ve Abdülmecid Efendi’yi hala halife kabul edenlerin yanı sıra, var olan durumun belirsizliği sebebiyle halifeyi isimlendirmeden onun adına dua edenler de mevcuttur. Örneğin Halep hâkimi, ulemayı bir mecliste toplayarak onlara hilâfet meselesinden bahsetmiş, ulema ise bu meselede hâkim meclisin toplanmasını talep ederek halifeyi isimlendirmeden ona dua etmeye karar vermiştir.⁷² Dimeşk’te de yeni bir karara kadar hutbelerde halifenin adına yer verilmesi

⁶⁶ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı’ya Neden İsyân Ettik?*, çev. Halit Özkan (İstanbul: Klasik yayınları 2006), 187-188.

⁶⁷ “Mubâyâ’atu’t-Trâblusiyyîn li’l-Hilâfe” (Trablusluların Hilâfete Biatı), *Lisânu’l-Hâl*, 14 Mart, 1924, 3.

⁶⁸ “Havle’l-Hilâfe” (Hilâfet Hakkında), *Lisânu’l-Hâl*, 18 Mart, 1924, 2.

⁶⁹ “Havle ilgâi’l-Hilâfe” (Hilâfetin İlgaı Hakkında), *Lisânu’l-Hâl*, 13 Mart, 1924, 1.

⁷⁰ “Ahbâru Filistîn: Mes’eletu’l-Hilâfe” (Filistin Haberleri: Hilâfet Meselesi), *Lisânu’l-Hâl*, 17 Mart, 1924, 1.

⁷¹ “Et-Telgrâfâtü’s-siyâsiyye: Londra 13,” *Lisânu’l-Hâl*, 19 Mart, 1924, 2.

⁷² “Havle’l-Hilâfe” (Hilâfet Hakkında), *Lisânu’l-Hâl*, 17 Mart, 1924, 2.

yasaklanmış onun yerine isim vermeden hilâfet makamına dua edilmesine karar verilmiştir.⁷³ Burada dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan biri hilâfetin kaldırılma kararının ardından Şerif Hüseyin’in yeni halife olabileceği ile ilgili haberlerin varlığıdır. Filistin gibi Abdülmecid Efendi’nin hilâfetinin devamını kabul edenler ya yeni bir halife seçilene kadar zaman kazanmaya çalışmakta ya da bölgede İngiliz etkisi altındaki Şerif Hüseyin’i istememektedir.

Bu süre zarfında, Şerif Hüseyin ve Emir Abdullah’ın *Manchester Guardian* gazetesine verdikleri, *Lisânu’l-Hâl* tarafından aktarılan röportajda Şerif Hüseyin yaşanan gelişmelerle ilgili şöyle demiştir:

Ben hilafet için gayret sarf etmedim, ona ulaşmayı da temenni etmedim aksine onu kabul etmeye zorlandım. Bana her taraftan insanlar geldiler ve şunları söylediler: İslam’da hilafet olması gerekir, hilafetin zail olmaması icap eder, sen bu makama layık olan tek emirsin çünkü sen bir İslam-Arap devletinin bağımsız bir hakimisin. İki kutsal şehir senin ellerinde ve sen Kureyş’tensin. Kimse senin istikametinden ve hak iman üzere olan gayretinden şüphe duymuyor. Ve sen Araplardan bir Arapsın.

Eğer bana verdikleri görevi kabul etmeseydim, görevimi ihmal etmiş olurum ve halkım benden yüz çevirirdi. Hicaz, Doğu Ürdün ve Filistin’deki Araplar beni halife olarak adlandırıyorlar. Kral Fuâd’ın, Afganistan Kralının ve Marakeş sultanının kendilerini halife ilan ettiklerine dair bazı söylentiler duysam da diğer Müslümanların ne yaptığını bilmiyorum. Ancak eğer Müslümanlar kendileri için sahte değil gerçek bir halife istiyorlarsa bunlardan birini seçmemeliler çünkü bu kişiler şeriatın gerektirdiği meziyetleri haiz değillerdir.⁷⁴

Kral Abdullah ise Türkiye’ye hilâfeti kaldırdığı için teşekkür ederek hilâfetin esasında yalnızca Araplara ait bir şey olduğunu hatta Türkiye’deki siyasi otoritenin hilafet değil yalnızca bir saltanat olduğunu ifade etmekteydi:

Türkler zayıfladılar, onlar en büyük siyasi güç olan hilâfete sahiplerdi. Türkiye Cumhuriyeti adamları günün birinde hilafetin gölgesinin cumhuriyetin üstüne çökmesinden ve onun için bir tehlike arz etmesinden korktuklarından yaptıkları bu işle Araplara en büyük hizmeti yapmış oldular. Ve ben bu yaptıklarından dolayı Mustafa Kemal Paşa’ya teşekkür telgrafi göndermiş bir kişi gibi hissediyorum. Hilâfet Araplarındır, Peygamber Arabî’dir, Kur’an Arabî’dir, kutsal mekânlar Arabî’dir ve halifenin de Arabî olması gerekir. Biz geçen sürede kati surette itiraf edememiş olsak da Türkiye’deki hilafet değil yalnızca bir saltanattı.⁷⁵

⁷³ “İkfâlu Dimeşk: Havle’l-Hilâfe” (Dimeşk [Bahsinin] Kapanışı: Hilafet Hakkında), *Lisânu’l-Hâl*, 25 Mart, 1924, 3.

⁷⁴ “Hadîs li’l-Melik Hüseyîn ve hadîs li’l-Emîr ‘Abdullah” (Kral Hüseyin ve Emir Abdullah’la Konuşma), *Lisânu’l-Hâl*, 18 Mart, 1924, 1.

⁷⁵ “Hadîs li’l-Melik Hüseyîn,” 1. Osmanlı hilâfetinin meşruiyetine dair farklı tartışmalar mevcuttur. Bazı Araplar II. Abdülhamid döneminden itibaren Osmanlı hilâfetinin geçersizliğini bunun yerine Arap Hilâfeti fikrini savunmaktadır. Bkz. Tufan Buzpınar, *II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar* (İstanbul: Alfa Yayınları 2016).

Yukarıdaki röportajda, Şerif Hüseyin her ne kadar hilâfeti kendisinin talep etmediği, çevresindekilerin onu bu makama layık gördüğünü söylese de hilâfet makamına sahip olmayı istediği bilinen bir gerçektir. O dönemde Necid Kral'ı olan İbn Suud (ö. 1953) ise Şerif Hüseyin'i İngilizlerle iş birliği içinde olmak ve Arap birliği ideali altında Müslümanları kandırarak kendi menfaati için çalışmakla suçlamaktadır. Sonraki süreçte ikili arasındaki mücadele bir savaşa dönüşmüş ve Şerif Hüseyin halifeliğini ilan ettikten kısa bir süre sonra İbn Suud tarafından Hicaz'dan çıkartılmıştır.⁷⁶

Hint coğrafyası ve Orta Doğu'daki görüşler farklılaşırken hilâfetin kaldırılmasına yönelik ilk tepkiler içerisinde *Lisânu'l-Hâl* ve *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazetelerinin bu meseleye yönelik tutumları da dikkat çekicidir. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'nin yaklaşımı, hilafeti kaldırması nedeniyle Türkiye'yi eleştirmek olmuştur. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, "Osmanlı saltanatı, dini kaideler üzerine kurulu hilâfetle iç içe geçmiş İslami bir devlettir. Mustafa Kemal tüm bunları telef ve yok olmaya mahkûm etti" yazan bir *Times* haberini alıntılararak bu haberi "Türkiye'de İslam'ın Nasibi" olarak adlandırmıştır.⁷⁷ *Lisânu'l-Hâl* gazetesi ise hilâfetle ilgili meselenin İslam âlemine özgü bir mesele olması nedeniyle başlangıçta bu konuda bir yoruma yer vermediğini belirtmiştir. Ancak hilâfetin ilga edilmesiyle birlikte meselenin dini bir boyuttan siyasi bir boyuta geçtiğini bu nedenle artık yalnızca Müslümanlara has bir mesele değil, herkesi alakadar eden bir mesele olduğunu yazmıştır.⁷⁸ Gazete, hilâfetin kaldırıldığı ilk süreçte Türkiye'ye eleştirel yaklaşmakta ve bu kararın bir kopuşa neden olduğunu iddia etmektedir: "Türkler zamanla bu kararlar birlikte İslam âleminin nasibine yönelik bir cinayete giriştiklerini anlayacaklardır ve yakında Asya ve Avrupa arasında bağlantı kurma görevini kaybedeceklerdir."⁷⁹ Bir diğer haber de benzer bir şekilde Türklerin hilâfeti kaldırarak İslam âlemi içerisinde bir bölünmeye neden olduğunu ifade etmiştir. İslam coğrafyası içerisindeki bölünme ise *Lisânu'l-Hâl* tarafından şu şekilde aktarılmıştır:

⁷⁶ Azmi Özcan, "Şerif Hüseyin," içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm (İstanbul: TDV, 2010), <https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-huseyin>. Kral Abdullah, Hicaz'ın Vehhabiler tarafından ele geçirilmesini Arap davasının darmadağın olması ve birliğin bozulması olarak yorumlamaktadır. Bkz. Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, 227-229.

⁷⁷ "Nasibu'l-İslâm fi Türkiyâ" (Türkiye'de İslam'ın Nasibi), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 1 Nisan, 1929, 1.

⁷⁸ "el-Hilâfetu't-tâihe ve inkisâmu'l-'Âlemi'l-İslâmî tücâhâ" (Yolunu Kaybetmiş Hilâfet ve İslam Aleminin Onun Karşısında Bölünmüşlüğü), *Lisânu'l-Hâl*, 8 Mart, 1924, 1.

⁷⁹ "el-Hilâfetu't-tâihe," *Lisânu'l-Hâl*, 1.

Bazı haberler Mustafa Kemal'in hilâfeti Senûsî'ye isnad etmek istediğini aktarmaktadır. Bazıları da bazı Arapların Doğu Ürdün'deki Kral'a [Hüseyn] beyat ettiklerini söylemektedir (...)

Kral Hüseyn'in Amman'a gittiği gün (...) hilâfet hakkında ne söylendiğine dönersek, gazetelerin hilafet hakkında pek çok söylenti aktardıklarını hatırlarız. Bazıları Marakeş'te hilâfeti isteyen biri olduğunu, Mısır'ın hilâfeti kendisi için arzuladığını, Hintlilerin hilâfeti kendi topraklarında kaim kılmak istediklerini, Senûsî'nin ve Yarımada'daki bazı emirlerin de bu celil mansıbı arzuladıklarını aktardı.⁸⁰

Hilâfetin kaldırılma kararının ardından, *Lisânu'l-Hâl*, Türkiye'nin tam bağımsızlığı hedefleyen bir anlayışa sahip olduğunu ve bu anlayış doğrultusunda din ve siyaseti birbirinden ayrı tutmayı amaçladığını yazmaktadır. Gazete, bu ve benzeri nedenlerle Türkiye'nin artık kendisine bir faydası bulunmayan hilâfet makamını kaldırmasının mantıklı oluşundan bahseden haberlere yer vermektedir.⁸¹ Ancak bu tarih öncesinde yer alan haberlerde de, *Lisânu'l-Hâl*, çok hilâfet yanlısı gözükmemektedir. Hilâfet, gazete nezdinde Müslümanları birleştirici bir güç olmaktan ziyade bölücü bir güç ve ayrılık sebebi olarak yansıtılmıştır.

1.2.2. Türkiye ve Arap Dünyası

Meselenin Türkiye nezdinde nasıl algılandığına dair farklı bir bakış açısı sunan, 1927 yılında Türkiye'den yola çıkarak farklı Arap ülkelerini gezen ve önemli yazarlar ve gazetecilerin görüşlerini soran *Anadolu* gazetesi yazarı İzmirli Nakip Ömer Bey'in *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* ve *Lisânu'l-Hâl*'de yer alan açıklamaları önemlidir.⁸² Hem *Lisânu'l-Hâl* hem de *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazetelerinde adı geçmekte ve her iki gazetede de seyahatine dair detaylara yer verilmektedir. Gazetede haberlere göre Ömer

⁸⁰ “El-Hilâfetu't-tâihe,” *Lisânu'l-Hâl*, 1. Türkiye'nin hilâfet meselesinde Senûsî'yi desteklediğine dair bkz. “Britanya ve's-Siyâsetu'l-'Arabiyye: es-Seyyidu's-Senûsî muraşşahu'l-Hilâfe” (Britanya ve Arap Siyaseti: Seyyid Senûsî hilâfet Adayı), *Lisânu'l-Hâl*, 15 Mayıs, 1925, 1; “Mustafa Kemâl ed-Diktâturu'l-Cumhûrî” (Cumhuriyetçi Diktatör Mustafa Kemal), *Lisânu'l-Hâl*, 13 Ağustos, 1931, 1; Elie Kedourie, “Egypt and The Caliphate 1915-1946,” *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 3, sy. 4 (Ekim 1963): 222.

⁸¹ Örnekler için bkz. “el-Hilâfetu'l-'Arabiyye ve ihtimâmu'l-'Âlemi'l-İslâmî fihâ” (Arap Hilafeti ve İslam Âleminin Ona Verdiği Önem), *Lisânu'l-Hâl*, 15 Mart, 1926, 1; Üstâz Cemîl Efendî, “Hel yedûmu Nahdatu'l-Etrâk” (Türklerin Nahdası Devam Ediyor Mu?), *Lisânu'l-Hâl*, 15 Kasım, 1926, 1; Münîr Efendi Fehmî Şerîf, “Mustafâ Kemâl en-nâbiğatu's-Şarkî” (Şarklı Dahi Mustafa Kemal), *Lisânu'l-Hâl*, 22 Temmuz, 1927, 2.

⁸² Literatür içerisinde Ömer Nakip Bey adında bir gazetecinin, *Anadolu* gazetesinin sahibi Haydar Öktem tarafından İzmir'de çıkarılan ikinci bir gazete olan *Ulusal Birlik* gazetesini, 1935 yılında Ankara'da düzenlenen Basın Kongresinde temsil ettiğine dair bir kaynak mevcuttur. Ancak Ömer Nakip Bey hakkında detaylı bir bilgiye ulaşılammıştır. Bkz. Murat Kaya, *Gazeteci Ve Siyasetçi Kimliğiyle Haydar Rüştü Öktem (1885-1951)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2024), 172.

Bey, Suriye’den başlayarak Doğu Ürdün, Kahire, Mekke ve Irak’a giderek “Türkiye hakkında ne düşünüyorsunuz, Mustafa Kemal hakkında ne düşünüyorsunuz ve Türkiye’nin geleceği hakkında ne düşünüyorsunuz?” sorularını, gazeteciler ve bazı fikir adamlarına soran ve ele aldığı cevapları kitaplaştırmayı hedefleyen bir yazardır. Dolayısıyla bu yolculuk sırasında *Lisânu’l-Hâl* ve *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*’nin ofislerine de giderek, gazete yöneticileriyle konuşmuştur. *Lisânu’l-Hâl*, bu konuşmaya dair detaylara yer vermese de *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* gazetesi tüm konuşmayı ince ayrıntılarıyla aktarmış ancak bunun Ömer Bey’in görüşlerinin gazete tarafından benimsendiği anlamına gelmediğini özellikle belirtmiştir. Ömer Bey’in seyahati sırasında edindiği izlenimler ve çeşitli meselelere temas eden açıklamaları farklı başlıklar altında detaylı bir şekilde gazetede konu edilmiştir.⁸³ Bunlar arasında “Türkler nazarında Araplar ve Hilâfet” başlıklı yazıda Ömer Bey’in hilâfetin kaldırılmasıyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir:

Türkler hilâfetin kendilerine zarar verdiğini, kendileri için bir faydasının olmadığını ve adeta bir yük olduğunu gördükleri için hilâfeti bırakmaya, din ve siyasetin arasını ayırmaya mecbur kalmışlardır. Onlar Araplara bakışı aynı İslam âlemine bakışları gibidir. Müslümanların kurtuluşunu temenni ettikleri gibi aynı şekilde Arapların da bağımsızlıklarını kazanmalarını istiyorlar.⁸⁴

Saltanat ve hilâfet ekseninde yaşanan gelişmelere yönelik değinilmesi gereken tepkilerden biri de gazetelere yansıyan “Kürt isyanları”dır. Söz konusu isyanlar, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren pek çok kez ve birden fazla sebeple ortaya çıkmıştır. Ancak özellikle bazı isyanların saltanat ve hilâfeti geri getirmeye yönelik ric’i hareketler olduğuna dair bilgiler gazetelerde mevcuttur. *Lisânu’l-Hâl*’de yer alan bu hareketlerin en önemlileri arasında, 1925 yılında Kürtlerin Harput, Diyarbakir ve Ergene’de Sultan Abdülhamid’in oğullarından birine halife olarak biat ederek isyan etmeleri vardır. Gazete, isyanın Kürdistan’da yayılmaya devam ettiğini ve bazı askeri birliklerin de bu isyana katıldığını ifade etmektedir.⁸⁵ *Lisânu’l-Hâl*’in Şeyh Said isyanı hakkında aktardığı

⁸³ Sonraki bölümlerde de yeri geldiğinde meselelerle ilgili bu konuşmaya değinilecektir.

⁸⁴ Haberde yer alan başlıkların tamamı: “Şarklıların Nazarında Türkiye,” “Türkiye ve Batı Medeniyeti,” “Dans ve İçkiye İzin Verilmesi,” “Şeriat ve Medeni Kanun,” “Çok Eşlilik ve Örtünün Kaldırılması,” “Türklerde Namaz, Din ve Akide,” “Türkler Nazarında Hilafet ve Araplar,” Şark Milletleri Topluluğu,” “Mustafa Kemal Paşa’nın Şahsiyeti,” “Latin Harfleri” ve “Türkiye’nin Geleceği.” Bkz. “el-Hâl fi Türkiyâ: Hadîsu sahafî Türkî” (Türkiye’deki Durum: Türk Gazetecinin Konuşması) *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, 7 Mart, 1927, 1-2.

⁸⁵ “El-Münâdâtü bi-ibni’s-Sultân ‘Abdu’l-Hamîd” (Sultan Abdülhamid’in Oğluna Çağrı), *Lisânu’l-Hâl*, 2 Mart, 1925, 2.

söylentiler içerisinde ise isyancıların İngilizlerden yardım aldıkları, Sultan Vahdettin'in de bu isyanda parmağının bulunduğu ve mütedeyyin Kürtleri isyana teşvik ettiği iddiaları bulunmaktadır.⁸⁶ *Lisânu'l-Hâl* ayrıca, İzmir ve İstanbul'daki Türk gazetelerinde yer alan İngilizlerin Musul'daki maslahatları sebebiyle Kürt isyanını desteklediği ve isyanın dine dayanarak hilâfeti Türkiye'ye geri getirmeye çalıştığı iddialarını da detaylı bir şekilde aktarmıştır.⁸⁷ Ayrıca dönemin Türk içişleri bakanı Cemal Bey'in yaptığı açıklamaya da yer verilerek Kürtlerin büyük bir hazırlık içerisinde oldukları ve saltanat ve hilâfetin iadesi için Kürt isyanının ortaya çıkışı için mart ayının belirlenen tarih olduğu ifade edilmiştir.⁸⁸

Devlete yönelik muhalif girişimler de *Lisânu'l-Hâl* ve *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazeteleri tarafından dikkatle takip edilmiştir. Örneğin, Türkiye'de dinin yasaklandığı gerekçesiyle ortaya çıkan ve hükümetin yaptırımlarına karşı bir hoşnutsuzluk ifadesi olarak yorumlanan çeşitli isyanlar, suikastlar ve gizli cemiyetlerin girişimleri gazetelerde yer almıştır.⁸⁹ Ayrıca çeşitli dönemlerde Mustafa Kemal'e karşı gerçekleştirilen suikast girişimleri, saltanat ve hilâfetin geri döndürülme isteği ve hükümete yönelik memnuniyetsizlikle ilişkilendirilmiştir.⁹⁰ *Lisânu'l-Hâl* ve *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazeteleri Türk hükümetine ve Mustafa Kemal'e yönelik suikast girişimlerine dair kırktan fazla habere yer vermiştir.⁹¹ Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ilk maddesine göre saltanatın ilgasıyla ilgili olan veya Türkiye Cumhuriyeti'nin meşruiyetine muhalif olan isyanlar vatana ihanet kapsamında değerlendirilmiştir.⁹² Vatana ihanetle itham edilen kimseler,

⁸⁶ “Hadîsu's-Siyâse: el-Ekrâdu's-sâirûn ve ‘alâkatuhumu’t-târihiyye bi'l-Etrâk ve'l-Ermen” (Siyaset Bahsi: İsyancı Kürtler ve Türkler ve Ermenilerle Tarihi İlişkileri), *Lisânu'l-Hâl*, 6 Mart, 1925, 1.

⁸⁷ “Ahbâru Türkiyâ: Sevretu'l-Ekrâd” (Türkiye Haberleri: Kürtlerin İsyanı), *Lisânu'l-Hâl*, 11 Mart, 1925, 1.

⁸⁸ “Ahbâru Türkiyâ: Sevretu'l-Ekrâd,” 1.

⁸⁹ Bkz. “el-Hareketu'r-ric'iyye fi Türkiyâ” (Türkiye'de Gerici Hareket), *Lisânu'l-Hâl*, 19 Nisan, 1928, 1; “Fitnetu'd-Derâvîş fi Türkiyâ” (Türkiye'de Dervişler Fitnesi), *Lisânu'l-Hâl*, 3 Ocak, 1931, 4.

⁹⁰ Bkz. “el-Hükm ‘alâ'l-müttehimîn bi-muhâveleti İğtiyâli'l-Gâzî” (Gazi'ye Suikast Girişimiyle Suçlananlara Hüküm), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 10 Kasım, 1927, 3.

⁹¹ Örnekler için bkz. “İğtiyâlu Mustafâ Kemâl Pâşâ” (Mustafa Kemal Paşa'ya Suikast), *Lisânu'l-Hâl*, 2 Kasım, 1925, 3; “Havle iğtiyâli Mustafâ Kemâl” (Mustafa Kemal'in Suikastı Hakkında), *Lisânu'l-Hâl*, 28 Haziran, 1926, 1; “Havle'l-muâmera zıdde Mustafâ Kemâl” (Mustafa Kemal'e Karşı Komplö Hakkında), *Lisânu'l-Hâl*, 10 Temmuz, 1926, 1; “(...) Karâ Kemâl Bey,” *Lisânu'l-Hâl*, 2 Ağustos, 1926, 1; “Mu'âmera li-iğtiyâli'l-Gâzî” (Gazi'ye Suikast İçin Komplö), *Lisânu'l-Hâl*, 14 Eylül, 1927, 3.

“Mu'âmera zıdde Mustafâ Kemâl ve ricâlihi” (Mustafa Kemal ve Adamlarına Karşı Komplö), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 19 Eylül, 1927, 4.

⁹² *Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 4, (Ankara: TBMM Basımevi, 2023), 366. Ayrıca *Lisânu'l-Hâl* tarafından Cumhuriyet gazetesinden aktarılan haberde Şeyh Sait İsyanı sonrasında “Cumhuriyet aleyhinde herhangi bir şey yapan kimselere merhamet edilmeden cezalandırılacağı” ifade edilmiştir. Bkz. “et-Telgrâfât: Asitâne,” *Lisânu'l-Hâl*, 11 Mart, 1925, 3.

İstiklal Mahkemeleri tarafından yargılanmaya tabi tutulmuştur. *Lisânu'l-Hâl* gazetesi bu mahkemelerde idam edilen kişilere dair haberlere yer vermiştir.⁹³ Gazete, “Saltanat mensupları tarafından düzenlendiği iddia edilen ve saltanatı geri getirmeyi hedefleyen gerici bir harekete” dair 1928 yılında yayınladığı bir haberde yorum olarak şöyle demiştir: “Türkiye’deki gerici hareketi ne destekliyor, ne de kötüleyebiliyoruz, çünkü biz saltanata dönmeyi gerektirecek sebepleri bilmiyoruz. Ancak zan ve tahminler üzerinde hareket edilebilir.”⁹⁴

1.3. Hilâfet Kongreleri ve Yeni Halife Arayışı

1926 yılında ilk olarak Kahire’de, sonrasında Mekke’de toplanan, *Lisânu'l-Hâl* ve *el-Câmi’atu'l-Arabiyye* gazetelerinde “Hilâfet Kongresi” veya “İslam Kongresi” olarak adlandırılan, iki önemli kongre bulunmaktadır. Hilâfetin kaldırılma kararı sonrasında, Mısır’da, meselenin tartışılması için Müslüman temsilcilerin katıldığı bir kongre düzenlenmesi fikri ortaya çıkmıştır. Kongre fikri 1924 yılında ortaya atılmış olsa da gerçekleşebilmesi iç ve dış muhalefete bağlı olarak ancak 1926 yılında mümkün olmuştur.⁹⁵ Türkiye’nin hilâfeti kaldırma kararı, başlangıçta Ezher şeyhi ve Mısır’daki diğer âlimler tarafından yapılan açıklamalarla geçersiz sayılıp Abdülmecid Efendi’nin halifeliği hala geçerli kabul edilse de bu fikir zamanla yerini farklı düşüncelere bırakmıştır.⁹⁶ Mısır ulemasından bir grubun Kral Fuâd’ın halife olma fikrini desteklemesiyle birlikte yayınlanan yeni bildiride, “Osmanlı halifesine biat etmenin artık gerekli olmadığı ve tüm Müslümanların temsilcilerinin bir yıl içerisinde yeni halifeyi seçmek için Kahire’de toplanacağı” yazmaktaydı.⁹⁷ *Lisânu'l-Hâl*, 1924 yılında “Hilâfet İçin İslam Kongresi” başlığı ile verdiği haberde, “ilim ve fazilet ehli bir grubun hilâfet için İslami bir kongre düzenlemek için toplandığını, genel heyetler telif ederek kongrenin genel başkanlığı için Ömer Tosun’a davet gönderilmesine karar verdiğini” yazmıştır.⁹⁸ *Daily Telegraph*’tan aktarılan bir diğer haberde Mısır Vakıflar Bakanlığının yayınladığı

⁹³ Örneğin *Daily Mail*’den aktarılan bir haberde Türkiye’nin değişmesine rağmen şiddet ve kasvetin hala değişmediğini idam kararlarının Türkiye’yi eski *hemeci* (medeniyetsiz) günlerine döndürebileceğinden bahsedilmiştir. Bkz. “et-Telgrâfât: Asitâne,” *Lisânu'l-Hâl*, 3 Eylül, 1926, 1.

⁹⁴ “El-Hareketu’r-ric’iyye fi Türkiyâ,” *Lisânu'l-Hâl*, 1.

⁹⁵ Bkz. Israel Gershoni ve James Jankowski *Egypt, Islam and the Arabs: The Search For Egyptian Nationhood, 1900-1930* (New York: Oxford University Press, 1986), 57-60.

⁹⁶ Gershoni ve Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, 57.

⁹⁷ Elie Kedourie, “Egypt and The Caliphate,” 215.

⁹⁸ “El-Mu’temeru’l-İslâmî li’l-Hilâfe” (Hilafet İçin İslam Kongresi), *Lisânu'l-Hâl* 26 Mart, 1924, 1.

emirle “hutbelerde Halife Abdülmecid’in adı yerine Kral Fuâd’ın isminin okunacağı” yazılmıştır.⁹⁹ Ancak 1925 yılı boyunca, *Lisânu’l-Hâl*’de yapılması planlanan bu kongrenin bahsi geçmemiştir. 1926 yılına gelindiğinde ise “Ezher şeyhi ve İslam kongresi başkanının, Arap topraklarındaki tüm Müslümanları 13 Mart 1926 yılında Mısır’da düzenlenecek olan kongreye daveti”ni aktaran haber, bu konudaki ilk haberdur.¹⁰⁰

Mekke Kongresi olarak adlandırılan diğer kongre ise esasında, İbn Suud’un Hicaz’ı ele geçirmesinin ardından 1926 yılının hac döneminde Mekke’de gerçekleşmesi planlanan ikinci kongredir. Bu kongre, Hicaz’ın yönetim biçimine dair kararlar alınmasını ve İbn Suud’un kendisini güvenilir bir lider olarak İslam âlemine sunmasını hedeflemektedir.¹⁰¹ İbn Suud’un bağımsız, İslami bir devletin kralı olarak Batılı güçlerle iyi ilişkiler içerisinde bulunması, onun kongre davetini Müslümanlar için ilgi çekici kılmıştır.¹⁰² İki kongrenin birbirine yakın tarihlerde gerçekleşmesi ve İslam dünyasından temsilcilerin davet edilmesi nedeniyle, kongrelere katılma konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Örneğin, *Lisânu’l-Hâl*’in aktardığı haberde, toplamda 120 İslami cemiyeti temsil eden Cava heyeti, Kahire ve Mekke kongreleri arasında yirmi gün bulunması sebebiyle Mekke’de tek ve ortak bir kongre yapılmasını ve burada hilâfet ve kutsal topraklar hakkındaki meselelerin tartışılmasını önermiştir.¹⁰³ Buna karşılık Mısır Kralı Fuâd’ın ısrarla Kahire’de bir kongre düzenlemek istemesi, onun hilâfet arzusunu anlamak bakımından dikkat çekicidir. Onun Mısır’daki Ezher ulemasının varlığını kullanarak halife olmak istediği bilinse de Ezher ulemasının görüşü bu konuda kendi içerisinde farklılaşmaktadır.¹⁰⁴ Nitekim Mısırlı ulemanın yayın organı olarak kullandığı *İttihat* gazetesindeki bir bildiriye göre ulema,

⁹⁹ “Et-Telgrâfâtü’s-siyâsiyye: Londrâ 21,” *Lisânu’l-Hâl* (*Daily Telegraph*), 26 Mart, 1924, 3.

¹⁰⁰ “El-Mu’tameru’l-İslâmî” (İslam Kongresi), *Lisânu’l-Hâl*, 1 Mart, 1926, 3.

¹⁰¹ Martin Kramer, *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Congresses* (New York: Columbia University Press, 1986), 106. Hac kongresi ilk defa Şerif Hüseyin tarafından, Mekke’de 1924 yılında düzenlenmiş ve sonrasında bu kongrenin her yıl tekrarlanmasına karar verilmiştir. Bkz. Kramer, *Islam Assembled*, 80.

¹⁰² Hint hilafet komitesi üyelerinin, Mekke’deki konferansa katılmalarına rağmen İbn Suud karşıtı oldukları bilinmektedir. Bkz. Kramer, *Islam Assembled*, 108-110.

¹⁰³ “Ahbâru İbn Su’ûd” (İbn Suud Haberleri), *Lisânu’l-Hâl*, 20 Nisan, 1926, 1. Mısır’da Kongre düzenlenmesine karşı çıkılmasının temel nedenlerinden biri ülkedeki İngiliz devletinin varlığıdır. Bu bakımdan Suudi Arabistan bağımsız bir devlet olarak kongrenin düzenlenmesi adına bazı Müslümanlar tarafından daha fazla tercih edilen bir yerdir. Bkz. Gershoni ve Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, 64.

¹⁰⁴ Z. Süleyman Beyyûmî, bu konuda Ezher ulemasının belirli bir görüşü olmadığını belirtmektedir. Bir grubun hala Türk halifeye biat ettiğini, bir grubun Türk halifeyi reddederek hilâfet konferansının toplanmasını talep ettiğini, bir grubun bu konuda Kral Fuat’ın hilâfetine destek verdiğini, bir grubun Şerif Hüseyin’in halife olmasını desteklediğini ve son olarak sınırlı bir grubun Türk hükümetinin kararını desteklediğini ifade etmiştir. Bkz. Beyyûmî, *Mevkûfu Mısır mine’l-muteğayyirât fî Türkiye*, 138.

düzenlenen kongrenin siyasi bir amacının olmadığını ve sadece dini açıdan hilâfet meselesini tartışmak istediklerini belirtmekteydi.¹⁰⁵

Lisânu'l-Hâl'in hilâfet meselesinde Kral Fuâd'a karşılık İbn Suud'a destek verdiği görülmektedir. Kral Fuâd, gazete tarafından açıkça İngiliz taraftarı olarak lanse edilmiş ayrıca "Irak Kralı Faysal ve Emir Abdullah'ın İbn Suud tarafından Hicaz'dan çıkarılan ve halife olamayan babalarının intikamını almak için Kral Fuâd'ı destekleyecekleri" iddia edilmiştir.¹⁰⁶ Ayrıca Kral Fuâd'ın İbn Suud'la mukayesesi yapılarak hilâfet makamına daha layık olan kişinin İbn Suud olduğu, Mısır, Filistin, Doğu Ürdün ve Irak ona destek verse bile Cava, Hindistan, Türkiye, Arap yarımadası, Acem, Afganistan ve diğer yerlerdeki Müslüman çoğunluğun İbn Suud'u desteklediği ifade edilmiştir.¹⁰⁷ Hem Şerif Hüseyin ve ailesi hem de Kral Fuâd İngilizlerin nüfuzu altında görüldüğünden, İbn Suud bağımsız bir lider olarak, İngilizlerle iyi ilişkilerde bulunmasına rağmen, Fransızlar için daha tercih edilebilir durumdaydı. *Lisânu'l-Hâl* gazetesinin haberlerine bakıldığında, İngilizler ve Fransızlar arasındaki Doğu siyasetinin çekişmeli yönünü görmek mümkündür.¹⁰⁸ Özellikle hilâfet meselesine dair haberler bu konuda ön plana çıkmaktadır. İbn Suud ve Şerif Hüseyin arasında yaşanan gerilimde, İngiliz desteğini alan Şerif Hüseyin'in *Lisânu'l-Hâl* tarafından pek çok farklı haberde eleştiriye tabi tutulduğu görülmektedir. Buna karşılık, gazete tarafından halife olmak için tek kusuru "Vehhabî olmak" olan İbn Suud, bağımsız İslami bir devletin yöneticisi olarak gazete tarafından desteklenen bir adaydır.¹⁰⁹

İbn Suud ve çevresindekiler Mekke'deki kongrenin, hilâfetle ilgili meseleleri ele almayacağını birçok kez tekrar etmiştir. Nitekim Dimeşkliler'in genel görüşüne göre de

¹⁰⁵ "Mu'temeru'l-Hilâfe" (Hilafet Kongresi), *Lisânu'l-Hâl*, 31 Mart, 1926, 1. Mısır uleması hilâfetin kaldırılmasının ardından Abdülmecid Efendi'nin halifelığının devam edip etmediğine dair bir değerlendirme yapmış ve onun bu makamı elinde tutmak hem de makamını korumak için yeterli bir gücü elinde bulunduramaması nedeniyle halife olmaya uygun bir namzet olmadığına karar verilmiştir. Mısırlı ulemanın açıklaması için bkz. Gershoni ve Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, 58-59.

¹⁰⁶ "El-Hilâfetu'l-'Arabiyye," *Lisânu'l-Hâl*, 1.

¹⁰⁷ "El-Hilâfetu'l-'Arabiyye," *Lisânu'l-Hâl*, 1. Burada İbn Suud'a destek verdiği iddia edilen ülkeler Mekke Kongresine katılacak olan ülkelerdir. Türkiye'nin İbn Suud'un hilafetine destek verdiği bilinmemektedir.

¹⁰⁸ Ortadoğu'daki İngiliz-Fransız çekişmesine dair detaylı bilgi için bkz. James Barr, *A Line In The Sand* (New York: W. W. Norton & Company, 1976).

¹⁰⁹ *Lisânu'l-Hâl*, halife olmak için gereken ilk şartın "Sünni olmak" olduğunu ifade ederek İbn Suud'un Vehhabî olması nedeniyle bu şartı yerine getirmediğini ifade etmektedir. Bkz. "el-Hilâfetu'l-'Arabiyye," *Lisânu'l-Hâl*, 1.

Mekke'deki kongre sadece Hicaz'ın yönetim biçimiyle ilgili meseleleri ele alarak hilâfet meselesine girmeyecek, aksine bu meseleyi Müslümanların genel görüşüne bırakacak, Kahire Kongresi ise sadece hilâfet meselesine odaklanarak Hicaz meselesine dair bir konuyu barındırmayacaktır.¹¹⁰ Ayrıca *Lisânu'l-Hâl* muhabirinin, "Hicaz'dan yeni dönen İslam büyüklerinden biriyle" yaptığı röportajda, Mekke Kongresinin hilâfet meselesini ele almayacağı yalnızca Hicaz'ın yönetim şekli ve kutsal beldelerin durumunu tartışacağı, Müslümanların çoğunluğunun hilâfete dönmeme fikri taşıdığı, bunu isteyenlerin aralarında da büyük ihtilafların bulunduğu ve bu ihtilaflar çözülmeden bir halife seçmenin mümkün olmadığı söylenmiştir.¹¹¹ *Lisânu'l-Hâl* tarafından aktarılan *Ümmü'l-Kurâ*'da yapılan bir diğer haberde de İbn Suud'un hilâfeti istediği iddiası reddedilmiştir.¹¹²

Kahire'deki kongrenin gerçekleşmesinin ardından *Lisânu'l-Hâl*'e ait bir haberde, İslam âleminin çoğunluğunun kongreye katılmayı reddetmesi sebebiyle, kongrenin açık bir şekilde başarısız olduğu ve bu başarısızlığın Mekke Kongresinde tartışılmasının beklendiği ifade edilmiştir.¹¹³ Mısır'daki kongre, önceden verilen açıklık kararının aksine gizli bir şekilde yapılmış, kongrede halife olmanın şartları ve halifenin vasıfları gibi meseleler tartışılmıştır.¹¹⁴ Mısır Kongresinin sonunda hilâfet hakkında alınan kararlar Mekke'ye ulaştırılmış ve kutsal topraklardaki yönetimin kuruluşu için başarı dilenmiştir.¹¹⁵

Tüm bu gelişmeler yaşanırken *Lisânu'l-Hâl*'in tabiriyle "Hilâfetten vazgeçemeyen eski sultan Vahdetin," Kahire'de gerçekleştirilecek kongrenin başkanına bir mektup göndererek hilâfetten azledilmediğini yazmış ve Mısır'ın önde gelenlerinden ve Mısır ulemasından Kemalist azınlığın hilâfet meselesinde son kararı vermesini engellenmelerini talep etmiştir.¹¹⁶ Bu talebe yönelik bir cevap gazetede yayınlanmamıştır ancak bu tarihlerde Abdülmecid Efendi'yi hala halife kabul edenlere yönelik haberlere rastlanırken

¹¹⁰ "Mu'temeru Mekke ve'l-Kâhire" (Mekke ve Kahire Kongresi), *Lisânu'l-Hâl*, 14 Nisan, 1926, 2.

¹¹¹ "El-Hicâz ve'l-Hilâfetu'l-İslâmiyye" (Hicaz ve İslam Hilâfeti), *Lisânu'l-Hâl*, 22 Nisan 1926 s. 1

¹¹² "Mu'temeru'l-Hilâfe" (Hilâfet Kongresi), *Lisânu'l-Hâl*, 29 Nisan, 1926, 2.

¹¹³ "Mu'temeru'l-Hilâfe fi'l-Kâhire" (Kahire'deki Hilâfet Kongresi), *Lisânu'l-Hâl*, 20 Mayıs, 1926, 2. Mısır'da bulunan İngiliz High Commissioner yazdığı raporda kongreyi "fiyasko" olarak yorumlamıştır. Bkz. Gershoni ve Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, 66.

¹¹⁴ "Mu'temeru'l-Hilâfe bi-Mısır" (Mısır'daki Hilâfet Kongresi) *Lisânu'l-Hâl*, 14 Mayıs, 1926, 2.

¹¹⁵ "Mu'temeru Mekke," *Lisânu'l-Hâl*, 29 Mayıs, 1926, 2.

¹¹⁶ "Admu't-Tenâzul ani'l-Hilâfe" (Hilâfetten Vazgeçmemek), *Lisânu'l-Hâl*, 6 Mayıs, 1926, 3.

Vahdettin'in adı geçmemektedir. Bu da mektubun en azından kongreyi düzenleyenler ve gazete yönetimi nezdinde bir destek veya cevap bulmadığı anlamına gelmektedir.

Mekke'deki kongre, Kahire Kongresinden yaklaşık on gün sonra gerçekleşmiş ve Türkiye dahil olmak üzere pek çok Müslüman ülke bu kongreye bir heyet göndermiştir. Türkiye'nin Mekke Kongresine katılması dönemin önemli olaylarından biridir. Savaş sonrası, Hicaz ve Türkiye arasındaki ilk siyasi temas olan bu davet sonrasında da Türkiye, İbn Suud ve Hicaz'la barışçıl dış ilişkiler geliştirmiştir. Mekke'ye gidecek kongreye temsilci olarak seçilen isimler ise İstanbul Naibi, Edip Servet Bey (ö. 1960) ve Süleyman Şevket Paşa'ydı. Süleyman Şevket Paşa, *Lisânu'l-Hâl*'in ifadesiyle eskiden Mekke'nin himayesinde komutan olduğu için Hicaz'da özellikle Araplar tarafından iyi bilinen bir isimdi. Bu ismin heyette yer alması ise Türkiye'nin kongreye verdiği önemi yansıtmaktaydı.¹¹⁷

Türkiye'nin kongreye katılması, farklı tepkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. *Lisânu'l-Hâl*'in, *Tan* gazetesinden aktardığı haberde, Mustafa Kemal Paşa'nın Arap devletleriyle kurduğu yeni ilişkilerin, siyasi yakınlaşmada büyük bir etkisinin olduğundan ve Türkiye'nin yeni siyasetinin Arap beldelerinde sağlam dostluklar elde etmesini sağlayabileceğinden bahsedilmiş ve özellikle Hicaz ve Yemen'in Şark siyasetindeki satranç tahtasında önemli rollerde olduğuna değinilmiştir.¹¹⁸ Fransız gazeteci ve yüksek komiser olan Henry de Jouvenel (ö. 1935), Mustafa Kemal'in Türkleri Batılılar gibi yapmak istediğini ancak İngiltere ve İtalya'nın kendisine yönelik düşmanca tavırları sebebiyle siyasetini İslam dünyasına yönlendirdiğini ve doğu devletleriyle arasında bir Şark milletleri cemiyeti kurmayı hedeflediğini söylemiştir.¹¹⁹ Emir Abdullah da Türkiye'nin böyle bir hedefi olduğunu düşünmektedir. Kendisi ile yapılan röportajda Türkiye'nin Mekke Kongresine katılması ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir: "Kongreye Rusya ve Türkiye de katıldığına göre, kongrenin sadece dini değil aynı zamanda siyasi bir amacı da var. İbn Suud, Şark'ta Bolşevikler ve Mustafa Kemal'in yardımlarıyla bir birlik inşa etmeye çalışmaktadır."¹²⁰

¹¹⁷ "Mu'temeru Mekke," *Lisânu'l-Hâl (el-Ahrâm)*, 25 Mayıs, 1926, 2.

¹¹⁸ "EL-Etrâk fi Mekke" (Türkler Mekke'de), *Lisânu'l-Hâl*, 1 Temmuz, 1926, 1.

¹¹⁹ "El-Hilâfe ve Cem'iyetu'l-Ümeme's-Şarkıyye" (Hilâfet ve Şark Milletleri Cemiyeti), *Lisânu'l-Hâl*, 26 Kasım, 1926, 1.

¹²⁰ "Tasrîhâtü'l-Emîr 'Abd Allah" (Emir Abdullah'ın Açıklamaları) *Lisânu'l-Hâl*, 5 Temmuz, 1926, 1.

Yapılan bu haberlere karşılık *Lisânu'l-Hâl* gazetesi: “Türkiye kendisinin geleceğinin Batı’da olduğunu tüm dünyaya ilan etti, artık Şarklı bir devlet olarak adlandırılmaz” diyerek Türkiye’nin Şark’a dair adet ve gelenekleri değiştirmek için geçirdiği tüm dönüşümlerden sonra Şark devletleriyle böyle bir birliktelik içinde olamayacağını ifade etmektedir.¹²¹ Sonraki süreçte *Lisânu'l-Hâl*’in aktardığı başka haberlerde, Türkiye’nin İbn Suud’un hilâfetini desteklediği ve ona para yardımında bulunduğu dair çeşitli ifadeler bulunmaktadır ancak *Lisân*, *Milliyet* gazetesi ve diğer Türk gazetelerinden aktardığı çeşitli haberlerle bu iddiaların doğru olmadığını, Türkiye’nin kendi milletiyle kendi sınırları ve maslahatı içerisinde bir siyaseti takip ettiğini yazmıştır.¹²² Türkiye meclisindeki hilâfetle ilgili tartışmalarda, İngiltere ve Fransa arasında bir zıtlık olduğu, bu nedenle İngiltere’nin planları doğrultusunda “Türkler Bolşevik olmuşlardır. Türkler halifeyi kovdular, Türkler gâvur olmuştur” gibi gerçek dışı ithamlarla Arap halkını etkilemeyi amaçladığı iddia edilmektedir.¹²³

Mısır ve Mekke’de gerçekleşen bu iki kongrenin sonucunda hilâfete dair ortak bir karara varılamamıştır. Ancak *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* gazetesi hilâfetle ilgili gelişmeleri yayınlamaya ve Müslümanlar arasında bu konuda bir birlik idealini korumaya özen göstermiştir. Örneğin, 1929 yılında yayınladığı bir haberde, Suriye’deki gazetelerden birinin *Lecnetü’l-İslâhi’ş-Şarkî* adlı bir kurulun, İslam kongresi düzenlemek için yapılması gerekenler hakkındaki görüşlerini, yayınlayarak bu meselelerin tartışılmasının ne kadar mutluluk verici olduğunu ifade etmiştir.¹²⁴ İbn Suud’un halife olma meselesi bu dönemde yeniden gündeme gelmiştir. *El-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* gazetesi, bu konuda Hicaz müsteşarının beyanlarına yer vermiştir. Müsteşar, İbn Suud’un hilâfete bir meylinin olmadığını vurgulayarak, Müslümanların çoğunun ecnebi devletlerin reayası haline geldiklerini, hilâfetin ne fayda ne de zarar veren bir sembole dönüştüğünü ve bu nedenlerle

¹²¹ “Türkiye alâ mufteraki’t-turuk” (Türkiye Yol Ayrımında), *Lisânu’l-Hâl*, 18 Aralık, 1926, 1.

¹²² “Türkiye tüeyyidu İbn Su’ûd li-neyli’l-Hilâfe” (Türkiye İbn Suud’un Hilâfeti Elde Etmesini Destekliyor), *Lisânu’l-Hâl*, 5 Mayıs, 1927, 3.

¹²³ *Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 4, 537.

¹²⁴ “El-Hilâfe ve nizâmu’l-hukm fi’l-Hicâz” (Hilâfet ve Hicaz’daki Yönetim Şekli), *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, 21 Mart, 1929, 1. Gazete ayrıca şu üç soru hakkında Müslümanları düşünmeye davet etmiştir:

“1- Hangi ülke hilâfeti himayesinde bulundurmaya en çok hak ediyor?

2- Konferansı gerçekleştirmek için en uygun zaman ve en uygun beled neresidir?

3- Müslümanlar içerisinde halife olmaya en uygun kişi kimdir?”

İbn Suud'un hilâfeti istemediğini ifade etmektedir.¹²⁵ *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* bu görüşleri eleştirmiştir çünkü gazete gerek İslamcı olması gerekse Filistin konusundaki hassasiyeti dolayısıyla hilâfet yanlısıdır. Bu nedenle gazeteye göre öyle ya da böyle bir halifenin var olması hiç olmamasından daha iyidir.

Bu iki kongre sonucunda, Müslümanlar arasındaki görüş farklılıkları çözüme ulaşamamış ve ortak bir fikrin benimsenmesine karar verilememiştir. Nitekim kongre gerçekleştikten sonra farklı yerlerden gelen haberlerde hilafetle ilgili farklı düşüncelerin bulunduğu görülmektedir. Örneğin 1928 yılında, Fransa'daki Müslümanların çoğu kurban bayramında eski halife Abdülmecid'e telgraflar göndermiş, başka yerlerden de mektuplar yazmışlardır.¹²⁶ Bu dönemde Irak Kralı Faysal (ö. 1933) Mısır'a gitmiş, bu ziyaretin arkasında hilâfetle ilgili bir meselenin olup olmadığı tartışılmıştır. *Lisânu'l-Hâl* yazarlarından Muhammed Mütvellî de Kral Faysal'ın Şevket Ali ile görüşmesi üzerine Faysal'ın halife olmak istediğini iddia eden haberleri yalanlayarak hilâfet meselesinin şu günün meselesi olmadığını ifade etmiştir.¹²⁷

Bu çalışmada incelenen yıllar içerisinde hilâfet meselesiyle ilgili olduğu iddia edilen son kongre, 1931 yılında gerçekleşen Kudüs İslam Kongresidir. Müslüman liderlerle istişare ederek bu kongrenin düzenlenmesine karar veren isim Kudüs Müftüsü Emin Hacı el-Hüseynî'dir.¹²⁸ Ancak kongrenin gerçekleşme sürecinde gazetelerde adı çok sık geçen Şevket Ali'nin kongreye etkisi zikredilmelidir. Hindistan'daki Hilâfet Meclisi üyesi olan Şevket Ali, Osmanlı'nın son döneminden itibaren hilâfete yönelik çabasından hiçbir zaman vazgeçmeyerek Müslümanların halifeye ihtiyacı olduğu fikrini savunmaya devam etmiştir.¹²⁹ Kardeşi Muhammed Ali (ö. 1931) ile birlikte Hindistan'daki cemiyetin faaliyetlerine devam eden Şevket Ali onun vefatının ardından, önce İslam ülkelerini sonrasında Avrupa'yı ziyaret ederek Müslümanları birlik olmaya davet etmiştir.¹³⁰ 1930

¹²⁵ “İbn Su‘ûd ve’l-Hilâfe: Et-Tasrîhâtü’l-hatîra li-müsteşâri’l-Hicâz” (İbn Suud ve Hilafet: Hicaz Müsteşarından Tehlikeli Açıklamalar), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 25 Temmuz, 1929, 4.

¹²⁶ “El-Müslimûn ve’l-Hilâfe” (Müslümanlar ve Hilâfet), *Lisânu'l-Hâl*, 14 Haziran, 1928, 2.

¹²⁷ “El-Usretü’l-Hâşimiyye fî Bilâdi’l-'Arab: ‘alâ zikri kudûmi Meliki’l-'Irâk ilâ Bağdâd” (Haşimi Ailesi Arap Biladında: Irak Kralı'nın Mısır'a Gelişi Üzerine), *Lisânu'l-Hâl*, 24 Eylül, 1931, 1.

¹²⁸ Celil Bozkurt, *Türk Kamuoyunda Filistin Problemi* (İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık 2008), 66.

¹²⁹ Bkz. Azmi Özcan, “Şevket Ali” içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm (İstanbul: TDV, 2010), <https://islamansiklopedisi.org.tr/sevket-ali>.

¹³⁰ Kardeşi Muhammed Ali, hayattayken Filistin, Mısır, Irak gibi pek çok yeri ziyaret ederek amacının ve görevinin Müslümanların birliği için çalışmak olduğunu belirtmiştir. Filistin'e gitmeden önce Türkiye'yi de ziyaret etmiştir ve konuşmasında Türkiye hakkındaki meselelerden de bahsetmektedir. Bkz. “ez-Ze‘imu’l-

yılına gelindiğinde, Şevket Ali'nin Kudüs'te bir kongre düzenleyeceği bilgisi gazetelerde yer almış ve bu kongreye dair farklı iddialar ortaya atılmıştır. *Lisânu'l-Hâl* gazetesi yazarı Muhammed Mütevellî, Şevket Ali'nin hilâfete yönelik faaliyetlerini eleştirmektedir. Mütevellî, Şevket Ali'nin Kudüs'te bir kongre toplamak için insanlardan para istediğini, yerin Kudüs olmasını ise İngilizlerin himayesi altında olmak için tercih ettiğini ve Abdülmecid'i halife yaptıрма amacıyla bu faaliyetlerde bulunduğunu iddia etmektedir. Yazar, "biz geçen ay *Lisânu'l-Hâl* olarak hilâfet üzerine sözümüzü söyledik Müslümanlar en şiddetli siyasi ve iktisadi krizler altında yaşarken yalnızca hilâfeti düşünmüyorlar" diyerek hilâfet meselesinin hala tartışılmasını eleştirmektedir.¹³¹ Şevket Ali bu iddialar sonrasında kendisine yönelik ithamları reddeden açıklamalarda bulunmuştur, ancak *Lisânu'l-Hâl* yazarı bunun üzerine "Şevket Ali ile ilgili bilinen bir şey varsa o da ne zaman İslam âleminin geneli onun görüşlerine muhalif olur o zaman görüşünden döner" diyerek eleştirilerine devam etmiştir.¹³²

Söylentiler artmaya devam edince son olarak kongre komitesi tarafından resmi bir açıklama yapılarak kongrenin hilâfet meselesi ile alakalı olmadığı, siyonizm ve Müslümanları ilgilendiren meseleleri ele alacağı bildirilmiştir. Ayrıca, Müslümanların arasını bozarak ifsat etmek isteyenlerin kongreye ilgili gerçek olmayan söylentiler ortaya çıkardığı, Müslümanların bunlara inanmamaları ve gazetecilerin de bu zararlı görüşleri dikkate almamaları ve neşretmemeleri rica edilmiştir.¹³³ *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* bu kongreye büyük bir önem atfetmektedir. Bu nedenle eleştirilere özellikle cevap vermiş ve bu haberlerin kaynağının Yahudilerin Kudüs'teki istihbaratı olduğunu söylemiştir: "Şevket Ali ve Hindistan'daki Müslümanların hilâfetin geri gelmesi için var olan isteklerini biliyoruz ancak Şevket Ali'nin Abdülmecid'i halife yapmak istediği, kongrenin

Hindiyyu'l-Kebîr Muhammed Alî yetehaddesu an-Sûriyê ve Türkiyâ ve'l-Hilâfe ve's-şu'ûni'l-İslâmiyye" (Büyük Hintli Lider Muhammed Ali Suriye, Türkiye, Hilâfet ve İslami Meseleler Hakkında Konuşuyor), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 22 Kasım, 1928, 1.

¹³¹ Muhammed Mütevellî Suveylim, "Nağmetu'l-Hilâfeti'l-İslâmiyye tetecdedu, fehel hünâke min muharriid? (İslam Hilâfeti Nağmesi Yenileniyor, Ortada Bir Provokatör Mü Var?), *Lisânu'l-Hâl*, 6 Ekim, 1931, 1.

¹³² Muhammed Mütevellî Suveylim, "Şevket Alî ve'l-Hilâfe" (Şevket Ali ve Hilafet), *Lisânu'l-Hâl*, 27 Ekim, 1931, 1.

¹³³ Nefyu'z-zunûni'l-hâime havle'l-Mu'temeru'l-İslâmiyyi'l-Âm" (Genel İslam Kongresi Etrafındaki Zanların Nefyedilmesi), *Lisânu'l-Hâl*, 3 Kasım, 1931, 1; "el-Mu'temeru'l-İslâmiyyi'l-Âm beyne ensârihi ve husûmih" (Dost ve Düşmanları Arasında Genel İslam Kongresi), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 30 Ekim, 1931, 1.

hilâfeti tartışacağı ve halife seçimi için Müslümanların icmâına ihtiyaç duyulmadığı gibi haberler doğru değildir.”¹³⁴ Gazete, ayrıca “Dost ve düşmanları arasında İslam kongresi” başlığıyla yayınladığı bir diğer yazıda Mısır’da yayınlanan *el-Belağ* dergisi sahibi Abdulkadir Hamza (ö. 1941), Selâme Musa (ö. 1958) ve Tefvîk el-Yazıcı (ö. ?) gibi isimleri gazetelerde kongre hakkında kötü sözler neşretmekle ve Siyonistlerin yardımcısı olmakla suçlamıştır.¹³⁵

Türkiye, hilâfetle bir bağı kalmamasına karşın, kongreye İngilizlerin destek vermesi nedeniyle bu meseleye dair rahatsızlığını dile getirerek kongreye davet edilmesine rağmen icabet etmemiştir.¹³⁶ Ancak *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* gazetesinin aslında böyle olmadığını ve Türklerin de bu kongreye ilgi gösterdiğini iddia etmektedir. Türkiye’nin başlangıçta hilâfet meselesi ve Abdülmecid Efendi’nin halife seçilmek istendiği gibi söylentiler yüzünden bu kongreye mesafeli durduğunu ancak kongrenin asıl amacı ortaya çıktıktan sonra bu tavrının değişerek kongreyi desteklediğinden bahsetmektedir. *El-Câmi’atu’l-‘Arabiyye, Cumhuriyet* gazetesinin bir yazısında Müslümanların, Yahudilerin zulmünden ve sömürgecilikten kurtulması için kongrenin öneminden bahsettiğini ve Türkiye’den bir heyetin kongreye gönderileceğini ifade etmektedir.”¹³⁷ Ancak *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*’nin Türkiye’ye yönelik bu olumlu tavrı kısa sürede değişmiştir. Bir haberde TBMM’deki konuşmalarda Tefvîk Rüştü Bey ve bazı vekillerin İslam Kongresi hakkında olumsuz sözler söylediklerinin duyulduğunu iddia eden *el-Câmi’atü’l-‘Arabiyye*, bu haberin ardından Türkiye’ye yönelik sert ve eleştirel bir tutuma yönelmiştir. Türklerin, Arapların dostluğunu ve Yunanlılarla savaşlarındaki yardımlarını unuttuklarını ve Türkiye’nin konferansa yönelik bu hamlesiyle Müslümanlarla arasındaki son bağı da kopardığını yazmıştır. Haberin devamında, kongrenin Araplara fayda sağlamaya çalışmadığını aksine tüm Müslümanları kuşatıcı bir biçimde Müslümanlar arasındaki birliği geliştirme amacı taşıdığını ifade etmiştir.¹³⁸ Türkiye, kongreye hakkındaki

¹³⁴ “El-Hilâfe ve Şevket Alî ve’l-Mu’temeru’l-İslâmî” (Hilafet, Şevket Ali ve İslam Kongresi), *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, 1 Kasım, 1931, 1.

¹³⁵ “El-Mu’temeru’l-İslâmiyyü’l-‘Âm,” *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, 1. *el-Câmi’atü’l-‘Arabiyye*, Selâme Musa’yı daha önce de yenilikçi olması sebebiyle eleştirmiştir bkz. “emme’l-İslâm ve emme’l-ilhâd ve leyset hunâke hâletu’l-vustâ” (İslam ya da Küfür Orta Yol Yok), *el-Câmi’atü’l-‘Arabiyye*, 24 Şubat, 1930, 1.

¹³⁶ Bozkurt, *Türk Kamuoyunda Filistin Problemi*, 68.

¹³⁷ “Türkiye ve’l-Mu’temeru’l-İslâmî” (Türkiye ve İslam Kongresi), *Lisânu’l-Hâl*, 26 Kasım, 1931, 1.

¹³⁸ “Ankara ve’l-Mu’temeru’l-İslâmiyyu’l-‘Âm” (Ankara ve Genel İslam Kongresi), *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, 25 Aralık, 1931, 1.

söylentiler sebebiyle korumacı bir tavır alırken bu sırada Abdülmecid Efendi'nin kızının, Haydarabat veliahdı ile evlenmesi de meselenin farklı bir boyut kazanmasına sebep olmuştur. Bu evlilik üzerine *Lisânu'l-Hâl*'in aktardığı *Daily Telegraph*'ta yayınlanan bir haberde Türkiye'nin, veliahdın yardımıyla Abdülmecid Efendi'nin tekrar halife seçilmesinden ve hilâfet merkezinin Kudüs veya Şam olmasından korktuğu yazılmıştır.¹³⁹ *Times* gazetesinin İstanbul ofisinden bu haberi destekleyen başka bir haber daha *Lisânu'l-Hâl* tarafından yayınlanmıştır.¹⁴⁰

Lisânu'l-Hâl'in aktarımına göre olaylı bir sürecin ardından başlayan kongrenin, daha ilk oturumunda bir gerginlik yaşanmıştır. Mısırdakiler böyle bir kongrenin toplanması konusunda başından beri çekingen davranmışlar, ancak sonrasında temsilci göndermeye karar vermişlerdi. *Lisânu'l-Hâl*, Abdurrahman Azzam'ın (ö. 1976), Mustafa Nehhas Paşa'nın (ö. 1965) kongreye gönderdiği selamı iletmesi üzerine, Mısır temsilcilerinden Süleyman Fevzi Efendi'nin "Mısır'da bir kişiden başka adam yoktur. O adam da Kral Fuâd'dır." diye bağırması nedeniyle oradakilerin, onun üzerine hücum ettiğini ve müftü onu korumaya çalışmasına rağmen onu dövdüklerini ve polis tarafından dışarıya çıkarıldığını yazmıştır.¹⁴¹ Aslında bu olay kongreye katılan gruplar arasındaki ihtilafın varlığını ve kongrenin bir araya geliş amacı olan Müslümanların birliği idealini sağlayamadığını ortaya koymaktadır. Kongrede gerçekten de hilâfete dair bir mesele konuşulmamış ancak Müslüman toplulukların yaşadığı sıkıntılara değinilmiştir. Konuşmacılardan biri olan Abdurrahman Azzam, kongrede Trablusgarp'ı işgal eden İtalya ve mandater devletler hakkında olumsuz bir şeyler söylemesi nedeniyle son oturum tamamlanır tamamlanmaz İngiliz devleti tarafından Kudüs'ten gitmeye zorlanmış ve sınırdan çıkana kadar kendisine bir asker eşlik etmiştir.¹⁴² İngiltere her ne kadar kongrenin gerçekleşmesine izin vermiş olsa da bu örnek, kongrenin hangi şartlar altında yapıldığının ve kişilerin ne kadar konuşma hürriyetine sahip olduğunun sorgulanmasına neden

¹³⁹ "Hareketu i'âdeti'l-Hilâfe" (Hilafetin İadesi Hareketi), *Lisânu'l-Hâl*, 7 Kasım, 1931, 1.

¹⁴⁰ "Havle zevaci binti'l-Halife" (Halifenin Kızının Evliliği Hakkında), *Lisânu'l-Hâl*, 8 Aralık, 1931, 1.

¹⁴¹ "İftitâhu'l-Mu'temeri'l-İslâmî fi'l-Kuds" (Kudüs'teki İslam Kongresinin Açılışı), *Lisânu'l-Hâl*, 10 Aralık, 1931, 2. Haberin Türk gazetelerindeki aktarılışı için bkz. "Kudüs Kongresinde Dayak," *Cumhuriyet Gazetesi*, 8 Aralık, 1931, 3. Mısır'ın Konferansa yönelik muhalefeti hakkındaki detaylar için bkz. Yasin Beyaz, "1931 Genel İslam Kongresi'nin İslam Dünyasına Etkileri Ve Türkiye'deki Yansımaları," *Journal of Islamic Jerusalem Studies* 18, sy. 1 (2018): 35-56, <https://doi.org/10.31456/beytulmakdis.372722>.

¹⁴² "Hitâmu'l-Mu'temeri'l-İslâmiyyi'l-Âm fi Beyti'l-Mukaddes" (Kudüs'teki İslam Kongresinin Kapanışı), *Lisânu'l-Hâl*, 22 Aralık, 1931, 1.

olmaktadır. Kongrede pek çok karar alınmasına rağmen Filistin’de yaşanan farklı siyasi çekişmeler nedeniyle bu kararların uygulanabildiği söylenemez.¹⁴³

Sonuç olarak incelenen tarihler içerisinde hilâfetin kaldırılması Müslümanlar arasında farklı tepkilere neden olmuştur. Bazıları hala hayatta olan Abdülmecid’in halifeliğini savunmaya devam etmiştir. Şerif Hüseyin ise Sultan Vahdettin’in daha saltanat ve hilâfetten azledilmeden halife olma amacıyla çalışmalara başlamış ancak zamanla mesele dini bir boyuttan ziyade İbn Suud’la arasındaki siyasi bir çekişmeye dönüşmüştür. Bu süreçte Mısır’da Kral Fuâd hilâfetle ilgili tartışmalara katılsa da onu destekleyenlerin sayısının az olması nedeniyle bu konuda bir başarı elde edememiştir. İngiliz ve Fransızların hilâfetle ilgili meselelere dahil olması ve destekledikleri taraflar, olayların şekillenmesinde farklı etkilere neden olmuştur. Örneğin, Şerif Hüseyin ve Kral Fuâd İngilizlerin etkisi altında olmaları sebebiyle hilâfetin şartlarından olan bağımsızlığa haiz görülmemiş ve yeterli nüfuza sahip olamadıkları için Müslümanların çoğunluğu tarafından halife olmaya uygun adaylar olarak görülmemişlerdir. İbn Suud bağımsız bir lider olarak, kutsal toprakların kralı vasfıyla *Lisânu’l-Hâl* tarafından “ideal halife adayı” olarak sunulsa da Vehhabî olması nedeniyle hilafet için gerekli şartları haiz olmadığı ifade edilmiştir.¹⁴⁴ *Lisânu’l-Hâl*’in önem atfettiği Kahire ve Mekke’de gerçekleşen ve hilâfet kongresi olarak adlandırılan iki kongre sonucunda da Müslümanlar arasında konuyla ilgili ortak bir karar alınamamış ve istikrarlı bir birliktelik sağlanamamıştır. Nitekim Mekke Kongresinin hilâfet meselesini ele almadığı ve böyle bir amaç taşımadığı gazetelerde pek çok kez ikrar edilmiştir. Dahası İbn Suud hilâfete aday olarak gösterilse de gazetelerde yer alan açıklamalarında ve çevresindekilerin onun bu konudaki görüşüne dair yaptığı açıklamalarda halife olmak gibi bir isteğinin olmadığı ifade edilmiştir. Sonraki süreçte Müslüman devletler içerisinde bağımsızlığını elde eden devlet başkanları arasında halife adayı olarak Fas Kralı, Afgan Kralı Emanullah Han ve Irak Kralı Faysal zaman zaman gazetelerde yer alsa da bunlar birer söylenti olarak kalmış ve fiili anlamda bir gerçeklik

¹⁴³ Bkz. Bozkurt, *Türk Kamuoyunda Filistin Problemi*, 69: “Kongrenin devam ettiği günlerde Filistinliler ihtilaflarını, ailevi ve şahsi çekişmelerini bir kenara atamamışlardır. Hüseyini ailesinin Filistin’deki iki büyük rakibi Naşâşibi ve Halidi aileleri, müftünün organize ettiği bu kongreye karşı çıkmışlardır. Onlar müftünün bu kongreyi şahsi çıkarlarına alet ettiğini düşünmüşlerdi. Bu yüzden Hacı Emin ve Arkadaşlarının Filistin’deki bütün Müslüman topluluğu temsil hakkı olmadığını iddia ederek, Kudüs’teki Kral Davut Otel’inde rakip bir İslami Kongresi düzenlemişlerdir.”

¹⁴⁴ “El-Hilâfetu’l-‘Arabiyye,” *Lisânu’l-Hâl*, 1.

kazanmamıştır. Türkiye, tüm bu süreç boyunca bu meselenin artık kendisini alakadar etmediği konusunda kesin bir tutum sergilemeyi tercih etmiş ve Mustafa Kemal “İslam ülkelerinin her yerinde hilâfet hayaliyle ilgilenmeye devam eden herkesin İslam âleminin ve özellikle Türkiye’nin düşmanları olduğunu” söylemiştir.¹⁴⁵

Tüm bu zaman dilimi içerisinde hilâfetten ve özellikle Müslümanların birliğinden vazgeçmeyerek meseleyi daima gündemde tutan belki de tek hareket Hindistan’daki Hilâfet Cemiyeti’dir.¹⁴⁶ *El-Câmi’atü’l-‘Arabiyye* gazetesi de hilâfete olan inancını uzun bir süre boyunca korumaya devam etmiş ancak zamanla Müslümanların birliği ve Arap birliğini örtüştüren bir tutumdan, yalnızca Arapların birliği söylemine yönelmiştir diyebiliriz.¹⁴⁷ İncelenen tarih aralığında iki gazetenin de haberlerinin önemli bir yüzdesini oluşturan hilâfet meselesi süreç boyunca farklı gruplar arasında tartışılmaya devam eden önemli gündem maddelerinden biridir. Ancak yaşanan dönem göz önünde bulundurulduğunda Müslümanların çoğunun hala bağımsızlıklarını elde edememeleri veya farklı savaşlar içerisinde mücadele vermeleri sebebiyle Müslümanlar arasında bu konuda görüş birliği sağlanamadığı görülmektedir.

¹⁴⁵ “Türkiye ve’l-İslâm ve’l-Hilâfe” (Türkiye, İslam ve Hilâfet), *el-Câmi’atü’l-‘Arabiyye*, 27 Ekim, 1927, 4. Mustafa Kemal’in konuşması için bkz. Atatürk, *Nutuk*, cilt 2, 350.

¹⁴⁶ Bkz. M. Naeem Qureshi, “Hindistan Hilâfet Hareketi,” içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm (İstanbul: TDV, 1998), <https://islamansiklopedisi.org.tr/hindistan-hilâfet-hareketi>.

¹⁴⁷ Bu konudaki örnekler için bkz. Emir Şekib Arslan, “el-Vahdetü’l-‘Arabiyye hakîka ve leyset hayâl” (Arap Birliği Gerçek, Hayal Değil), *el-Câmi’atü’l-‘Arabiyye*, 5 Ağustos, 1929, 1; “el-Vahdetü’l-‘Arabiyye” (Arap Birliği), *el-Câmi’atü’l-‘Arabiyye*, 6 Temmuz, 1930, 1; Seyyid Abdülaziz Teali, “el-Vahdetü’l-‘Arabiyye ve keyfe tetehakkaku” (Arap Birliği ve Bunun Nasıl Gerçekleşeceği), *el-Câmi’atü’l-‘Arabiyye*, 1 Ekim, 1931, 1.

2. BÖLÜM: DİN, DEVLET VE TOPLUM İLİŞKİLERİNİN YENİDEN DÜZENLENMESİ

Bu bölümde ele alınan kıyafetle ilgili düzenlemeler, İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü, alfabenin değiştirilmesi ve dini ifadelerin anayasadan çıkarılmasına yönelik gelişmeler, toplumu doğrudan etkileyen dönemin önemli inkılaplarıdır. Bu değişikliklerle birlikte, geri dönüşü olmayan bir biçimde toplumun Doğu'dan Batı'ya yönelmesi hedeflenmiştir. Bu inkılaplar, dinin yerini yalnızca şahsın vicdanına hasreden, tedrici bir şekilde yapılmakla birlikte köktenci bir yapıya sahip değişimlerdir. Örneğin kıyafetle ilgili getirilen düzenlemelerle, devlet görevlileri dışında cübbe giymenin ve şapka dışında başka bir başlık takmanın yasaklanması ve bu karara karşı gelenlerin idama kadar gidebilecek ciddi cezalandırmalara tabi tutulması dikkate değer kararlardır. Aynı şekilde medeni kanunun, İslami referansları esas alan hukuk yapısını, Batılı hukuk anlayışı ile değiştirmesi büyük bir dönüşümdür. Harf inkılabıyla birlikte, kullanılmakta olan Arap alfabesinin yerine Latin harflerinin Türkçeye uyarlanmasına karar verilmesi ise yine Arapça'nın Kur'an dili olması sebebiyle din ile bağdaştırılmış ve bu çerçevede ele alınmıştır. Bu bölümde ele alınan son inkılap olan anayasadaki dini ifadelerin yeniden düzenlemesi kararı ise "Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır" ibaresinin anayasadan çıkarılmasına neden olduğu için özellikle çoğunluğu Müslüman olan Arap coğrafyası içerisinde büyük bir tartışma konusu olmuştur. Dolayısıyla bu dört inkılap, bir noktada, doğrudan veya dolaylı olarak "din" kavramı ile kesişmekte ve onu dönüştürmeyi hedefleyen birer araç haline gelmektedir. Zürcher, Türkiye'nin bu dönemde, çağdaşı olan bazı otoriter rejimlerle benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir. Ancak ona göre Türkiye'deki rejimin diğerlerinden ayrıldığı temel nokta, kültürel ve dini bakımdan muhafazakâr olmaması ve aksine muhafazakâr dindar olan bir topluma geniş kapsamlı kültürel bir inkılap yapmaya çalışmasıdır.¹⁴⁸

Gazetelerin bu inkılaplara yaklaşımları, birbirlerinden farklı şekilde seyretmiştir. *Lisânu'l-Hâl*, Türkiye'nin içerisinde bulunduğu modernleşme sürecini, Batılılaşma zemininde gerçekleştirme faaliyetini çoğunlukla olumlu bir şekilde ele almıştır. Türkiye'nin milli duygular içerisinde bağımsız bir devlet olarak, gerçekleştirdiği bu

¹⁴⁸ Zürcher, *Turkey a Modern History*, 187.

inkılaplar gazete tarafından takdir edilmiştir. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* ise bu noktada *Lisânu'l-Hâl* ile neredeyse taban tabana zıt bir konumdadır. Gazetenin yoğun İslamcı ve milliyetçi tavrı, Türkiye’de yaşanan bu inkılapların çoğu zaman abartılı bir üslupla eleştirilmesine neden olmuştur. Bu eleştiriler bazen Türkiye Cumhuriyeti yerine Osmanlı saltanatını ve halifeyi öven, yüceltici bir söylemle taçlanmış. Türkiye’nin Doğu’ya sırt çevirerek derin bir Batılılaşma faaliyetine girmesi, gazetenin bu faaliyetin müsebbibi olarak gördüğü Mustafa Kemal ve Kemalistlerin (*Kemâliyyûn*) sert bir şekilde tenkit edilmesine sebep olmuştur.

2.1. Kılık Kıyafetle İlgili Düzenlemeler

Erken cumhuriyet dönemindeki inkılaplardan biri olan kılık kıyafetle ilgili düzenlemelerin benzerlerini Osmanlı’nın son dönemlerindeki modernleşme faaliyetlerinde görmek mümkündür. Kıyafetle ilgili radikal kararlar alması bakımından II. Mahmud’un reformları önemli bir başlangıç sayılabilir. II. Mahmud tarafından yapılan değişikliklerle fes, pantolon ve ceketten oluşan üniformaların zorunlu hale getirilmesi Avrupalı tarzda giyinmenin ilk örneklerini oluşturmaktadır.¹⁴⁹ Cumhuriyetin başlangıcında farklı kıyafet tarzları bir arada bulunmaktaydı. Böyle bir çeşitlilikten Avrupalı bir tarza geçilmesi, tedrici bir biçimde ancak Osmanlı dönemine nazaran çok daha kısa bir zamanda gerçekleşmiştir.¹⁵⁰ Hanioglu’nun ifade ettiği üzere, “yeni rejim kendisini Osmanlı Devleti’nin bağlı bulunduğu değerler sistemiyle bütünleşme zorunda saymadığı, ayrıca demokratik kamuoyu kaygısı da taşımadığı için Batılılaşma konusunda çok daha radikal adımlar atmıştır.”¹⁵¹ Kıyafetle ilgili yapılan değişikliklerde önemli bir rol oynayan Mustafa Kemal, II. Mahmud’un da yaptığı gibi, kendi kıyafet tarzında bizzat Avrupalı bir modayı takip ederek toplum için örnek olma amacı taşımaktaydı. Nitekim şapka, Mustafa Kemal tarafından ilk defa İnebolu’da halka takdim edilmiş, önce bahriyeliler sonrasında askerler ve son olarak halk tarafından giyilmesi zorunlu hale

¹⁴⁹ Detaylar için Bk. Zürcher *Turkey a Modern History*, 43.

¹⁵⁰ Kıyafetteki farklılıkları anlamak için *Lisânu'l-Hâl*’in aktardığı haber iyi bir örnektir. İlk meclis toplantısı açılışında yer alanların kıyafetleri şu şekilde tasvir edilmiştir: “...Nazir odaya girdiğinde –meclisin içerisinde feslerle karışık büyük sarıklar ve kalpakları gördü ve bakanlardan batılı kıyafetler giyen vekiller ve şalvar giyen şeyhlerin yanına oturdu.” Bkz. “Ahbârü Türkiyâ” (Türkiye Haberleri), *Lisânu'l-Hâl*, 3 Ekim, 1923, 1.

¹⁵¹ M. Şükrü Hanioglu “Batılılaşma,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm (İstanbul: TDV, 1992), <https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma#1-giris>

getirilmiştir.¹⁵² Şapka giymenin zorunlu hale getirilmesi ve uygulanış biçimi göz önünde bulundurulduğunda bu ve benzeri kılık kıyafetle ilgili kararların yalnızca Batılılaşmayla ilgili olmadığı, bunun da ötesinde milli bir kimlik inşası ve yeni yönetimin otorite haline gelme sürecinin önemli bir parçası olduğu söylenebilir.¹⁵³ Şapka kanunu sonrasında kıyafetle ilgili bazı kararlar alınmasına rağmen bu kararların şapkayla ilgili kanun kadar kesin bir şekilde uygulanmadığı görülmektedir.¹⁵⁴ Mustafa Kemal'in kadınların yüzlerini açmasını ve Avrupalı kıyafetler giymesini tavsiye etmesine rağmen bu konuda sadece teşvikle yetinmesi bu durumun örneklerinden biridir.¹⁵⁵

Gazetelerin kıyafetle ilgili düzenlemeleri içeren haberlerine bakıldığında *Lisânu'l-Hâl*'in bu konuda olumlu değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Halkın şapka takarak modern ve Avrupalı bir giyim tarzını benimsemesi olumlu bir örnek olarak aktarılmıştır. *El-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye* ise daha kapsayıcı, ümmetçi bir yaklaşımla İslami ve geleneksel unsurlara atfettiği önem sebebiyle, kıyafet ve şapka kanunlarına ve Avrupalı giyim tarzının teşvik edilmesine karşı eleştirel bir tutum benimsemektedir. Yalnızca Türkiye'yi eleştirmekle yetinmeyen *el-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye*, İslam dünyası içerisinde benzer fikirlere sahip olan İran ve Afganistan gibi ülkeleri de Türkiye ve Mustafa Kemal'i takip ve taklit etmekle itham etmektedir. Ayrıca yayımladığı çeşitli yazılar ve hatta fetvalarla, kadınların başlarını örtmelerinin gerekliliğini özellikle vurgulamaktadır. Bu konudaki gelişmeler hakkında, Türkiye'ye dair olumlu görüşler bildiren haberleri yayınlasa bile haberin sonuna gazetenin görüşünü de ekleyerek hem alıntılanan haberleri hem de Türkiye'nin kıyafete yönelik düzenlemelerini açıkça eleştirmiştir. Kısaca *el-*

¹⁵² Hanoğlu, insanların şapka giyme fikrine alışmaya başlaması için ilk başta halkın fazla görmediği Bahriyelilerin şapka takmasının zorunlu hale getirildiğini yazmıştır. Şükrü Hanoğlu, *Atatürk: Entelektüel Biyografi*, (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2023), 676.

¹⁵³ Murat Metinsoy, "Neither Fez Nor Hat" bölümü içinde *The Power of the People: Everyday Resistance and the Dissent in The Making of Modern Turkey 1923-38*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 235.

¹⁵⁴ Kıyafetle ilgili reformlar 1925-1934 yılları arasında yapılan farklı kanunları içermektedir. 1925'teki 671 sayılı "Şapka İktisası Hakkındaki Kanun" ve 1934 yılındaki 2596 sayılı "Bazı kisvelerin giyilmeyeceğine dair kanun" kıyafet konusunda en büyük dönüştürücü etkiye sahip kanunlardır. Bu ikisi dışında 1925 yılında kabul edilen, 677 sayılı "Tekke Ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine Ve Türbedarlıklar İle Bir Takım Unvanların Men Ve İlgasına Dair Kanun" maddeleri içerisinde tekke ve zaviye mensuplarına ait olan kisvelerin giyilmesi yasaklanmıştır. Dolayısıyla sarık, cübbe, şalvar gibi halk tarafından yaygın bir şekilde kullanılan kıyafetler de yasak listesine dahil olmuştur.

¹⁵⁵ 1920'li yıllarda peçe ve örtünmeyi yasaklayan, yerler olarak alınan bazı kararlar mevcut olsa da Mustafa Kemal tarafından doğrudan desteklenmemeleri sebebiyle uygulanabilen kararlar değildir. Ancak 1930'ların ortalarından itibaren çeşitli illerde daha kesin bir şekilde uygulanan yasak ve cezalar mevcuttur. Hanoğlu, *Atatürk*, 683-685.

Câmi'atu'l-'Arabiyye'nin en çok eleştirdiği konulardan biri, Türkiye'de dini görünürlüğün kaybolması ve dinin toplumsal konumunun zayıflamasıdır.

2.1.1. Yeni Kamusalılık ve Arap Basını

Şapka giymenin kanunlaştırılması Mustafa Kemal'in İnebolu konuşmasından yaklaşık üç ay sonra 1925 yılının sonlarında gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁶ Büyük Millet Meclisine yapılan teklifte, şapka giymek “halkın isteği” olarak ele alınmış ve toplumda zaten yaygınlaşmış olan şapka giymenin kanunlaştırılmasının elzem olduğu ifade edilmiştir. Meclis tutanaklarından alınan beyanda bu durum şöyle açıklanmaktadır:

Medeniyetin bütün icabat zaruriyetini idrak ve kabul etmiş olan Türk milletinin medenî milletlerin müşterek kisvelerinin vasfı barizi olan şapkayı iktisap hususunda gösterdiği tehalük ve tezahürü tespit ve bunun ifade eden bir kuvve-i müeyyidenin kanunlarımız arasında bulunması encümenimizce zarurî ad ve telakki olunmuştur.¹⁵⁷

Bursa mebusu Nurettin Bey (ö. 1932), bu teklifin Teşkilat-ı Esâsi'de yer alan kişilerin fiillerinde hür oluşuna dair maddelere aykırı olduğunu savunan tek mebustur.¹⁵⁸ Fakat kendisi meclisteki diğer vekiller tarafından eleştirilmiş ve “Terakki ve tealîye doğru kemali emniyet ve itmiinan ile atılmış olan Büyük Türk milletinin eteğine yapışmak ve geriye çekmekle” itham edilmiştir.¹⁵⁹ Meclisin verdiği oy çokluğuyla şapka dışında başka bir şey takmaya devam edilmesi hükümet tarafından men edilerek, şapkanın Türk milletinin bizzat kendisi tarafından tercih edildiği ifade edilmiştir.¹⁶⁰ Burada şapka zorunluluğu kadar önemli olan bir diğer husus, toplumsal statü göstergesi olan diğer başlıkların da yasaklanmasıdır. Dolayısıyla bu kararla birlikte devlet, toplumsal statüleri yeniden düzenlemektedir.

Lisânu'l-Hâl'in konuyla ilgili aktardığı ilk haberler halkın kanuna yönelik tepkilerini konu edinmektedir. Ulemanın kararı şiddetle eleştirdiği, kadınların günden güne bu karara

¹⁵⁶ 25 Ağustos 1925'te gerçekleşen İnebolu konuşmasının ardından şapka giyme kararı halkın kendi tercihi bırakılmıştır ancak bunun kanunlaştırılması ve herkes için zorunlu hale getirilmesi 1925'in Kasım ayında gerçekleşmiştir.

¹⁵⁷ TBMM, Dönem 2, Cilt 19, Birleşim 14, 221.

¹⁵⁸ Nurettin Bey bu kararın Teşkilatı- Esasi'de yer alan bazı maddelere muhalif olduğunu savunmuştur. Nurettin Bey'in konuyla ilgili kaleme aldığı tavrı için bkz. TBMM, Dönem 2, Cilt 19, Birleşim 14, 222.

¹⁵⁹ TBMM, Dönem 2, Cilt 19, Birleşim 14, 231.

¹⁶⁰ Bu kararla doğrudan ismi zikredilmeyen fesin giyilmesi yasaklanmıştır. Bkz. TBMM, Dönem 2, Cilt 19, Birleşim 14, 231.

uydukları ve örtünmeyi terk ederek şapka taktıkları ifade edilmiştir.¹⁶¹ Gazetenin, halkın ilk tepkisini aktarırken, kadınların karara uyduklarını ifade etmesi, aslında halkın tepkisi konusunda daha pozitif bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir. *Lisân*, şapka kanununu takiben “kılık kıyafet ve selamlaşma”yla ilgili bir kanunun yayınlandığını ve bu kanunla tüm asker, memur ve din görevlileri için belirli bir üniformanın zorunlu tutulduğunu, binanın içerisinde başı kapama zorunluluğunun kaldırıldığını ve halkın resmi üniformalara benzer kıyafetleri giymesinin yasaklandığını yazmaktaydı.¹⁶² Bu haberdan yaklaşık bir ay sonra, gazetenin ifadesiyle, Mustafa Kemal’in İzmir’e gerçekleştirdiği bir gezi sırasında tek bir tane bile fes görmek istememesi sebebiyle, herkesin kendisini karşılamaya şapkayla geldiği, özellikle de İzmir’de artık Avrupalılar ve Türkleri birbirinden ayırmanın mümkün olmadığı yazılmıştır. Bununla birlikte, “yenilikçi olan Türkler şapka giyseler de bunu tam olarak beceremedikleri ve sokaklarda bazen komik görüntülerin ortaya çıktığı” ifadeleri ilave edilmiştir.¹⁶³ *Lisânu’l-Hâl*, bu haberin ardından, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin yayınladığı bir yazıya yer vermiştir. Bu yazıda Avrupalı şapka ve Türklerin bu şapkayı giymeyi azmetmesine vurgu yapan *Hâkimiyet-i Milliye*, meselenin bazı gazeteler tarafından bir tartışma konusu olarak ele alınmasını eleştirmiştir:

(...) Şark’ta cumhuriyeti ilk kuran Türkler temeddün ve tefkir müstevasına ulaşmıştır ve böyle bir geri kalmışlığın kendilerine atfedilmesine katlanamazlar. Evet! Memleketimizde kadim akla sahip bir grup bulunmaktadır (...) ancak bu grubun işlerin ilerleyişinde herhangi bir yetkisi bulunmamaktadır, bunlar tüm nüfuz ve tesirden yoksun bırakılmıştır (...) Avrupalılar şapkayı yazın güneşten korunmak için atlarının başlarına takmaktadırlar, Afganlar ise askerlerinde şapka kullanmaya muvafakat etmişlerdir. Öyleyse bizi şapka giymekten alıkoyan şey nedir?

Bizi medeni dünyaya yaklaştıracak her şeye doğru hiçbir engele takılmadan koşacağız (...) Eğer bu konuda bize mukavemet göstermeye çalışırlarsa onlara ellerimizdeki kılıçların ne kadar keskin olduğunu hatırlatmamız yeter.¹⁶⁴

¹⁶¹ “Ahbâru Türkiyâ: Lebsu’l-kubbe‘âti’l-Frenciyye” (Türkiye Haberleri: Frenk Fötrleri Giyilmesi), *Lisânu’l-Hâl*, 27 Temmuz, 1925, 1. Ekim ayındaki konuyla ilgili bir diğer haberde ise “Kadınların başörtülerini atmalarına rağmen şapka konusunda hala isteksiz oldukları ve ancak az sayıda kadının şapka taktığı nakledilmiştir.” Bkz. “Ahbâru Türkiyâ: el-Gâzî fi İzmir” (Türkiye Haberleri: Gazi İzmir’de), *Lisânu’l-Hâl*, 27 Ekim, 1925, 1.

¹⁶² “Ahbâru Türkiyâ,” *Lisânu’l-Hâl*, 18 Eylül, 1925, 2.

¹⁶³ “El-Gâzî fi İzmir,” *Lisânu’l-Hâl*, 1.

¹⁶⁴ “El-Burnîta fi Türkiyâ” (Şapka Türkiye’de), *Lisânu’l-Hâl*, 15 Eylül, 1925, 2. Hanioglu şapka giymenin başlangıçta zorunlu tutulmayarak halka bırakıldığını ancak zamanla toplumun beklenen ilgiyi göstermemesi nedeniyle resmi bir kanuna ihtiyaç duyulduğunu yazmıştır. Bkz. Hanioglu, *Atatürk*, 678.

Lisânu'l-Hâl'in, *Hâkimiyet-i Milliye*'ye ait bu habere detaylı bir şekilde yer vermesi önemli bir detaydır. Nitekim *Lisân*'ın kılık kıyafet inkılabı hususunda pozitif bir yaklaşım benimsediği aşîkârdır. Yayınladığı bu habere dair bir yoruma yer vermese de haberin içeriği göz önünde bulundurulduğunda kadim zihniyete karşı yenilikçi bir tavrın ön plana çıktığı ve bunun azimle savunulmasına destek verildiği görülmektedir. Bu üslubu *el-Câmi 'atu'l-'Arabiyye* de zaman zaman kullanmakta ve özellikle inkılaplarla ilgili eleştirel haberleri yorum vermeden neşrederek bir bakıma kendi görüşünü serdetmektedir.

Konuyla ilgili gelişmeler aktarılırken, sonraki haberlerde şapka giymeyenlere ceza verildiği ifade edilmiştir. İlk olarak İstanbul'da polisin bu görevi ifa ettiği¹⁶⁵ sonrasında İzmir'de bir grubun fes giymek istemesi üzerine orada bulunanların saldırısıyla feslerini çıkardıkları ve Sivas, Erzurum, Kayseri, Maraş ve Rize'de şapka karşıtlarının isyan çıkararak bazı kişilerin hükümeti din karşıtlığıyla suçladığı bildirilmiştir.¹⁶⁶ İsmet Paşa'nın beyanına yer veren bir haberde, şapka giymeye karşı çıkanların hükümet tarafından tutuklandığı ve isyan bölgelerinin kontrol altına almak adına sıkıyönetim ilan edildiği nakledilmiştir.¹⁶⁷ Aynı ay içerisinde hükümet tarafından tutuklanan isyancıların, İstiklal mahkemelerinde yargılandığına dair haberlere yer verilmeye başlanmıştır.¹⁶⁸ Hükümetin fes ve sarığı bırakma ve şapka giyme konusundaki kanunu uygulamak için şiddetli kararlar aldığı ve şapka dışında başka şeyler giyenlere çeşitli cezalar verdiği yazılmıştır.¹⁶⁹ İstanbul'da kadınlardan oluşan bir grubun şapkaya karşı çıkarak camilerde halka fikirlerini anlattıkları ve polisin bu kişiler hakkında tahkikat başlatarak gereken tedbirleri aldığı ifade edilmiştir.¹⁷⁰ *Lisânu'l-Hâl*'in aktardığı haberlere göre halk, şapka kanunun doğurduğu yeni durumlar karşısında bir kafa karışıklığı içerisinde görülmektedir. Halkın takmak zorunda olmadığı şapka şimdi günlük hayatın bir parçası haline gelmiş, bu

¹⁶⁵ Bkz. "Ahbâru Türkiyâ: 'Ikâb men lâ yelbisu'l-kubbe'a" (Türkiye Haberleri: Şapka Giymeyenlere Ceza), *Lisânu'l-Hâl*, 5 Ağustos, 1925, 1; "el-Gâzî fi İzmir," *Lisânu'l-Hâl*, 1.

¹⁶⁶ "Beyânu 'İsmet Pâşâ an havâdisi Türkiyâ" (İsmet Paşa'nın Türkiye'deki Olaylar Hakkındaki Beyanı), *Lisânu'l-Hâl*, 18 Aralık, 1925, 1.

¹⁶⁷ "Beyânu 'İsmet Pâşâ," *Lisânu'l-Hâl*, 1.

¹⁶⁸ Bkz. "Ahbâru Türkiyâ: el-Izdirâb fi'l-vilâyât," *Lisânu'l-Hâl*, 21 Aralık, 1925, 1; "Ahbâru Türkiyâ: Mahkemetu'l-İstiklâl," *Lisânu'l-Hâl*, 30 Aralık, 1925, 1. Zürcher'in ifadesine göre "bu süreçte Takrir-i Sükûn kanunu gereğince yaklaşık 7500 kişi tutuklandı ve 660 kişi idam edildi" Bkz. Zürcher, *Turkey a Modern History*, 252.

¹⁶⁹ Haberin devamında İstanbul'da sarıklı evinin yakınlarındaki bir sokağa giden yaşlı bir şeyhin bir aylık hapis cezasına çarptırıldığı bir örnek olarak eklemiştir. Bkz. "Ahbâru Türkiyâ: Lebsu'l-kubbe'a" (Türkiye Haberleri: Şapka Giyme), *Lisânu'l-Hâl*, 16 Ocak, 1926, 3.

¹⁷⁰ "Et-Telgrâfâtü's-siyâsiyye: el-Asitâne" (Siyasi telgraflar Âsitane), *Lisânu'l-Hâl*, 11 Mart, 1926, 1.

nedenle şapka ile namaz kılmanın hükmü gibi yeni meseleler gündeme gelmiştir. Bu karışıklığı önlemek için Diyanet İşleri'nin tüm müftülere bir yazı gönderdiği ve “bazı insanların yaptığı gibi namaz kılarken başın mendille örtülmesine veya izhar edilmesine gerek olmadığı, cami içinde şapka ile baş örtülüyken namaz kılmanın caiz olduğu” bildirilmiştir.¹⁷¹ Ancak *Lisânu'l-Hâl*, İzmir’de sayısı yaklaşık iki bini bulan bir grubun, şapka ile namaz kılmanın caiz olmadığını savunarak isyan ettiğini aktarmaktadır.¹⁷² *Lisânu'l-Hâl*’in Diyanet İşleri’nin fetvasına yer vermesi önemli bir detaydır. Nitekim şapka ve fesle ilgili meseleler bu dönemde Arap dünyası gündeminde de yer tutan meselelerdendir. Dolayısıyla *Lisânu'l-Hâl* resmi bir din kurumunun fetvasını yayınlarak Arap kamuoyuna şapka giymenin dini olarak da meşru olduğuna dair bir mesaj vermeye çalışmış olabilir.

Meselenin ülke içerisindeki boyutlarından biri de tekke ve zaviyelere dair kanunla sarık ve cübbe gibi tarikatlara özgü kıyafetleri giymenin yasaklanması ile ilgilidir. *Lisânu'l-Hâl*, bazı Kürtlerin isyan etme nedenleri içerisinde dini yaşantı ve giyim tarzlarına ait hak ve özgürlüklerin ellerinden alınması olduğunu yazmaktadır. Örneğin bir haberde Türkiye’yi terk ederek Irak’a yerleşen Nakşibendi Şeyhlerinden İbrahim Hakkı, sarık giymenin yasaklanması gibi dini inançlar konusundaki kanunlardan şikâyet ederek Musul’da bu özgürlükleri yeniden elde ettiğini ifade etmiştir.¹⁷³ *Lisânu'l-Hâl*, yayımladığı bir diğer yazıda bir adım daha ileri giderek Türkiye’de yaşanan gelişmeleri Fransız Devrimi ile karşılaştırmıştır:

Fransız inkılabı adamlarının manastır ve kiliselerin çoğunu kapattıkları, vakıflarına devlet adına el koydukları ve din adamlarına ve dinin emirlerine uyanlara zulmettikleri gibi Türk inkılabı adamları da ülkelerinin her bir köşesindeki tüm tekke ve zaviyeleri kapattılar, vakıflarına el koydular ve din adamlarına zulmettiler ve onları sarıklarını çıkarmaya ve şapka giymeye zorladılar. Bu konuda mescidlerin imamları, hatipleri ve müezzinleri hariç kimseyi istisna etmediler (...)

Türkler her daim tecdüt yolunda azimle devam ediyorlar (...) Onlar fotr şapka giyme yolunda Maraş, Rize, Erzurum ve Anadolu’nun diğer şehirlerinde çok sayıda kişiyi [fotr şapkayı] giymeyi reddettiği için idam ediyorlar.

¹⁷¹ “Et-Telgrâfâtü’s-siyâsiyye,” *Lisânu'l-Hâl*, 1.

¹⁷² “Ahbâru Türkiyâ: es-Sevra fî İzmir” (Türkiye Haberleri: İzmir’de İsyan), *Lisânu'l-Hâl*, 16 Mart, 1926, 2.

¹⁷³ Şeyh İbrahim Hakkı, Türkiye’nin şeyhlere karşı olan kötü tutumlarını, camilerin kapatılması, namazın cemaatle kılınmasına izin verilmemesi ve insanların şapka giymeye zorlanmasına yönelik kanunları eleştirmiştir. Bkz. “el-Lâci’un min verâi’l-hudûd tasrîhâtü Şeyh Kürdî ani’t-Türk” (Sınırın Ardına İltica Edenler, Kürt Şeyhinin Türkler Hakkındaki Açıklamaları), *Lisânu'l-Hâl*, 16 Nisan, 1926, 1.

Tıpkı Fransızların devrim mahkemelerini kurdukları gibi Türkler de İstiklâl mahkemelerini kurdular.¹⁷⁴

El-Câmi'atu'l-'Arabiyye gazetesi de hükümetin kılık kıyafete dair alınan kararlara uymayan kimselere ve bu konuda özellikle mütedeyyin kişilere yönelik cezalandırmalarını eleştirmiştir. Örneğin “Yazık Onlara!” başlığıyla yayınlanan bir haberde, Manisalı bir şeyhin kadınların yeni ve modern kıyafetleri hakkında yaptığı bir konuşma nedeniyle hükümet tarafından görevden alınarak aynı hareketi tekrarlamaması için hapisle tehdit edildiği, hükümetin teceddüt hakkında eleştirel konuşan herkesi cezalandırdığı ve bir gün Türkiye’deki tüm mütedeyyinlerin idam ile cezalandırılacağını yazmıştır.¹⁷⁵ Bu yaklaşım *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*’nin Türkiye’deki inkılapları “dini ortadan kaldırma amacı taşıyan kararlar” olarak gördüğünün delilidir. Gazete, Türkiye’deki durum aynı şekilde devam ederse dinin, Türk toplumu içinde tamamen yok olacağını düşünmektedir.

Kılık kıyafetle ilgili düzenlemelerin ortaya çıkardığı bir diğer gündem maddesi kadınların giyim tarzıyla ilgilidir. Mustafa Kemal zaman zaman yaptığı konuşmalarda kadınların örtünmesi ve kıyafetleri ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. *Lisânu'l-Hâl* gazetesi de bu konudaki haberlere yer vermeye önem göstermiştir. Örneğin 1925 yılında Mustafa Kemal, şapkayı halka tanıttığı tarihi İnebolu konuşmasında “kadınların medeniyet yolundaki bu milli ilerlemeden geri kalmayarak dünyanın kendilerini görmesi için yüzlerini açmaları gerektiği”ni söylemiştir.¹⁷⁶ Yine bu konuşmadan bir ay sonra başka bir gezi sırasında, gazetenin tabiriyle, “Frenk elbiseleri ve şapkasıyla gelen Mustafa Kemal”e orada bulunan kadınlardan biri, Türk kadınlarının kıyafeti hakkında soru

¹⁷⁴ “Hadîsu’s-siyase” (Siyaset Bahsi), *Lisânu'l-Hâl*, 11 Nisan, 1928, 3.

¹⁷⁵ “Veyl lehum!” (Yazık Onlara!), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 23 Şubat, 1930, 2.

¹⁷⁶ “El-Asitâne 30” (İstanbul 30), *Lisânu'l-Hâl*, 3 Eylül, 1925, 2. Mustafa Kemal’in İnebolu Türk Ocağı’nda Şapka inkılabını ilan etmek için yaptığı bu konuşmanın çok kısa bir bölümünü aktarmakla yetinmiştir. Ancak bu konuşma şapkanın kıyafetle ilgili düzenlemeler için sadece bir başlangıç noktası olduğunu ifade etmesi bakımından önemlidir. Mustafa Kemal konuşmasının devamında şu sözlere yer vermiştir: “Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli, milletimiz için lâıyk bir kıyafettir. Onu iktisa edeceğiz. Ayakta iskarpın veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kıravat, yakalık, ceket ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta siperi şemslî serpuş, bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine Şapka denir. Redingot gibi, bonjur gibi, smokin gibi, frak gibi... İşte Şapkamız diyenler vardır. Onlara diyeyim ki çok gafilsiniz ve çok cahilsiniz ve onlara sormak isterim: Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olur da Şapkayı giymek neden olmaz ve yine onlara ve bütün millete hatırlatmak isterim ki, Bizans papazlarının ve Yahudi hahamlarının kisve-i mahsusası olan cüppeyi ne vakit, ne için ve nasıl giydiler?” Bkz. Nimet Unan, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 2, (Ankara: TTK Basımevi, 1959), 210-211.

sorduğunda “onlar da erkekler gibi Avrupai kıyafetler giymelidir” demiştir.¹⁷⁷ *Lisânu'l-Hâl*, sonraki yıllarda Mustafa Kemal’in kadınların örtünmesi konusundaki görüşlerine dair bir anekdota yer vermiştir. Savaş gazileri anısına bir otelde gerçekleşen danslı balo sırasında Mustafa Kemal başında siyah bir örtü bulunan bir kadına yaklaşıp “affedersiniz hanımefendi bu hicabı kaldırmanızı istesem güzelliğiniz arkasında kalıyor ve böyle bir güzelliği siyah bir hicapla örtmek haramdır.” demiş kadın da bu isteği hemen kabul ederek örtüsünü çıkarmış ve Gazi onu dansa davet etmiştir.¹⁷⁸ Gazi’nin dans ettiği diğer kadının başında şapka bulunurken Gazi şapkanın da çıkarılmasını talep etmiş ve sonrasında salondaki bütün kadınlar şapkalarını çıkararak bu isteği takip etmiştir.¹⁷⁹

Bu haberler göz önünde bulundurulduğunda kadınların giyim tarzının o dönemlerdeki tartışma konularından biri olduğu görülmektedir. *Lisânu'l-Hâl* tarafından aktarılan bir röportajda meclis başkanı Kazım Özalp’in 1928 yılında “yeni kıyafetler” hakkındaki yorumu bu hususta ilgi çekicidir. Kazım Bey’e kadınların kısa saç kullanması ve kısa etek giymesi hakkındaki görüşü sorulduğunda şu şekilde cevap vermiştir:

Kadının kısaltılmış saçını uzatmaya çağırmak onu geriye döndürmekten başka bir şey değildir. Yani bu ilerleme yolunda geri kalma adına atılmış bir adımdır. Kısa saç, kadının yoldan çıktığına delalet etmez aksine onun ilerlemesini gösteren bir delildir. Erkekler uzun saçlarından kurtulalı uzun zaman oldu ve işte şimdi kadınların da ondan kurtulmasının vakti geldi. Ve kadın bu yolda durup gerisin geriye dönmek istemiyor. Ki bu zaten mümkün değil. Öyle ki son derece muhafazakâr kadınlar bile karşı konulamayan ilerleme kanununa (şeriat) teslim olmuştur.

Kısa etek konusunda da aynı şeyi söylüyorum. Medeni kadının bu günlerde, ilerleme günlerinde, sokakları eteğiyle süpürmesi, gülünç bir görünüşle ortada olması mümkün değildir. Bu kıyafet kadın bedeninin yapısıyla uyumlu değildir ve ben kadının, bacaklarını tıpkı büyük bir çuval gibi olan uzun ve geniş eteklerle gizlemesini destekleyen birini görmüyorum. Bu, güzelliğin kanununa aykırı bir şeydir.¹⁸⁰

Lisânu'l-Hâl’in yayınladığı reklamlarla kadınların kıyafetleri hususunda genel anlamda modern bir giyim tarzını desteklediği söylenebilir. *El-Câmi’atu'l-Arabiyye* gazetesinde bu tarz bir anlayış bulunmamaktadır. Aksine kadınların kıyafetleri ve “tesettürleri” hususunda tavizsiz bir tutum benimsenmiştir. Kıyafetle ilgili tüm gelişmeler

¹⁷⁷ “et-Telgrâfâtü’s-siyâsiyye: el-Asitâne 25” (Siyasi Telgraflar: İstanbul 25), *Lisânu'l-Hâl*, 1 Ekim, 1925, 3.

¹⁷⁸ “Ahvâlü'l-Cumhûriyyeti’t-Türkiyye: el-Gâzî fi hafleti tekrîmi müşevvihi’l-harb” (Türkiye Cumhuriyeti’nin Ahvali: Gazi, Savaş Gazileri Ödül Töreninde), *Lisânu'l-Hâl*, 30 Ağustos, 1928.

¹⁷⁹ El-Gâzî fi hafleti tekrîmi müşevvihi’l-harb,” *Lisânu'l-Hâl*, 2.

¹⁸⁰ “Reîsu’l-Meclisi’l-Vatânî ve’s-Şa’ri’l-Maksûs ve’s-Sevbi’l-Kasîr” (Millet Meclisi Başkanı ve Kesilmiş Saç ve Kısa Elbise), *Lisânu'l-Hâl*, 22 Ağustos, 1928, 2.

göz önünde bulundurulduğunda da gazetelerin yemeli yaklaşımlarının, birbirinden belirgin bir şekilde farklı olduğu görülmektedir. *Lisânu'l-Hâl* açık bir biçimde Türkiye'ye destek olurken, *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* yine aynı açıklıkla eleştirmektedir. İki gazetenin Türkiye'deki kılık kıyafetle ilgili düzenlemeleri esas alan bu tutumları, tahayyül ettikleri Arap milleti ile yakından irtibatlıdır. *Lisânu'l-Hâl*'in tahayyülündeki bağımsız ve modern Arap toplumuna karşılık *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'nin hayali, bağımsız ve Müslüman Arap toplumu ya da daha geniş çerçevede İslam ümmetidir. Nitekim İki gazete de, tahayyülleri doğrultusunda Türkiye'de yaşanan gelişmeleri aktarırken bu gelişmelere destek olan veya bu gelişmeleri tenkit ederek olumsuz taraflarını ortaya koymaya çalışan üsluplar benimsemişlerdir.

Şapka kanunu, *Lisânu'l-Hâl* gazetesine ilk olarak “Frenk Fötrleri Giyilmesi” başlığı ile yansımıştır. Türklerin şapka giyme kararı, gazete tarafından “yenilikçi” Türkiye'nin Batılıları takip etme yolundaki arzusuna delalet eden büyük bir adım olarak görülmektedir.¹⁸¹ *Lisânu'l-Hâl*, daha birkaç yıl öncesinde, savaş zamanında, fes takmanın Türk milliyetçiler için gurur kaynağı olmasına rağmen şimdi bunun yerini şapkanın almasını, Türkiye'nin eski adet ve gelenekleri terk ederek “Batılı medenileşmedeki” (Batılılaşmadaki) hızını gösterdiğini yazmıştır.¹⁸² Türkiye'deki kılık kıyafet ve şapka ile ilgili uygulamalara dair yabancı basında yer alan olumlu söylemler *Lisânu'l-Hâl* gazetesinde yer almıştır. Örneğin Ankara'daki İngiliz elçi Ronald Lindsay'e yardımcı olmak için gelen İngiliz idari müfettişinin Ankara ziyaretindeki izlenimleri aktarılmıştır:

Bu konuda [kıyafet konusunda] zengin ve fakir arasında bir fark yoktur; hepsi eşittir. Hatta hükümetin çeşitli yollarla şapka ve pantolon giymeye zorladığı Araplar ve aşiret adamları da [eşittir].

Türk subaylar da İngiliz subaylarının kıyafetlerine benzer askeri elbiseler giyorlar ve nişanları dışında aralarında bir fark yok. Şu var ki askerlerin kıyafetleri kötü durumda ve hükümet bunları iyileştirmeye çabalyor.

Türk kadınlarını sokaklarda ve yollarda serbestçe gezip dolaşırken görürsün ve başlarında Avrupalı şapkaları vardır, yalnız başlarına veya erkeklerle beraber dans ve eğlence kulüplerinde takılıyorlar. Hicap devri yok oldu ve kadınlar son moda tarzı benimsedi.¹⁸³

¹⁸¹ “Lebsu'l-kubbe'âti'l-Frenciyye,” *Lisânu'l-Hâl*, 1.

¹⁸² “Türkiye testabiğu bi-sıbgâti't-temeddüni'l-Garbî” (Türkiye Batı Medeniyeti Boyasıyla Boyanıyor), *Lisânu'l-Hâl*, 3 Ağustos, 1925, 2.

¹⁸³ Kıyafetle ilgili kanunların toplumsal eşitliği sağladığına dair bkz. “el-Hâletu'l-İçtimâiyye fi Türkiyâ” (Türkiye'de Toplumsal Durum), *Lisânu'l-Hâl*, 24 Mayıs, 1926, 1.

1928 yılına gelindiğinde, *el-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye* gazetesi Amerika'ya elçi olarak ilk kez gitmekte olan Muhtar Bey'in (ö. 1934) Türk hükümeti karşısı büyük bir grup tarafından otelinin önünde saldırıya uğraması haberini, "Şapka Fayda Etmedi! Türk Büyük Elçisinin ABD'deki Olayı Hakkında" başlığıyla aktarmaktadır. Haberin içeriğinde ise Türkiye'nin inkılaplarına değinilerek, onun medeni milletler arasına girmek ve Batı ailesine dahil olmak için harcadığı büyük çabaya rağmen Amerika gibi medeni bir ülkenin hala Türkiye'ye ve onun elçisine "düşmanlıkla yaklaştığı ve onu vahşi bir barbar" olarak gördüğü yazılmıştır. Bu durum gazete tarafından "Batı'nın hala Batı, Şark'ın ise Şark olduğunun kanıtı" ve "Türkiye gibi Batılıların adetlerini benimseyip onlara yakın olmaya çalışmanın hiçbir faydasının olmadığına ispatı" olarak gösterilmektedir.¹⁸⁴ Şapka meselesiyle doğrudan bir bağlantısı olmayan bu olayın *el-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye* tarafından naklediliş biçimi, gazetenin Türkiye'de gerçekleşen inkılaplara dair olumsuz bakış açısının anlaşılması için önemli örneklerden biridir. *Lisânu'l-Hâl* ise Amerika ve Türkiye arasındaki ilişkileri aktararak, haberin sonunda Yakup Kadri Bey'in *Milliyet* gazetesinde konuyla ilgili yayınladığı yazının bir kısmına yer vermiştir. Bu yazıda, Amerikalı protestocular arasında Ermeni grupların da yer alması nedeniyle, 20. yüzyılda "Amerikan halkının, böyle bir dini taassupla Türkiye elçisine saldırmasının nasıl mümkün olabildiği?" sorusuna yer verilmiştir.¹⁸⁵

2.1.2. Şark Devletleri ve Türkiye modeli

Türkiye'deki kılık kıyafetle ilgili düzenlemelerin, gazetelere yansıdığı haliyle, dönemin diğer Şark devletleri içerisinde önemli etkileri olduğu söylenebilir. Bu durumun belirgin örneklerinden biri Emânullah Han (ö. 1960) ve Afganistan'dır. O, ülkesi için yaptığı tecdit ve ıslah uygulamalarında Türkiye gibi Fransız tarzı kıyafetlerin giyilmesini ve şapka takılmasını zorunlu hale getirmiştir. Faiz Ahmed, Emânullah Han'ın başlangıçta ne Avrupa yasası ne de "Kemalist sekülerizmi" taklit etmediğini, aksine onun daha Osmanlı döneminde başlayan Pan-İslamist bir yaklaşımın etkisinde kaldığını savunmaktadır.¹⁸⁶ Ancak onun Türkiye de dâhil olmak üzere yedi ay süren Avrupa

¹⁸⁴ "Lem tenfa' el-burnîta! Havle hâdisi sefiri Türkiyâ fi'l-Vilâyâti'l-Muttehide" (Şapka Fayda Etmedi! Türk Büyük Elçisinin Birleşik Devletler'deki Olayı Hakkında), *el-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye*, 30 Ocak, 1928, 1.

¹⁸⁵ "Beyne't-Türkiyâ ve'l-Amerîka" (Türkiye ve Amerika Arasında), *Lisânu'l-Hâl*, 5 Ocak, 1928, 2.

¹⁸⁶ Faiz Ahmed, Emanullah Han'ın Afganistan'ın bağımsızlığını elde ettiği 1919 yılından 1923 yılına kadar geçen süreçteki fikirlerinin kaynağı hususunda, Osmanlı Türkiye'si, İngiliz Hindistan'ı ve Afganistan'ı

seyahatinin ardından, ılımlı İslami modernizmi terk ederek radikal bir biçimde Türkiye ve İran örneğini takip ettiğini ifade etmektedir. Dahası, Emanullah Han'ın Mustafa Kemal hayranlığının bir sır olmadığını, 1924 yılından itibaren Türkiye'nin Afganistan'ın yönetimi, eğitimi ve ordusu üzerinde belirgin bir etkiye sahip olduğundan bahsetmektedir.¹⁸⁷ Bir diğer örnek ise Rıza Şah Pehlevi (ö. 1944) ve İran'dır. Bu minvalde, Stephanie Cronin'in, Tahran elitinin İran'ı, "modern ve siyasi olarak bağımsız bir ulus devlet"e dönüştürme çabası olarak yorumladığı Rıza Şah Pehlevi önderliğindeki reform girişimleri, Türkiye'de yaşanan inkılaplar ile karşılaştırılmıştır.¹⁸⁸ 1927-1929 yılları arasında İran'da uygulamaya geçirilen ve kıyafet ve şapka kanunu, medeni kanun ve zorunlu askerlik gibi farklı uygulamaları kapsayan kanunlar dizisi, İran halkı ve uleması tarafından çeşitli direnişlerle karşılaşmıştır.¹⁸⁹

Gazetelerin Afganistan ve İran'da gerçekleşen bu inkılap çalışmaları hakkındaki görüşleri Türkiye örneğinde olduğu gibi birbirinden farklılaşmaktadır. Türkiye gibi Afganistan da, dönemin bağımsız İslam devletlerinden biridir. Bu bakımdan gazetelerin kendisi hakkındaki gelişmeleri takip ettiği önemli bir konuma sahiptir. Nitekim *Lisânu'l-Hâl*, Afganistan'daki inkılap girişimlerini yakından takip ederek onun bu konuda başarılı olmasını istemiştir. Emânullah'ın başarılı olmasını "yenilikçi Şark devletlerinin bağımsız bir hayat yolunda yürümesi" ile eş değer tutan *Lisân*, bu hususta Afganistan'ın Türkiye'yi örnek almasına büyük bir destek vermiştir.¹⁹⁰ Emânullah Han kısa sürede fazlasıyla büyük adımlar atarak ülkesinde verdiği bir kutlamaya katılmanın tek şartı olarak "Avrupalı kıyafetler giymeyi ve şapka takmayı" zorunlu tutmuş, sonrasında ise 21 Mart 1929

birbirine bağlayan networklere vurgu yapmaktadır. Bkz. Faiz Ahmed, *Afghanistan Rising: Islamic Law and Statecraft between the Ottoman and British Empires* (Harvard University Press 2017), 6.

¹⁸⁷ Ahmed, *Afghanistan Rising*, 252-253. Bilal Şimşir, Emanullah Han'ın Mustafa Kemal hayranlığının, Afganistan ve Türkiye arasında bir dostluk anlaşmasının imzalandığı 1928 yılındaki ziyaret sonrasında, doruğa ulaştığını vurgulamaktadır. Bkz. Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Afghanistan* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 2.

¹⁸⁸ Bkz. Stephanie Cronin "Reform from Above, Resistance from Below: The New Order and its Opponents in Iran, 1927-29" içinde *The State and The Subaltern Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*, ed. Touraj Atabaki (London: I.B. Tauris, 2007), 71. Afsaneh Najmabadi, Rıza Şah Pehlevi'nin 1934 yılında gerçekleştirdiği Türkiye seyahatinin ardından ne pahasına olursa olsun kadınların peçelerini kaldırmak için faaliyete giriştiğini ifade etmektedir. Bkz. Afsaneh Najmabadi "Authority and Agency: Revisiting Women's Activism during Reza Shah's Period" içinde *The State and The Subaltern*, 163.

¹⁸⁹ Touraj, *The State and The Subaltern*, 88.

¹⁹⁰ Örneğin *Lisânu'l-Hâl*, eğitim konusunda Türkiye'yi örnek alan Emanullah'ı takdir ederek Türkiye'deki eğitimin Şark topraklarının hepsinden, Afganistan, İran ve Irak'tan, üstün konumda olduğunu hatta Türkiye'deki eğitimin "dünyanın en iyileri" arasında olduğunu savunmuştur. Bkz. "en-Nahdatu't-ta'limiyye fi'l-Afgân" (Afganistan'daki Eğitim Nahdası), *Lisânu'l-Hâl*, 21 Ağustos, 1928, 1.

tarihinden itibaren ülkesinde yalnızca bu kıyafetlerin giyilmesini zorunlu hale getirmiştir.¹⁹¹ Ancak *Lisânu'l-Hâl*'in aktarımına göre bu hızlı değişim isteği Emânullah Han adına beklenenin aksine pek de iyi sonuçlanmamış ve o, ülkesindeki dindar gruplar tarafından ülkeden ayrılmaya zorlanmıştır.¹⁹² *Lisânu'l-Hâl*, Afganistan'da yaşanan ıslah faaliyetlerine yer verirken ülkenin Türkiye ile olan ilişkilerini ve Emânullah Han'ın Mustafa Kemal'i bir örnek olarak takip ettiğini vurgulamaya özen göstermektedir. Afganistan'daki ıslahatların başarısızlığı ise Türk halkı ve Afganistan halkının akıl yapısındaki fark ile açıklanmaktadır.¹⁹³

El-Câmi'atu'l-'Arabiyye gazetesi de Emânullah Han'ın reformlarını yakından takip etmiş ve bu reformları “Emânullah Han'ın ıslahatları Şark Adetleriyle Uyuşmuyor” başlığıyla nakletmiştir. Bu haberde, Emânullah Han'ın yapmış olduğu ıslahatların Mustafa Kemal etkisiyle düşünülmeden gerçekleştiği, Afganistan'ın medenileşmeye ve gelişmeye ihtiyaç duyduğu ancak bunun için ani ve keskin değişimler yerine makul bir yol izlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Haberin sonunda ise “Emânullah Han'ın ıslahat yapmadan önce bilmesi gereken şey Batı'dan gelen her şeyin iyi olmadığıdır” yazılmıştır.¹⁹⁴ *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'nin konuyla ilgili *Gazette de Lausanne*'dan aktardığı bir diğer haberde ise Emânullah Han'ın reformlarının başarısızlığı şöyle ifade edilmiştir:

Bu, başlı başına üzücü, düşündürücü ibretlik bir örnektir. Beldelerini baştan aşağı dönüştürmeye ziyadesiyle meyleden bu ıslahatçılar, ıslahatçı fikirler adı altında Batı'da uygun olabilecek ama Şark'ta sorunlu olan (ıslahatlara giriştiler). Mesel haline gelmiş sözlerden biridir: “Zaman, kendisi olmadan yürüyene ihtiram göstermez.” Batı, Mustafa Kemal ve Emânullah Han'ın yalnızca tek bir kalemde halklarına dayattığı bu kanunları koyana kadar birkaç yüzyıl geçirmiştir. Muhtemelen bu halkların bu durumda ikisine gösterdiği mukavemet, kalan şeyleri korumak için ortaya atılan doğru bir tepkidir. İran'ın da Türkiye ve Afganistan'ı taklit etmek istediği söyleniyor ancak biz Şah Pehlevi'nin ibretlik Afgan

¹⁹¹ Bkz. “el-Hareketu't-teceddud fi'l-Afgân” (Afganistan'daki Teceddüt Hareketi), *Lisânu'l-Hâl*, 25 Ağustos, 1928, 1; “Telgrâfât umûmiyye: En-Nizâ' beyne'l-Meliki'l-Afgân ve ricâli'd-dîn fi bilâdih” (Umumi Telgraflar: Afgan Kralı ve Ülkesindeki Din Adamları Arasındaki İhtilaf), *Lisânu'l-Hâl* (Morning Post), 4 Aralık, 1928, 3.

¹⁹² “es-Sevra fi'l-Afgân: Firâru'l-Melik ve'l-Melike” (Afganistan'da İsyan: Kral ve Kraliçenin Kaçışı), *Lisânu'l-Hâl*, 21 Aralık, 1928, 1.

¹⁹³ “en-Nizâ' beyne'l-Meliki'l-Afgân ve ricâli'd-dîn,” *Lisânu'l-Hâl*, 3.

¹⁹⁴ “İslâhâtü Emânillah lâ tettefiku ve 'âdâtü's-Şark” (Emanullah Han'ın ıslahatları Şark Adetleriyle Uyuşmuyor), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* 25 Şubat, 1929, 3.”

örneğinden sağduyusuyla ders çıkardığını ve kendi maiyetini tecdidi projelerinde ölçülü olmaya yönlendirdiğini zannediyoruz.¹⁹⁵

El-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye bu haberi aktardıktan sonra haberin sonuna şöyle bir değerlendirme de eklemiştir:

Tıpkı Mustafa Kemal'in Türkiye'de yaptığı gibi, Emânullah Han'ın Afgan halkını kabulüne kılıç, idam sehpası ve darağacıyla sürüklediği bu ıslahatlar, makûs neticelerden başka bir şey getirmedi ki Mustafa Kemal'in Türkiye'de izlediği ıslahat yolları hakkında çok fazla eleştirilen nokta vardır.¹⁹⁶

İran'da, aynı dönemde bazı benzer gelişmeler yaşanmaktadır. *Lisânu'l-Hâl* İstanbul'daki *Tan* gazetesi muhabirleri tarafından gönderilen, 1926 yılına ait "Yeni Doğu İttifakı" başlıklı, Türkiye ve İran arasındaki ilişkileri konu edinen bir haberin tamamını tercüme ederek yayınlamıştır. Bu haberde İran ve Türkiye arasında imzalanan dostluk anlaşması gazete tarafından şu şekilde yorumlanmıştır:

Okuyucunun Ankara ve Tahran arasında gerçekleşen yeni anlaşmaların önemini anlamaları için Dünya Savaşı'nın sonlanmasından itibaren eskimiş geleneklerin zincirlerinden kaçmak ve yavaş yavaş kalabalık Asya'nın örtüsünü yırtan modern Avrupalı fikirleri benimsemek için Acem'in gösterdiği çabayı hatırlatmayı münasip görüyoruz. Türkiye yavaş yavaş kendisinin benimsediği fikirlere kapılan bu İslam devletine olan meylini göstermekten kendini alıkoyamadı. Ve o Arap yarımadası, Irak, Suriye, İran, Kafkaslar ve Türkistan'daki son havadisleri pür dikkatle takip ediyor. (O) başarısının Şarklıların kalplerinde oluşturduğu nüfuzu ve yapmış olduğu seküler inkılabın, çevresindeki İslam halkları üzerinde büyük neticelere sebep olan etkilerini bilmiyor değil. Türkiye kendisini tüm İslami halklara bir model olarak sunmak istese de şimdilik kendisine uymaya razı olan İran'la yetinmek zorunda kaldı.¹⁹⁷

Bu haber nezdinde bazı tespitlerin yapılması önemlidir. İlk olarak, Türkiye'nin Şark'taki gelişmeleri yakından takip ederek, bu gelişmelere yön vermeyi hedefleyen bir lider konumunda tasvir edilmesi dikkat çekicidir. Dahası, Türkiye'nin yapmış olduğu "seküler inkılap" ile İslam devletleri üzerinde bir etki kurmaya çalıştığı iddiası, Türkiye Cumhuriyeti'ne bir misyon yüklemekte ve gazetenin Türkiye'yi Arap toplumuna bir örnek olarak sunma isteğini desteklemektedir. Gazete, Türkiye'deki inkılapların yalnızca Arap dünyasında değil aynı zamanda tüm İslam dünyasında yakından takip edildiğini vurgulamaktadır.

El-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye tarafından aktarılan bir haberde, İran'daki Amerikan koleji öğrencisi Nurbanu'yla yapılan röportajda "aslında Kur'an'ın örtünmeyi farz kılmadığı,

¹⁹⁵ "El-İslâhât fi'ş-Şark ve'ş-Şarki'l-Aksâ" (Doğu ve Uzak Doğu'da Islahat), *el-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye*, 18 Şubat, 1929, 1.

¹⁹⁶ "El-İslâhât fi'ş-Şark" *el-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye*, 1.

¹⁹⁷ "El-İttifâku'ş-Şarki'l-cedîd" (Yeni Doğu İttifakı), *Lisânu'l-Hâl*, 18 Haziran, 1926, 1.

dört eşliliğin yalnızca bunu karşılayabilecek durumda olan erkekler için geçerli olduğu ancak İran'daki meşayihin, taklidi olan dini anlayışın yok olmasından korktuğu için bu konulardaki yanlışları sürdürdüğü" yazılmıştır.¹⁹⁸ *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, Doğu'daki bu tarz gelişmeleri aktarmıştır ancak gazete için bunların "kötü örnekler" olarak sunulduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Haberlerinin genelinde İran ve Afganistan'ı Türk taklitçisi olmakla ve Mustafa Kemal'in ıslahatlarını takip ederek Batı'ya özenmekle eleştirmiştir.¹⁹⁹ Emânullah Han'ın, Afganistan'daki ıslahat girişimlerinin başarısız olması, ülkesinden ayrılmak zorunda kalması ve sonrasında yaşadığı zorluklar gazete tarafından özellikle aktarılmış ve bütün bunlar Batı özentiliğinin akıbeti olarak bir ders niteliğinde verilmeye çalışılmıştır.²⁰⁰

Türkiye'deki gelişmelerin Şark kadınları üzerindeki etkilerine dair haberlere rastlamak da mümkündür. *Lisânu'l-Hâl* tarafından alıntılanan 1928 yılına ait bir haberde, on beş yıl öncesinde başlayan Türk kadın hareketinin Müslüman kadınların örtülerini çıkarma hareketinin ilklerinden olduğu, Türk kadınlarının artık son moda Paris elbiselerini giydikleri ve bu hareketin artık Suriye, Şam ve Afganistan'da yaygınlaşmaya başladığına değinilmiştir.²⁰¹ Buna karşılık, *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* şapka meselesiyle bağlantılı olarak kadınların örtülerini çıkarmalarına kati surette karşı çıkmış ve kadınların kapanmalarının gerekliliğine dair içerisinde hem dini delillerin yer aldığı haberlere hem de dünya genelinde konuyla ilgili eleştirel haberlere yer vermiştir. Özellikle Filistin'de yaygınlaşmaya başlayan ve kadınların örtü takmasının aslında farz olmadığını savunan görüşe karşılık Safed Müftüsü Esad Muhammed el-Hacc Yusuf Efendi'nin yazısına yer vererek ayet ve hadislerle bunun dini vecibelerden biri olduğu savunulmuştur.²⁰² Ayrıca

¹⁹⁸ "El-Hâletu'l-İçtimâiyye fî İrân," (İran'daki Sosyal Durum Hakkında), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 9 Haziran, 1927, 6.

¹⁹⁹ Bkz. "et-Tâlibu'l-Müslimu'l-'Arabî" (Arap Müslüman Öğrenci) başlıklı haberin 5. Bölümü olan "İran ve Afgânistân tekalludâni't-Türk" (Türk Taklitçisi İran ve Afganistan) başlığı, *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 28 Ocak, 1929, 4.

²⁰⁰ *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'de yer alan haber başlıkları bile bu kanyaya varmak için yeterlidir; Şekib Arslan "Sevretu'l-Afgân ve 'âkıbetu't-tehevvr" (Afgan İhtilali ve Aceleciliğin Sonu), 7 Şubat, 1929, 1; "Feşlu Emânillah" (Emanullah'ın Başarısızlığı), 27 Mayıs, 1929, 2; "Sukûtu Emânillah Hân" (Emanullah Han'ın Düşüşü), 30 Mayıs, 1929, 2; Nâsiruddîn Emin, "'Âkıbetu Emânillah Hân" (Emanullah Han'ın Sonu), 25 Temmuz, 1929.

²⁰¹ "El-Mer'etu'l-Müslime ve'l-hicâb" (Müslüman Kadın ve Örtü), *Lisânu'l-Hâl*, 28 Temmuz, 1928, 3.

²⁰² "Havle hicâbi'n-nisâ ve sufûrihinne" (Kadınların Örtüleri ve Peçeleri Hakkında), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 6 Haziran, 1927, 1. Ayrıca bkz. Muhammed Hamid es-Sahîh, "Beyânu hakikati's-sufûr ve'l-hicâb" (Peçe ve Örtünün Hakikati Hakkında Beyan), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 8 Temmuz, 1929, 4.

Observer gazetesine ait bir haberi alıntılararak o dönem var olan Bolşevik yönetiminin Orta Asya Müslümanların örtülerini çıkarmak için zorlamasını, Mustafa Kemal'in Türkiye'de yaptıkları ve Afganistan Kralı Emânullah'ın Kabil'de yaptıklarıyla bağlantılı olarak ele alınmıştır.²⁰³ Bir Fransız gazetesi olan *Gazette de Lausanne*'den alıntılanan bir haberdeyse Türkistan ve Şark'ta kadınların örtülerini çıkarma faaliyetlerinde, Mustafa Kemal'in Türkiye'de yaptığı inkılapların büyük ve faydalı bir etkisinin bulunduğu ifade edilmiştir. *El-Câmi'atu'l-'Arabîyye* bu habere yorum olarak haberin yazarını "İslam ve Müslümanlardan bihaber" olarak vasıflandırmış, Türkiye'de Mustafa Kemal tarafından yapılan ıslahatların, istenilen neticelerin aksini doğurduğunu ve onun ıslahat yöntemlerinde eleştirilecek pek çok noktanın bulunduğunu ifade etmiştir.²⁰⁴

Kısacası, *el-Câmi'atu'l-'Arabîyye* gazetesinin kılık kıyafetle ilgili düzenlemeleri ele alırken dini ve milli bir çerçeveden yaklaştığı görülmektedir. Kıyafetle ilgili düzenlemelerde özellikle şapka dışında bir şeyin giyilmesine izin verilmemesi ve kadınların örtülerini çıkarmalarının teşvik edilmesi ana eleştiri noktalarıdır. *El-Câmi'atu'l-'Arabîyye* tarafından Türkiye'deki kıyafetle ilgili düzenlemelere karşı benimsenen katı tutum ve eleştirel üslup, şapka ve fesin temsil ettiği değerler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Şapkanın o dönemlerde Batı'yla ve gayrimüslim olmakla bağdaştırılması, şapka dışında giyilen her şeyin yasaklanması, bu kararın akabinde tekke ve zaviyelerin kapatılması ve dinle ilgili çeşitli düzenleme ve yasakların getirilmesi gibi birçok neden, *el-Câmi'atu'l-'Arabîyye*'nin tutumunu belirleyen faktörlerdir. Şark'ta bu konuda Türkiye'yi takip eden Afganistan ve İran gibi devletlerin taklitçilikle suçlanması ve ıslahatları gerçekleştirmede başarısız olan Emânullah Han'ın gazete haberlerinde özellikle bir vurgu meselesi haline getirilmesi bu tutumdaki önemli noktalardır.

2.1.3. Bir Tartışma: Şapka ve Fes

1925 yılında Türkiye'de giyilmesi yasaklanan fes, bazı Arap ülkelerinde milli kıyafeti temsil eden bir parça olarak görülmeye ve kullanılmaya devam etmiştir. 1932 yılında bir resepsiyonda gerçekleşen "Fes olayı" bu durumun önemli örneklerinden biridir. Bu

²⁰³ Türkistan ile kastedilen devletler Azerbaycan ve Özbekistan'dır. Bkz. "Mesâ'iyu'l-Belâşife fî Asyâ'l-Vustâ li-hamli'l-mer'eti'l-Müslim alâ nebzi'l-hicâb ve tahrîri'l-mer'eti's-Şarkî" (Müslüman Kadının Örtüyü Çıkarması ve Şark Kadınının Özgürleşmesi İçin Bolşeviklerin Orta Asya'daki Çabaları), *el-Câmi'atu'l-'Arabîyye*, 24 Ocak, 1929, 1.

²⁰⁴ "El-İslâhât fî's-Şark" *el-Câmi'atu'l-'Arabîyye*, 1.

resepsiyona fes giyerek katılan Mısır elçisi Abdülmelik Hamza, Mustafa Kemal’le selamlaşmasının ardından fesini çıkarmıştır. Olayın ardından açıklama yapan Mısır diplomatik temsilciliği, elçinin milli başlığı olan “fes”i çıkarmaya zorlandığını ve hatta Mustafa Kemal’in “Mısır Kralı Fuâd’ın bundan bir ders alması gerektiğini” söylediği nakledilmiştir. Fes olayı kamuya açıklandığında gazetelerde konuyla ilgili çeşitli tartışmalar yaşanmış ve olay Mısır’ın ulusal onuruna saygısızlık yapıldığı söylemine kadar gitmiştir. Bir diplomatik kriz haline gelen mesele yine diplomasi trafiği ile çözüme ulaşmıştır.²⁰⁵ Bu bölümde, yalnızca bir giysi olmaktan da öte dini ve milli semboller olarak da görülen fes ve şapka hakkında *Lisânu’l-Hâl* gazetesinde yer alan bir tartışma aktarılacaktır. Bu tartışma Türkiye’deki inkılapların Arap dünyasında ortaya çıkardığı farklı görüşlerin önemli bir örneği olduğundan ayrı bir bölüm olarak ele alınması gerekli görülmüştür.²⁰⁶ Şapka ve fes hakkındaki tartışma İbn Hasan ve Münir el-Hüssâmi adlı iki yazarın yazısıyla başlamıştır.²⁰⁷ İki yazar, şapka giymeyi yasaklayan ulemaya karşı çıkmaktadır:

Yavaş ol sâdeti’l-ulema! Tüm katı taassubunuzu ve öfkenizi ıslah yolunda tahammül ve mücadele eden bu aydınlık gençlere yöneltmeyin (...)

Hangi dönemde fes Müslümanlara has bir şiar oldu? Ve ne zaman şapka giymek Müslümanlara haram kılındı? İki de kumaş, ikisi de Batılıların yapımı. Ve Müslümanlara birini haram etmek için ikisi de birbirinden daha eski bir zamanda var olmuş değil (...)

Tüm bu kıyafetlerin giyilmesi caiz de giydiklerimizin bir tamamlayıcısı olarak giydiğimiz bu şapka bize niye yasak?

Hangi dinde, hangi kitapta hatta hangi felsefede insanın giyimine müdahale ediliyor?

Her bir insan kıyafetlerden hangisini istiyorsa onu giymede, yiyecek ve içeceklerden neyi arzuluyorsa onu yeme içmede seçim hakkına sahiptir. (...)

Şapka -faydası ve sağlıklı oluşu dışında- bizim nazarımızda istediğimiz vakit giydiğimiz tüm kıyafetler gibi bir elbisedir ve onu istediğimiz herhangi bir vakitte fesle değiştiririz. Gençlere

²⁰⁵ Bkz. Bein, *Kemalist Turkey and The Middle East*, 66-67.

²⁰⁶ Mısır’daki gazetelerde şapka takmayla ilgili pek çok tartışma yer almıştır. Tartışmalar farklı gruplar arasında gerçekleşmiştir. Bazı doktorların fesin güneşten korumak için yeterli olmadığı bu nedenle şapka takmayı tavsiye etmesi üzerine Tıp öğrencilerinin şapka takmak istemeleri bu meseleye dair önemli örneklerdendir. Bkz. Beyyûmî, *Mevkıfu Mısır mine’l-muteğayyirât fî Türkiye*, 125. Ayrıca tabipler heyeti tarafından şapkanın, fese kıyasla daha faydalı bulunması *Lisânu’l-Hâl* haberinde de yer almıştır. Bkz. “el-Kubbe’a ve’t-tarbûş ve’n-nizâ’ beyne’s-şebâb ve’l-kuhûl” (Şapka ve Fes ve Gençler ve Yaşlılar Arasında Çekişme), *Lisânu’l-Hâl*, 3 Eylül, 1926, 1.

²⁰⁷ Münir el-Hüssâmi Beyrut Amerikan Koleji mezunu Lübnanlı bir yazardır. Şiirleriyle de bilinen Hüssâmi’nin çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanan yazıları mevcuttur. Bkz. Meşhûr el-Habbâzî, *Kırâa fî harekâti musika eş-şi’ri’l-‘Arabiyyi’l-hadîs* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmîyye, 2021), 53. İsminin tam olarak tespit edilememesi nedeniyle İbn Hasan hakkında bir bilgi bulunamamıştır.

işlerinde karşı gelmeyin aksine gençlerin kalbinde sizin için hala kalmış olan duygu ve ihtiramı korumaya bakın. Bu sizin için daha faydalı ve evladır vesselam.²⁰⁸

Bu yazıdaki ulema karşıtı tavır sonrasında Münir el-Hüssâmi'nin aynı fikri savunan ve daha sert bir üsluba sahip olan “Gelişme Fırtınası: Şapka ve Fes Arasında” başlıklı başka bir yazısı daha *Lisânu'l-Hâl*'de yayımlanmıştır. Münir el-Hüssâmi, fes ve şapka tartışmasının muhafazakârlar ve mütecedditler arasındaki bir savaş ve münakaşa olduğunu, Türkiye'den sonra Mısır, Suriye ve Filistin'de yayılan şapka giyme hareketinin muhafazakarların iddia ettiği gibi bir zararı olmadığını savunmaktadır.²⁰⁹ Yazının devamında yazar, fesin milli bir değer ve kıyafet olduğunu düşünenlere şu sözlerle sitem etmektedir:

Fesin bizim için milli bir kıyafet olduğunu ve dinin şapka giymeyi yasakladığını ya da izin vermediğini söylüyorsunuz.

Yeter! Milliyetçiliğin ölçüsü nedir ya da kavmiyetçilik baştaki kıyafetle midir? (...)

Fes bizim ülkemizin yapımı ve buluşu mudur ki onu bizim milli kıyafetimiz olarak adlandıralım. Ancak onu biz icat edersek ve üretirsek ona bizim diyebiliriz. Peki biz öyle miyiz?!

Yoksa onu Yunanlılardan mı iktibas ettik?!... ve Avusturyalılardan mı satın aldık?!...

Öyleyse bu milli şiar nedir! Bu iddia ve riya nedir?! (...)

Eğer Türkiye, Mısır ve Filistin şapka giydiyse bu onların küfrüne ve zındıklığına veya dinden ve onun kurallarından ve öğretilerinden çıktıklarına delalet etmez aksine bu gelişme yoluna ve şahısların tüm meselelerindeki ve hayatlarındaki hürriyetine delalet eder. Ayrıca onların gelişme ve ilerlemesine delalet eder.

Gelişme ve ilerleme yolu varken bizim şapkayı giymeyi ve onun dışındaki herhangi bir şeyi ya da başkasını giymeyi cüretkâr reddedişimiz ise bizim geç kalmışlığımızın, çöküşümüzün ve ilerleme ve medeniyeti kabul etmeyişimizin apaçık delilidir. Öyleyse bize en iyisi Orta Çağ çocukları diyelim..

20. yüzyıl çocukları değil!...²¹⁰

Lisânu'l-Hâl gazetesi bu iki yazıyı yayımladıktan kısa bir süre sonra “neşir hürriyetine istinaden” bu yenilikçi fikirlere karşı olan el-Münassif isimli bir yazara ait yazıyı yayımlamıştır. El-Münassif, Münir el-Hüssâmi'nin yazısının, iddia ettiği gibi bir fırtına yaratmaktan ziyade en ufak bir hareketliliğe dahi sebebiyet vermediğini ifade etmiştir. Dahası Münir el-Hüssâmi'nin yazısından alıntılar yaparak onun fikirlerine karşı

²⁰⁸ “El-Kubbe‘a ve’t-tarbûş,” *Lisânu'l-Hâl*, 1.

²⁰⁹ Münir el-Hüssâmi, “Âsîfetu't-tatavvur beyne'l-burnîta ve't-tarbûş” (Şapka ve Fes Arasında İlerleme Fırtınası), *Lisânu'l-Hâl*, 24 Eylül, 1926, 1.

²¹⁰ El-Hüssâmi, “Âsîfetu't-tatavvur,” *Lisânu'l-Hâl*, 1.

çıkmiştir. Aşağıdaki satırlar yazarın görüşleri hakkında fikir sahibi olmak açısından yeterlidir:

Sonra yazarın fırtınası bir bardak çayı bile yerinden oynatmadı... Çünkü yeni bir şey getirmedi. Aksine şapka giymelerinden bugüne -ki bu umumi postalarda okuduğumuz kadarıyla Türkleri Hristiyanlığa hazırlayan bir şey- duyduğumuz şeyleri tekrarlıyor. Türkler için onlara Yahudi denmesi de Hristiyan denmesi de Müslüman denmesi de eşittir.²¹¹

Münassif Bey bu sözleriyle sadece Münir el-Hüssâmi'ye cevap vermekle kalmamış, görüşleri takip edilen ve gelişmiş bir ülke olarak görülen Türkiye'yi gayri İslami olarak adlandırmıştır. Yazısının sonunda ise herkesin ne giyeceği konusunda özgür olduğunu savunan Hüssâmi'nin, şapka giymeyenleri "Orta Çağ çocuğu" olarak adlandırması sebebiyle kendisiyle çeliştiğini ifade etmiştir.²¹² Gazetede yer alan bu tartışmanın temelinde yenilikçi ve muhafazakâr iki farklı grubun çatışmasının ötesinde farklı tarzda modernleşmelerin meydana getirdiği bir çatışma söz konusudur. Şapka giymek modernleşmenin getirdiği olağan değişimlerden biri olmaktan ziyade simgelediği düşünce yapısı nedeniyle Arap dünyasında çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir. Muhafazakârların Türkiye'yi eleştirmesi buna karşılık yenilikçi olanların ona destek vermesi, Türkiye'de yapılan inkılapların Arap dünyasındaki modern kesimler tarafından takdir edildiği anlamına gelmektedir.

Türkiye'nin yaptığı inkılapların, Arap dünyasında hem olumlu hem olumsuz olmak üzere ciddi bir yankı bulduğu ve dikkate değer bir taraftar kitlesi oluşturduğu görülmektedir. Ulemanın şapkayı haram addetmesi ve fesi savunmasının temelinde hem fesin milli bir kıyafet olarak görülmesi hem de "Müslüman" olmayı simgeleyen dini bir sembol haline gelmesi etkilidir. Dolayısıyla Arap dünyasında, Türkiye'de yaşanan bu değişime karşı çıkılma nedenleri arasında dini gerekçeler ve milliyetçiliğin ön plana çıktığı açıkça görülmektedir. Bu gerekçelere ek olarak yeni olana karşı duyulan güvensizlik ve muhafazakâr bakış açısının getirmiş olduğu bir çekingenliğin bulunduğu da eklenmelidir. Şapka inkılabına olumlu yaklaşanların temelindeki güdüde ise şahıs hürriyeti, asrın gerekliliği olarak görülen "modern" olma isteği ön plana çıkmaktadır. Türkiye'nin bağımsız, İslami bir devlet olarak şapka giymesiyle birlikte, gazetelerde yer

²¹¹ "Beyne'l-burnîta ve't-tarbûş münâvera" (Şapka ve Fes Arasında Manevra), *Lisânu'l-Hâl*, 6 Ekim, 1926, 1.

²¹² "Beyne'l-burnîta ve't-tarbûş," *Lisânu'l-Hâl*, 1.

alan, Mısır, Suriye, Filistin ve bunlara ek olarak Afganistan ve İran gibi bazı ülkelere öncü olduğu söylenebilir. *Lisânu'l-Hâl* gazetesine yansıyan bu tartışma, aslında dönem içerisinde Arap dünyasında yer alan tablonun yalnızca bir kesitidir. Buradan elde edilebilecek en önemli çıkarımlardan biri, Türkiye'deki “yenilikçi” gelişmelerin bu coğrafya içerisinde bir tartışma ortamı yarattığı ve Arap toplumundaki bazı kişiler tarafından gelişmiş, medeni ve tam bağımsız bir devlet olarak görülen Türkiye'nin yaptıklarının, bu kişiler üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahip olduğudur.

2.2. Türk Medeni Kanunu

Türkiye'de 1926 yılında yürürlüğe giren ve İsviçre Medeni Kanunu'ndan uyarlanan Türk Kanunu Medenisi'ne kadar İslami referansları esas alan bir hukuk düzeni mevcuttu. Cumhuriyetin ilk yıllarında (1923 ve 1924) kurulan bir komisyonla mevcut kanunların düzenlenerek daha modern hale getirilmesi için çeşitli çalışmalar yapılmış ancak sonraki süreçte var olan kanunların düzenlenmesi yerine, Avrupa kanunlarının bütüncül bir biçimde kabul edilmesi genel görüş olarak ağırlık kazanmıştır.²¹³ Dönemin Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt (ö. 1943), İsviçre Medeni Kanunu'nun kabul edilmesinde zikredilmesi gereken en etkili isimdir. O, eski kanunların yeniden düzenlenmesiyle halkın ihtiyaçlarının giderilemeyeceği inancını taşıyordu. Bu nedenle onun nezdinde, köktenci bir değişimle çağdaş kanunların benimsenmesi en ideal olanıydı.²¹⁴ Konuyla ilgili kanun teklifini bizzat yapan Mahmut Esat Bey'in ardından Şükrü Kaya Bey, mecliste yaptığı konuşmayla medeni kanuna duyulan ihtiyacı eski hukuk düzeninin yetersizliğiyle izah etmiştir:

Evlâtlık, babalık, karılık, kocalık, evlenme, boşanma bu münasebatı dünyeviye'nin hukukî tabirleridir. Medenî memleketlerde bu şahsî münasebetler müdevven kanunlara tabidir. Maalesef bizde böyle bir kanun tedvin edilmiş değildir. Hattâ diyebilirim ki bizde müspet, müstakar, muayyen ahkâm ve kavaid dahi yok idi. Çünkü şimdiye kadar bu gibi ahval ve münasebat muhtelif mezheplere, muhtelif reylerle, muhtelif rivayetlere, muhtelif içtihatlarla, muhtelif telâkkilere tabi idi. Mahkemelerimizin sicilleri öz babasını ispat edemiyen çocukların, kocasının haberi olmadan bilmem ne sebepten boş düşmüş olan kadınların, henüz

²¹³ Soyaslan, Batılı hukuk kanunlarının benimsenme kararını, “Laiklik” düşüncesiyle açıklamaktadır. Bu düşüncenin temelinde, eski kurallar tadil edilse bile dini esas aldıkları için Türkiye'nin modern bir devlet olması için gereken ihtiyaca cevap veremeyeceği yatmaktadır. Bkz. Doğan Soyaslan “Kemalist Devrimler İçinde Hukuk Devriminin Anlam ve Önemi” içinde *Atatürk'ün Hukuk Devrimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1983) 83.

²¹⁴ Bkz. Şaduman Halıcı, *Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004), 281.

daha beşikte iken masumları kendisine veyahut başkasına tezviç eden vasilerin ve bunlara taallûk eden davaların pür heyecan ve pür elem sergüzeştlerle malâmâldir.²¹⁵

İsviçre kanununun benimsenmesine karar verildikten sonra oluşturulan bir kurulla Fransızca olan kanunlar Türkçeye tercüme edilmiş ve hazırlanan tasarı, meclise sunulmasının ardından 17 Şubat 1926 tarihinde kabul edilmiştir.²¹⁶ Sonrasında ceza ve borçlar hukukuna dair farklı düzenlemeler yapılmış ve böylece İslami esaslara dayanan hukukun yerine laik Avrupa hukuku benimsenmiştir. Kabul edilen yeni kanunun kadın ve erkek arasında eşitlikçi bir düzeni esas alması hasebiyle, çok eşliliğe müsaade etmeyerek, kadın şahitlerin iki kişi olması zorunluluğunu kaldırması ve kadının boşanma hakkına sahip olması gibi şeriat temelli düzenlemeleri değiştirmiştir. Yine miras hukukunda İslam’a göre erkeğe iki, kadına bir olan hisse hakları kadın ve erkek arasında eşit olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir.²¹⁷

Lisânu’l-Hâl’in konuyla ilgili ilk haberi, 1925 yılında meclise teklif edilen kanunlardan “çok eşliliğin yasal olduğunu” ifade eden 31. maddenin kabulü ile ilgilidir. *Lisân*, eğer bu maddeye itiraz edilmezse, bunun Türkiye’nin hala şeriata bağlı olduğu anlamına geldiğini yazmaktadır.²¹⁸ *Lisânu’l-Hâl*’in bu haberi aslında bu karara itiraz edilmesinin gerekli olduğu fikrini doğuran bir uyarı niteliği taşımaktadır. Nitekim bu haberden yaklaşık bir yıl sonra, Türk Medeni Kanunu kabul edilmiştir. *Lisânu’l-Hâl*’in Reuters Ajansı’ndan aktardığı telgrafla; “TBMM’nin 900 maddeden oluşan yeni kanunu kabul ettiği; bu kanunla birlikte kadınların erkekler gibi boşanma hakkı elde ettiği, çok eşliliğin kaldırıldığı ve Müslüman kadınların Hristiyanlarla olan evliliğinin onaylandığı” ifade edilmiştir. Haberin devamında Havas Ajansı’ndan aktarılan bir diğer telgrafla bu kanunun Türkiye’de İslam dininden farklı bir dine mensup olan tüm gruplar tarafından kabul edildiği ifade edilmiştir.²¹⁹ Konuyla ilgili bir sonraki haberde, “evlenecek iki kişinin öncesinde doktor tarafından imzalanmış sağlık raporu almalarının zorunlu hale getirildiği”ne değinilmiştir.²²⁰ *Lisânu’l-Hâl*, bu haberden birkaç gün sonra *Halk*

²¹⁵ TBMM, Dönem 2, Cilt 22, Birleşim 57, 231.

²¹⁶ Ergun Özsunay, “Yabancı Hukukun Benimsenmesi Yoluyla Bir Çağdaşlaşma Modeli” içinde *Atatürk’ün Hukuk Devrimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1983), 30-31.

²¹⁷ Detaylar için bkz. “Türk Kanunu Medenisi,” Kanun No. 743, *Resmî Gazete*, sy. 339, 4 Nisan 1926, 121-269.

²¹⁸ “ez-Zevâc fî Türkiyâ” (Türkiye’de evlilik), *Lisânu’l-Hâl*, 6 Ocak, 1925, 1.

²¹⁹ “El-İslâhu’l-içtimâ’î fî Türkiyâ” (Türkiye’de Toplumsal Islah), *Lisânu’l-Hâl*, 22 Şubat, 1926, 3.

²²⁰ “Kânûn li’z-zevâc fî Türkiyâ” (Türkiye’de Evlilik İçin Kanun), *Lisânu’l-Hâl*, 24 Şubat, 1926, 1.

gazetesinin 14 Şubat'ta yayınlanan haberini alıntılararak, kanunun miras hukukuyla ilgili uygulamalarını içeren detaylı bilgileri paylaşmıştır.²²¹

Medeni kanunun kabulünden yaklaşık bir yıl sonra, bu kanuna aykırı olarak bir kadının şahitliğinin kabul edilmemesine dair bir olay *Lisânu'l-Hâl*'de yer almıştır. Türk gazeteci Saliha Zekeriya Hanım'ın tescil dairesinde birine şahitlik yapmak istediği ancak bunun kabul edilmemesi üzerine şikâyetle bulunduğu ve bir dergide konuyla ilgili olarak “Ben İnsan Değil Miyim?” başlıklı bir yazı yazdığı aktarılmıştır.²²² Haberin gazetede yayınlanmasının ardından açıklama yapan Müseccil Eşref Bey gazetelere şu beyanı göndermiştir: “gazetelerin Saliha Zekeriya Hanım'ın tescil dairesine geldiği ve dairedaki görevlilerden birinin sehven onun tarifini reddettiğini yazdığını biliyorum. Ancak Saliha Hanım bu konuda bana müracaat etti ve bu hatanın düzeltilmesini istedi. Bizim medeni kanunumuzda kadın ve erkek arasında en ufak bir fark yoktur ve bugün kadının şahadetini erkeğinkinden ayırmak için en ufak bir mani de yoktur.”²²³ Bu anekdot, kadınların kabul edilen yeni kanunla kendilerine verilen haklara sahip çıkışlarının önemli bir örneğidir.

Lisânu'l-Hâl'in, yeni kanuna yönelik bakış açısının genel olarak olumlu olduğunu söylemek mümkündür. Bu olumlu yaklaşımın muhtemel sebepleri için dönemin Lübnan'ı ve Türkiye'si arasındaki çeşitli benzerliklere bakılabilir. Lübnan'ın uzun süreden beri, Fransız etkisi altında olması ülkenin daha Avrupalı bir anlayışa sahip olmasına neden olmuştur.²²⁴ Aynı tarihlerde, Lübnan'daki yönetim biçiminin cumhuriyet olması, İsviçre Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi ve sonraki süreçte lakap kullanımının kaldırılması gibi kararlar göz önünde bulundurulduğunda benzerlikler daha net bir şekilde anlaşılmaktadır.²²⁵ Ayrıca, Lübnan'da bir grubun açık bir biçimde Türkiye'yi örnek aldığı

²²¹ Bu haberde mirasın paylaşımına yönelik maddelere yer verilmiş ve vefat eden kişinin yakınlık derecesine göre mal paylaşımının detayları açıklanmıştır. Bkz. “Nizâmu'l-ırs, el-Kânûnu'l-Medenîyyu'l-Cedîd fî Türkiyâ” (Miras Hukuku, Türkiye’de Yeni Medeni Kanun), *Lisânu'l-Hâl*, 26 Şubat, 1926, 1.

²²² “Ahbâru Türkiyâ: Elestu Kâi’nen Beşerîyyeten” (Türkiye Haberleri: Ben İnsan Değil Miyim?), *Lisânu'l-Hâl*, 29 Temmuz, 1927, 2.

²²³ “Ahbâru Türkiyâ: Kadiyyetu Sâliha Hânım” (Türkiye Haberleri: Saliha Hanım'ın Davası), *Lisânu'l-Hâl*, 30 Temmuz, 1927, 2.

²²⁴ William Cleveland ve Martin Bunton, *A History of The Modern Middle East* (Philadelphia: Westview Press, 2009), 225-226.

²²⁵ 1927 yılında Lübnan'da Cumhuriyet'in kabul edilmesi *Lisânu'l-Hâl* tarafından coşkuyla karşılanmıştır bkz. “Madâm Lübnân ebûhâ el-hürriye ve ummuhâ ed-dimukrâtiyye ve ismuhâ cumhûriyye” (Madam Lübnan: Babası Hürriyet, Annesi Demokrasi ve Adı Cumhuriyet), *Lisânu'l-Hâl*, 25 Şubat, 1927, 2. İsviçre Medeni Kanunun Kabulü: “el-Kânûnu'l-Medenîyyu'l-Cedîd fî Lübnân” (Lübnan'da Yeni Medeni Kanun), *Lisânu'l-Hâl*, 6 Mart, 1929, 1. Lakapların kaldırılması ile ilgili yapılan tartışmalarla ilgili bkz: “Eğer

söylenabilir. Özellikle 1928 yılında *Lisânu'l-Hâl* gazetesinde yayınlanan ve Lübnan'ın "Türkiye gibi dokulanmasının gerekliliğinden" bahseden bir haber, bu açıdan önem taşımaktadır:

Mustafa Kemal, Türkiye'yi dört yılda medenileştirdi; onun adetlerini, kıyafetlerini ve kanunlarını değiştirdi. Onu turistlerin gezmeyi ve oradaki teceddüt izlerini müşahade etmeyi istediği, her şeyde müthiş bir devlet haline getirdi. (...)

Çok büyük bir değişim geçiren Türkiye neredeyse insanın önceden bildiği Türkiye'yi unutturacak. (Türkiye) Lübnan'ın Şark'lı bir İsviçre olması için bir benzerine ihtiyaç duyduğu çabuk bir medenileşme için yeni bir model ortaya koydu.²²⁶

Lisânu'l-Hâl, Türk Medeni Kanunu'na yönelik farklı olumlu görüşleri de aktarmıştır.

Le Matin gazetesinden aktardığı bir haber, medeni kanunun getirdiklerine yönelik olumlu yaklaşıma bir örnektir:

Diğer ülkelerde gerçekleşen devrimler Türkiye devriminde olduğu kadar hızlı dönüştürmedi. En büyük hatalardan biri, bazı siyasetçilerin Türk devriminin sadece hükümette inkılaba sebep olduğunu düşünmeleridir. Bilakis o (devrim) milletin ruhunu kadimden modern medeniyete doğru çevirdi. (...)

Bunun için delilimiz, Büyük Millet Meclisinin Medeni Kanun'un Türkiye'nin her bir köşesinde uygulanması hususunda icmâ etmesidir. Böylece Türkiye, kanun koyanların asri ihtiyaçları doğrultusunda iki bin maddeden ancak üç yüz maddesini kullanabildiği mecelleye ittiba etmeyi bir kenara atmış oldu.

Böylece (Türkiye) tek seferde çok eşliliği kaldırdı ve medeni evlilik kanunlarına tabi oldu. Ve tanınan tüm dinleri, kadını savunan, eşinin onu canının isteğine göre boşamasını engelleyen ve kadına da eşine dava açarak gerektiğinde boşanmayı talep etme hakkı veren bu yeni kanuna uymaya zorladı. Bu kanun aynı zamanda miras meselesinde kız olsun erkek olsun bütün evlatlar arasında tam bir eşitlik sağladı. Böylece Türkiye'de kadın, Batılı kadınların yararlandığı hakların aynısından yararlanır hale geldi.²²⁷

Ayrıca *Lisânu'l-Hâl*'in *Elif Bâ* gazetesinden alıntılanmış, Münir Fehmi Şerif Efendi'ye ait bir yazıda da Mustafa Kemal'in medeni kanunu kabul etmesi onun yaptığı önemli işler arasında görülerek, şöyle değerlendirilmiştir: "O [Mustafa Kemal], asrın ruhuna uygun olması için mecelledeki 'hükümlerin zamanın değişmesiyle değiştiği inkâr edilemez' maddesine dayanarak, mecelle şeriatını yeniden incelemeye başladı: böylece kendisine donmuş denin İslam dinine hizmet etti."²²⁸

Türkiye de bu lakapları kaldırırsa biz bizim onu ve diğer cumhuriyetleri bu konuda örnek almamız gerekir." "alâ zikri ilgâi'l-lakab" (Lakapların Kaldırılmasının Zikri Üzerine), *Lisânu'l-Hâl*, 16 Mayıs, 1930, 1.

²²⁶ "El-İ'râz an Lübnân" (Lübnan'dan Yüz Çevirmek), *Lisânu'l-Hâl*, 7 Temmuz, 1928, 1.

²²⁷ "Tatavvuru'l-ahlâki't-Türkiyye ve mu'âhedetu Ankara" (Türk Ahlakının Gelişimi ve Ankara Anlaşması), *Lisânu'l-Hâl*, 12 Mart, 1926, 1.

²²⁸ Fehmi Şerif, "Mustafâ Kemâl en-nâbiğatu's-şarkî," 2.

El-Câmi'atu'l-'Arabiyye gazetesinin, medeni kanunla ilgili haberlerinden ilki, Ömer Nakip Bey ile yapılan konuşmadır. Bu konuşmada Ömer Bey, “Şer’î mahkemeler ve medeni kanuna” dair şu açıklamalarda bulunmuştur:

Onlar Osmanlı devletinin çoğu kez şer’î naslardan sapmak zorunda olmasından hareketle şerikât ve bey’ kanunları gibi Mecelle’nin çoğu bahsiyle amel edilemeyeceğini gördüler. Bu nedenle Medeni Kanun’u kabul etmek zorunda kaldılar. Çünkü onu (Medeni Kanun’u) asrın ruhuna uymamasından dolayı artık tarihi kıymeti olan bir şey olarak -onu hakir görme anlamına gelmeyecek şekilde- yanda tutulması gereken şer’î nas ve ahkamları tadil etmekten daha kolay buldular. Türkiye’deki şer’î mahkemeler sağlam bir esas üzerine mebni değillerdi ve oralarda duyduğun çoğu şey yalancı şahitliklerdi. Şimdi nikâh belediyelerde bu iş için tahsis edilen özel bir memur tarafından kıydırılacak, boşanma da yalnızca mahkemelerde gerçekleşecek ve kadınlar da kocalar gibi zina veya bulaşıcı hastalıklar gibi bazı özel durumların sübutu halinde boşanma hakkına sahip olacaklardır.²²⁹

El-Câmi'atu'l-'Arabiyye’nin yeni kanunla ilgili görüşünü, Şekib Arslan’a (ö. 1946) ait “Türkiye’deki Medeni Ruh: Albenili Sözlere Karşı Dikkatli Olun” başlıklı yazı dizisi ile anlamak mümkündür.²³⁰ *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, “insanların hakikatlere dair doğru bir bakış açısına sahip olması” amacıyla bu yazıyı yayımladığını yazmıştır.²³¹ Toplamda üç bölümden oluşan bu yazı dizisinin ilkinde, Türkiye’nin şeriatı bırakarak İsviçre Medeni Kanunu’nu benimsemesine yönelik eleştiriler bulunmaktadır. Şekib Arslan Türkiye ile ilgili yazı dizisinin başlangıcında Türklerin, Araplardan ayrıldığını ancak ne yazık ki yakın doğudakilerin Türkiye’yi hala İslami bir devlet olarak görüp onun yaptığı şeyleri takip ettiklerini ifade etmektedir.²³² Arslan, bu devletlerin Türkiye’nin şeriatı terk ederek İsviçre kanununu alması ve bu sayede kalkındığı iddialarını “cahilce” bulmakta ve eleştirmektedir:

²²⁹ “El-Hâl fî Türkiyâ: Hadîsu sahafî türkî” (Türkiye’deki Durum: Türk Bir Gazetecinin Konuşması), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 7 Mart, 1927, 2.

²³⁰ Aslen Lübnanlı olan ve Osmanlı’nın son döneminde Araplar ve Osmanlı arasındaki birliği sağlama amacıyla görevlendirilen Şekib Arslan, Pan-İslamist bir dayanışma sağlayarak Osmanlı Devleti’nin dağılmasını engelleme amacı taşımaktaydı. Savaş sonrasında ise benimsediği emperyalist tutumu ve Fransa ve İngiltere egemenliği altındaki yönetimlerde yaşamak istememesi nedeniyle Avrupa ve Amerika’da çeşitli yerlere seyahatler ederek Araplar için bağımsızlığın kazanılması amacıyla konuşmalar yapmıştır. Bkz. Hulusi Kılıç, “Emir Şekib Arslan,” içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm (İstanbul: TDV, 1995), 152, <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-sekib-arslan>.

²³¹ Emir Şekib Arslan, “er-Rûhu’l-medenî fî Türkiyâ: İhzerû el-elfâze’l-hallâbe” (Türkiye’deki Medeni Ruh: Albenili Sözlere Karşı Dikkatli Olun), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 22 Ağustos, 1927, 1.

²³² Yazının devamında Türkiye’de yaşananların Arap beldelerinde ve İslam âlemi içerisinde özellikle Mısır ve Hindistan’da etkili olduğundan bahsedilmektedir. Bkz. Arslan, “er-Rûhu’l-medenî fî Türkiyâ,” *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 1.

Türkiye'nin kanunları geçmişte diniydi, hilafete dayanıyordu ve üzerinden 1300 yıl geçmiş şeriata riayet esas alınarak yapıyordu. İşte bu, onun (Türkiye'nin) geri kalmasına ve gerilemesine, hatta daha ötesi düşmesine ve giderek yok olmasına sebep olan şeydi.

Ona bu musibetlere getiren dini siyasetten başkası değildi. Dini bir kenara attığında ve İslam akaidininden kendini sıyırdığında kalkındı, canlandı, başarılı oldu (...)

İşte böyle diyorlar ve cahiller de bunu tasdik ediyor. Evet, cahil, Türkiye'de bugünden önce medeni bir kanun olmadığını, bu konudaki uygulamanın şeriatla olup başka bir şeyle olmadığını ve hilâfetin medeni kanun karşısında yalnızca bir engel olduğunu ve ikisinin birleşemeyen birbirine zıt şeyler olduğunu zannediyor. Ankara gazeteleri ve onları takip edenler de hala bu minvalde konuşup duruyorlar (...)²³³

Şekib Arslan medeni kanunun elli yıldan beri Türkiye'de olduğunu ve bu kanunların Fransa'daki Napolyon kanunlarından alındığını, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu anlamda bir yenilik yapmadığını savunmaktadır.²³⁴ Buna ek olarak, Mısır ve Osmanlı'nın Avrupai kanunları, İslam'ın ruhuna ve şeriata zarar vermeden bilinçli bir şekilde aldıklarını ifade eden Arslan, Türkiye Cumhuriyeti'nin Batılı kanunları topyekün benimsemesini eleştirmektedir.²³⁵ Şekib Arslan'ın medeni kanunun kabulü ile ilgili ana yorumu, Mustafa Kemal hükümetinin bu kanunu benimseme kararının yalnızca bir başlangıç olduğudur. Arslan'a göre Türkiye'nin asıl amacı şeriat ve hilâfetle ilgili şeylerden tamamen koparak, daha büyük bir hedef olan laik bir yönetime doğru ilerlemektir.²³⁶ Türkiye'nin kendisine örnek aldığı Batılı Hristiyanların medeni bir evlilik yerine, kiliselerde evlendiklerini ve dini nikâh yaptıklarını ifade eden Arslan, Türkiye'nin bu bakımdan bir tezatlık içerisinde olduğunu iddia etmektedir.²³⁷

2.2.1. Medeni Kanunun Toplum Yapısına Etkileri

Medeni kanun öncesinde Türkiye'deki azınlık gruplar farklı kanunlara tabiydi. Ancak yeni kanunla birlikte ortak ve genel geçer kabul gören bir anlayış benimsenmiş oldu. Medeni kanunun toplumsal yapıyı etkileyen en önemli kararlarından biri de önceden yasak olan dinler arası evliliğin, şahıs hürriyetine bırakılarak serbest hale getirilmesidir. *Lisânu'l-Hâl* gazetesi, dinler arası evliliğin gerçekleşebileceğini, dönemin Maliye Bakanı Mahmut Esat Bey ve Türkiye'deki bir hahamın beyanlarıyla teyit etmiştir.²³⁸ Kanun kabul

²³³ Arslan, "er-Rûhu'l-medenî fi Türkiyâ," 2.

²³⁴ Arslan, 2.

²³⁵ Arslan, 2.

²³⁶ Arslan, 3.

²³⁷ Arslan, 3.

²³⁸ "Türkiye fi sebîli'l-islâh: ez-Zevâcu'l-medenî fi Türkiyâ" (Türkiye Islah Yolunda: Türkiye'de Medeni Evlilik), *Lisânu'l-Hâl*, 11 Kasım, 1926, 3.

edildikten yaklaşık bir yıl sonra ilk defa Müslüman bir kadın ve gayrimüslim bir erkek arasında bir evlilik gerçekleşmiştir. Eski meclis ayanının kızı Aîşe Zühre Hanım bir otomobil firmasının sahibi olan İtalyan bir beyle evlenmiştir.²³⁹

1927’de *Lisânu’l-Hâl*’de yer alan bir araştırmaya göre Türkiye’de boşanma oranının diğer ülkelere nazaran büyük bir şekilde azaldığı, bunun nedeninin ise medeni kanunla birlikte erkeklerin boşanma haklarına sınırlar koyulması olduğu ifade edilmiştir.²⁴⁰ Bu habere muhalif olarak *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, 1930 yılında yayınladığı bir haberde *Akşam* gazetesinden nakille “Türkiye’de evlilik hayatının giderek yok olduğunu” yazmış, yine aynı haberde *Milliyet* gazetesinde yer alan “boşanmanın arttığı ve bu durumun Türk toplumu ve gençleri için ileride tehlikeli bir durum arz ettiği”ne dair ifadeleri nakletmiştir.²⁴¹

Lisânu’l-Hâl’in aktardığı, Türkiye’ye ait bir toplum çalışmasında ise ilginç sonuçlar elde edilmiştir. Yapılan araştırmaya göre Türkiye’deki tüm cemaatlerin kabul ettiği Medeni Kanun, Müslüman ve Müslüman olmayan gruplar arasındaki akrabalık ilişkilerine önemli bir etkide bulunmuştur. Örneğin, gazetenin tabiriyle “din dışı evlilik konusunda en taassup sahibi grup olan Yahudiler bile” yeni kanunla birlikte bu evlilik anlayışını kabul etmiştir. Araştırmanın ortaya koyduğu verilere göre Yahudi kadınlar; Türk, Rum ve Ermeni erkeklerle evlenmeyi tercih etmektedir. Yahudi kadınların bu tercihte bulunma nedeni, Yahudi erkeklerin kendilerinden evlilik için büyük mehirler talep etmesi ile açıklanmıştır. Dinler arası evliliğin Rum ve Ermeniler arasında sık görüldüğü; Rum kızların Ermenilerle, Ermeni erkeklerin ise Rum kızlarla evlendikleri nakledilmiştir. Türk erkeklerinin ise gayrimüslimler arasında genellikle Rum kadınları seçtiği görülmüştür. Araştırmanın en ilginç noktalarından biri ise kanunun kabul edildiği bir yıl içerisinde, önceki haberlerde geçtiği üzere, yalnızca tek bir Türk kadının dinler arası evlilik yapmış olmasıdır.²⁴² Bu da toplumun hala dini inançlara bağlı olmasıyla veya Müslüman bir

²³⁹ “Zevâcu’l-Mesîhiyyîn bi’l-Muslimât fi Türkiyâ” (Türkiye’de Hristiyanların Müslüman Kadınlarla Evlenmesi), *Lisânu’l-Hâl*, 16 Mart, 1927, 3.

²⁴⁰ “Telgrâfât umûmiyye: et-Talâk fi Türkiyâ” (Umumi Telgraflar: Türkiye’de Boşanma), *Lisânu’l-Hâl*, 25 Mayıs, 1927, 3.

²⁴¹ “İzmihlâlu’l-hayâti’z-zevciyye fi Türkiyâ” (Türkiye’de Evlilik Hayatının Yok Olması), *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, 25 Temmuz, 1930, 1.

²⁴² “et-Tesâhur beyne’l-Ermen ve’l-Ervâm ve’l-Yehûd” (Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler Arasında Hısmılık), *Lisânu’l-Hâl*, 24 Haziran, 1927, 1.

kadının gayri müslim bir erkekle evliliğinin o dönemdeki örf ve geleneklerde sık görülmeyen bir durum olmasıyla açıklanabilir.

Sonuç olarak İslami esasları referans alan hukukun, Avrupa hukukuyla değiştirilmesi din temelli bir hukuk anlayışından laik bir hukuk anlayışına geçilmesini ifade etmektedir. Türkiye'nin laik bir hukuk anlayışını benimsemesi, *el-Câmi'atu'l-'Arabîyye* tarafından eleştirilmektedir. Buna karşılık, *Lisânu'l-Hâl* Türkiye'deki bu yeni inkılabı yönelik pozitif bir şekilde yaklaşmış ve olumlu değerlendirmeler içeren haberleri nakletmiştir. Bu olumlu yaklaşımla ilgili olarak gazetenin Hristiyanlar tarafından idare edilmesinin yanı sıra Türkiye'de kabul edilen İsviçre kanunun birkaç yıl içerisinde Lübnan'da da kabul edilmesine dikkat çekilebilir. Bu anlamda söz konusu dönemde iki ülkenin modernleşme düşüncesi ve tecrübeleri arasında ciddi benzerlikler mevcuttur.

2.3. Harf İnkılabı

Mevcut dilde düzenlemeler yapma fikri yukarıda konu edilen birçok mesele gibi Tanzimat'tan itibaren tartışılan bir meseleydi. Ancak düzenlemelerin boyutuna dair görüşler birbirinden farklılaşmaktaydı.²⁴³ Bu tartışmalar cumhuriyetin ilanından sonra da canlılık kazanarak devam etti. Bu dönemde, dille ilgili düzenlemelerin tartışıldığı yerlerden biri de Sovyetler yönetimi altında bulunan Türk ülkeleriydi. Kiril alfabesi gibi farklı alfabeleri deneyen bu ülkeler, 1926 yılında Bakü'de düzenlenen I. Türkoloji Kongresi sonrasında çoğunlukla Latin alfabesini kullanmaya başladı.²⁴⁴ Bu kongre, Türkiye'deki alfabe tartışmalarını ateşlemesi bakımından önemli bir etkiye sahipti. Nitekim 1928 yılının Haziran ayında, Ankara'da kurulan Dil Encümeni ile birlikte Türkiye'de de yeni Türk alfabesi ile ilgili çalışmalara resmi olarak başlandı.²⁴⁵ Mustafa Kemal'in çeşitli direktiflerde bulunduğu bu encümen, yeni alfabe ve dilde yapılacak düzenlemelere dair çeşitli kararlar aldı.²⁴⁶ Komisyon üyelerinden Falih Rıfkı Atay ve

²⁴³ Dil konusundaki tartışmaların detayları için Bkz. Hüseyin Yorulmaz, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları* (İstanbul: Kitabevi, 1995).

²⁴⁴ Sovyetlerin bu kongreye olan destek olma nedenlerinden biri de Arap harflerinin değiştirilerek yönetimi altındaki ülkeler için Pan-İslamist veya Pan-Türkist akımların etkilerini kırmaktır. Bkz. Bilal Şimşir, *Türk Yazı Devrimi* (Ankara: TTK Basımevi, 1992), 117.

²⁴⁵ Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, 158.

²⁴⁶ Mustafa Kemal'in alfabenin değiştirilmesi ile ilgili görüşleri uzun bir zamana dayanmaktadır. Çeşitli toplantı ve konuşmalarında arkadaşları ile müzakere ettiği bu değişim zamanla onun çevresindekilerin de benzer görüşlere sahip olmasını sağlamıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Rekin Ertem, *Elifbe'den Alfabe'ye*

Mustafa Kemal'in arasında geçen bir konuşma Mustafa Kemal'in harf inkılabı hususunda ikircikli bir yapının ortaya çıkmasını engelleme amacı taşıyan, köktenci ve hızlı tavrını ortaya koymaktadır:

“Atatürk bana sordu:

‐Yeni yazıyı tatbik etmek için ne düşündünüz?”

‐Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa mühletli iki teklif var, dedim. Teklifin sahiplerine göre ilk devirleri iki yazı bir arada öğretilcektir. Gazeteler yarım sütundan başlayarak yavaş yavaş yeni yazılı kısmı arttıracaklardır. Daireler ve yüksek mektepler için de bazı tedricî usuller düşünülmüştür.”

Yüzüme baktı:

‐Bu ya üç ayda olur, ya hiç olmaz,” dedi.

Hayli radikal bir inkılâpçı iken, ben bile yüzüne bakakalmıştım.

‐“Çocuğum, dedi, gazetelerde yarım sütun eski yazı kaldığı zaman dahi herkes bu eski yazılı parçayı okuyacaktır. Arada, bir harp, bir iç buhran, bir terslik oldu mu, bizim yazı Enver'in yazısına döner. Hemen terkolunuverir.”²⁴⁷

Bu süre zarfında, yeni harflerin kullanımı kanunlaştırılmadan önce, tüm ülkede yeni harflerin öğrenimi için yoğun bir hareketlilik ön plana çıkmaktadır. Yurdun çeşitli yerlerine gezilerde bulunan Mustafa Kemal, gittiği her ilde yeni harflerin öğrenimi hususunda halkı bizzat teşvik etmiştir. Yaklaşık beş ay süren bu sürecin ardından 1 Kasım 1928'de, “Türk harflerinin kabul ve tatbikatı” adlı dokuz maddeden oluşan kanun, meclis tarafından kabul edilmiştir.²⁴⁸ Türkiye'nin bu kararının ardından, Arap alfabesi yerine Latin alfabesini kullanılması fikri Arap ve İslam dünyasındaki farklı devletlerde de gündeme gelmiştir.²⁴⁹ Bu inkılabın gazetelere yansması ise farklı şekillerde olmuştur. *Lisânu'l-Hâl*, kararın alınma sürecine detaylarıyla değinirken, Türkiye'de yaşanan eğitim seferberliğine vurgu yaparak bu karar hakkında toplumda yer alan farklı görüşleri gündeme getirmektedir. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* ise Türkiye'nin aldığı bu kararın

(İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 173-178; Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler*, (Ankara: TDK Basımevi, 1992).

²⁴⁷ Mustafa Kemal ve Fali Rıfkı arasındaki bu konuşma 1928 yılında Dil Encümeni kurulduktan sonra gerçekleşmiştir. Enver Paşa'nın başarısız olan harf denemesi ise bitişik yazılan Arap harflerinin Latin harflerinde olduğu gibi ayrı bir biçimde yazılmasıdır. Bkz. Fali Rıfkı Atay, *Çankaya* (İstanbul: Pozitif Yayınları, 1969), 509.

²⁴⁸ Kanunun birinci maddesinde harflerin “Latin esasından” alındığı belirtilmekle birlikte yeni harfler “Türk harfleri” olarak adlandırılmıştır bkz. TBMM, Dönem 3, Cilt 5, Birleşim 1, 9.

²⁴⁹ Latin harfleri hakkında Arap coğrafyası ve İslam dünyasında yer alan tartışmalarla ilgili bkz. Cafer İhsan Muhammed, “Mustakbelu'l-kitâbeti'l-'Arabiyye alâ dav'i ma'reketi'l-hurûfi'l-'Arabiyye ve'l-hurûfi'l-Lâtîniyye,” *el-Lisânu'l-'Arabî* 17, sy. 1 (1979): 244-253, <http://search.mandumah.com/Record/135894>. Mısır özelindeki tartışmalar için Bkz. Gershoni ve Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, 217-221.

Bolşevik etkisi altında olduğunu vurgulayarak Arap harflerinin “Türkiye’nin geri kalma nedeni olarak görülmesini” şiddetle eleştirmiştir. Benzer görüşte olan Emir Şekib Arslan gibi isimlerin yazılarından ve çeşitli gazetelerden alıntılar yaparak “Arap harflerinin terakkiye mani olmadığı” savunusunu dile getiren bir üslubu benimsemiştir. İki gazetenin de birleştiği ortak eleştiri noktalarından biri, ülkede Türkçe dışında diğer dillerin kullanımının yasaklanmasıyla ilgili uygulamalardır.

Lisânu’l-Hâl’de yer alan 1923 yılına ait bir haberde Bolşevik yönetimi altındaki Azerbaycan gibi bazı Müslüman toplulukların Arap harfleri yerine Latin harflerini kullanmaya karar verdiği, Ankara hükümetinin de böyle bir tecihden yana olduğu ve fakat Türkiye’deki dini ve milli makamların böyle bir değişikliğe karşı çıktığı ifade edilmektedir.²⁵⁰ Konuyla ilgili bir sonraki haber ise gazetede yaklaşık iki yıl sonra yer almış ve harflerin değiştirilmesi tartışmasının Türkiye’de hala önemli bir mesele olduğu belirtilmiştir. Söz konusu haberde *Tanin* ve benzeri pek çok gazetede bu konuda makaleler yayınlandığı bildirilmiştir.²⁵¹ *Lisânu’l-Hâl*, Türk harflerinin bitişik olması sebebiyle yazı yazmak için daha kolay ve hızlı olduğunu ifade etmiştir. Haberin devamında Türk toplumunun görüşlerine yer vererek, yeni harflerin Anadolu halkı tarafından kabul görmesi gerektiğini vurgulayan gazete, onlardan “kadime meyilli olanlar”ın böyle bir değişimden korktuğunu yazmaktadır.²⁵²

Lisânu’l-Hâl, 1926 yılında, *Tan* gazetesinin İstanbul’daki ofisinden özel olarak gönderilen bir yazıyı yayınlamıştır. Bu yazıda Türkiye’nin Latin harflerini kabul etmesi konusunda Türk aydınlarının üç farklı görüşe sahip olduğu ifade edilmektedir:

Bu gruplardan ilki Türk dilinde Arap harflerinin kalmasını arzu etmektedir. Görüşleri geleneklerin korunması ve ataların ve ecdadın Türk milleti için bıraktığı edebi mirasa (...) ihtiram göstermenin gerekliliğine dayanır. (...)

İkinci grup yazının bugünkünden daha kolay ve anlaşılır olması için Arap harflerini basit bir tadilden geçirmeye yönelmektedir. (Bu öneriye göre) harfler Arapça’da bilindiği haliyle birbirine birleşmeyecek şekilde olacaktır.

²⁵⁰ “El-Hurûfu’l-Lâtîniyye li’l-lügati’t-Türkiyye” (Türk Dili İçin Latin Harfleri), *Lisânu’l-Hâl*, 15 Ekim, 1923, 1.

²⁵¹ “Ahbâru Türkiyâ: el-Hurûfu’l-Lâtîniyye” (Türkiye Haberleri: Latin Harfleri), *Lisânu’l-Hâl*, 6 Mayıs, 1925, 1.

²⁵² “El-Hurûfu’l-Lâtîniyye,” *Lisânu’l-Hâl*, 1.

Üçüncü kısım ise Latin harflerinin benimsenmesi görüşüne yönelmektedir. Ve bu görüşünde Arap harfleriyle yazmanın kısırlığına ve onları ıslah etmek için pek çok sene boyunca harcanan mesainin şimdiye kadar istenen neticeyi vermemiş olmasına dayanmaktadır.²⁵³

Yazının devamında Türk ilim adamlarının çoğunluğunun, “Türk milletinin bu asırda yalnızca Arapçayı kullanmasının, onun ilmi ve edebi açıdan gelişmesi için yeterli olmadığını ve bu harflerin kullanılmasının yakın doğudaki halkların geri kalmasındaki en önemli etkenlerden biri olduğu” görüşünü benimsedikleri ifade edilmektedir.²⁵⁴ Gazete, 1927 yılında, “Türk Alfabeti Problemi” başlıklı yazısında konuyla ilgili araştırma yapmak için Avrupa’ya giden Naib Hasan Bey’in görüşlerine, Yunus Nadi Bey’in yazılarına ve İsmet Paşa’nın alfabe meselesiyle ilgili beyanına yer vermiştir.²⁵⁵ *Tanin* gazetesinden alıntılanmış bir haberde ise alfabe tartışmaları ile ilgili iki farklı görüşe değinmiştir. Bu görüşlerden ilki Latin harfleri karşısında Arap harflerinin üstün olduğudur. Bu görüşe zıt olan ikinci görüş ise Arap harflerinin Türk dilinin ifadesi için yetersiz olduğunu savunmaktadır. *Lisânu’l-Hâl* hangi görüşün daha baskın olduğunun bilinmediğini ancak yönetimdekilerin çoğunluğunun Latin harflerini kullanmayı tercih ettiğini ve bunun destekçilerinin hükümet erkânı olduğunu belirtmektedir.²⁵⁶

1928 yılında, Latin harflerinin Türkçeye uyarlanması için bir komite kurulmasına karar verildiğini yazan *Lisânu’l-Hâl*, bu komitenin “İstanbul lehçesini esas alan altmış bin kelimeden oluşan yeni bir sözlük ve yeni dile ait kurallar ve kelimelerin yer aldığı bir dil kitabı telif edeceğini” yazmıştır. Haberin devamında, yeni harflerin tanıtılması için Mustafa Kemal’in önderlik ettiği toplantıların yapıldığı, bu toplantılardan ilkinin Dolmabahçe Sarayı’nda gerçekleştiği ve gazetecilerin bu öğrenim metodunun tüm ülkeye yayılmasını talep ettikleri yazılmıştır.²⁵⁷ Harflerin öğrenimine dair yaşanan gelişmelerde okullardaki müfettiş, müdür ve öğretmenlere ders verilmesine karar verildiği ve gazetecilerin kendi aralarında toplantılarla yeni harfleri talim etmeye karar verdikleri

²⁵³ “El-Ahrufu’l-Lâtîniyye ‘İvazan anî’l-‘Arabiyye” (Arap Harflerinin Yerine Latin Harfleri), *Lisânu’l-Hâl*, 1 Nisan, 1926, 1. Aynı tarihlerde Akşam gazetesi başlattığı bir anketle Latin harfleri meselesine dair görüşleri sorgulamıştır. 16 yazardan yalnızca 3’ü yeni harfleri desteklerken 1 kişi çekimser, diğer 12 kişi ise var olan alfabenin değiştirilmemesini tercih etmiştir. Bkz. Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, 75.

²⁵⁴ “El-Ahrufu’l-Lâtîniyye ‘İvazan anî’l-‘Arabiyye,” *Lisânu’l-Hâl*, 1.

²⁵⁵ “Müşkiletü’l-ebcediyyeti’t-Türkiyye” (Türk Alfabeti Problemi), *Lisânu’l-Hâl*, 16 Kasım, 1927, 3.

²⁵⁶ “Müşkiletü’l-ebcediyyeti’t-Türkiyye,” *Lisânu’l-Hâl*, 3.

²⁵⁷ Öğrenim metodu ile kastedilen şey halkın belirli bir yerde toplanması ve yeni harflerin tanıtılmasıdır. Bu fikir “millet mektepleri”nin açılması ile gerçekleştirilmiştir. “Ahvâlu’l-Cumhûriyyeti’t-Türkiyye: Keyfe yete‘allemûn isti‘male’l-ahrufi’l-Lâtîniyye” (Türkiye Cumhuriyeti’nin Ahvali: Latin Harflerinin Kullanımını Nasıl Öğreniyorlar?), *Lisânu’l-Hâl*, 23 Ağustos, 1928, 2.

nakledilmiştir.²⁵⁸ Yeni harflerin talimi ve yazımına dair gelişmelerin “beklenenden daha hızlı bir şekilde gerçekleştiğini” vurgulayan *Lisânu'l-Hâl*, konuyla ilgili yer alan başlıklarda hukuk fakültesi ve pilot okulunun yeni harflerle yazmaya başladığını, harflerin tüm posta ofislerine ulaştığını ve okullarda bir ay boyunca hafta sonlarında yeni harflerin taliminin yapılacağını yazmıştır.²⁵⁹

Lisânu'l-Hâl gazetesi Türkiye'nin Arap harfleri yerine Latin harflerini kullanmaya başlamasını “onun öncesinde gerçekleştirmiş olduğu inkılapların bir devamı ve Batı'ya girişinin tamamlanması” olarak yorumlamaktadır.²⁶⁰ Yeni harflerin kabulüne doğru giden süreçte halkın özverili bir şekilde harfleri öğrenmeye çalışmasını takdir eden *Lisânu'l-Hâl*, bu hususta olumlu değerlendirmelerde bulunmuş hatta bu değerlendirmeler zaman zaman güçlü bir desteğe dönüşmüştür. *Lisânu'l-Hâl*, Türkiye'nin aldığı bu yeni kararı “Türkiye Dilinin Bağımsızlığı” başlıklı haberde değerlendirerek konuya dair görüşünü şöyle ifade etmiştir:

Türkiye, kadim gelenekleri, adetleri ve kendisini Şark milletlerine bağlayan hususları bir kenara bırakarak Şark ülkelerinden bağımsız olduğu ve yeni bir yöntem benimseyerek kendini üç sene içerisinde yeni bir devlet yaptığı gibi bugün dilini de bağımsızlaştırıyor ve (Türkçe) Şark dillerinden tamamen bağı kopmuş ayrı bir dil haline geliyor.

Bu kopuş milletlerin tarihlerinde (dönüm noktası olarak) anlattığı bir olay (gibi) tarihin fasıllarından büyük bir fasıl olacak. İnsan Türkiye haberlerinde halkın bu değişime olan itaati ve onun muhalif olmayışını okuduğunda dehşete kapılıyor. Öyle ki insan Türk aileleri akşam evlerinde toplanmış ve eski yazıyı değil de yeni bir dili öğrenmek üzere onun harflerini öğrenmeye kendini vermiş olarak görüyor. (...)

Gazi, halkın bu harfleri öğrenme gidişatı hakkındaki duruma vakıf olmayı bizzat önem veriyor. O, Türk dilinin Latin harfleriyle yazımının ne kadar kolay olduğunu açıklar bir biçimde bir mekândan diğerine ve bir beldeden diğerine seyahat ediyor. Asitane haberleri onun çoğu seyahatinden bu harfleri öğrenmek için halkın iyi hazırlığı ile karşılaştığından ve onu kavrama hızından mutlu bir şekilde döndüğünden bahsetti.

Şimdiye kadar Gazi'ye telgraf göndererek ona “Nebi ve sahabenin adlarını mescitlerin duvarına nasıl yazmak istiyorsun Arap harfleriyle mi yoksa Latin harfleriyle mi?” diye soran din adamlarından biri dışında bu ıslaha bir muhalefet duyulmamıştır.

(...) Şüphe yok ki bu ıslah önceden söylediğimiz gibi Türkler için yeni bir asrın başlangıcını resmedecek ve Türk terakkisinin son olaylarına dahil olan büyük bir olay olacak. Ve

²⁵⁸ “Ahvâlu'l-Cumhûriyyeti't-Türkiye: Havle isti'mali'l-ahrufi'l-Lâtîniyye, Külliyyetu İstânbûl tukarriru mebd'î'l-ahrufi'l-Lâtîniyye, es-Sahâfe ve'l-ahrufi'l-cedide” (Türkiye Cumhuriyeti'nin Ahvali: Latin Harflerinin Kullanımı Hakkında, İstanbul Külliyesi Latin Harflerine Başlamaya Karar Veriyor, Basın ve Yeni Harfler), *Lisânu'l-Hâl*, 30 Ağustos, 1928, 2.

²⁵⁹ “Ahvâlu'l-Cumhûriyyeti't-Türkiye: Fî Sebîli'l-ahrufi'l-Lâtîniyye” (Türkiye Cumhuriyeti'nin Ahvali: Latin Harfleri Yolunda), *Lisânu'l-Hâl*, 4 Eylül, 1928, 2.

²⁶⁰ “Türkiye alâ mufteraki't-turuk,” *Lisânu'l-Hâl*, 1.

(Türkiye'nin) tarihine şaşkınlıkla yazılacak. Öyle ki bu azametli (cebbar) nüfus birkaç sene içerisinde bu ıslah gibi Türkiye'yi ıslah eden ve coğrafi ortaklık dışında Şark'la hiçbir bağlantısı kalmayacak şekilde ondan modern bir devlet inşa etti.

Lisânu'l-Hâl'in bu değerlendirmesi büyük bir önem arz etmektedir. Bağımsızlığa yapılan vurgu, esasında dönemin Arap topluluklarının çoğu tarafından ihtiyaç duyulan ve bu uğurda mücadele edilen bir kavrama yapılan vurgudur. Bu bakımdan Türkiye'nin kazanımları ve inkılapları olumlu bir şekilde değerlendirilerek, bir özenç kaynağı olarak aktarılmıştır. Türkiye'nin Şark devletlerinden bağımsızlaşması ve onlarla coğrafi ortaklık dışında bir bağlantısının kalmaması, gazetenin Türkiye tarafından “Batılı, modern bir devlet” olarak görüldüğünün açık bir ifadesidir. Bu durum *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, gazetesinde olduğu gibi rahatsız edici ve eleştirel bir durum olarak ele alınmamış aksine takdir edilmiştir.

2.3.1. Mustafa Kemal'in Yurt Gezileri

Mustafa Kemal, yeni harflerin kabul sürecinde Türkiye'nin çeşitli yerlerine geziler yapmıştır. Bu gezilerde gittiği her yerde “Başöğretmen” sıfatıyla yeni harfleri halka tanıtmış ve halkı bu konuda bir nevi sınava tabi tutmuştur.²⁶¹ *Lisânu'l-Hâl*, neredeyse bir Türk gazetesi gibi, bu konudaki haberleri yayınlamaya ve Gazi'nin gezilerinde yanında olan isimleri zikretmeye önem göstermiştir. Tekirdağ gezisindeki karşılama töreninde halkın Latin harfleriyle bir şeyler yazdığını gören Mustafa Kemal'in “Buranın ahalisini savaş zamanında da biliyordum çok zeki” dediği ve “halkı yeni harfler konusunda böyle istekli görmenin onu ne kadar mutlu ettiği” yazılmıştır.²⁶² Mustafa Kemal'in ziyaret edeceği bilinen iller, o gelmeden çeşitli hazırlıklar yapmışlardır. Bu hazırlıklardan gazetelerin en çok zikrettikleri yeni harflerin talimi ve Mustafa Kemal'in heykelinin dikilmesidir. *Lisânu'l-Hâl*'de, Mustafa Kemal'in gezi rotasında olduğu bilinen Amasya'da halkın onun gelişinden önce “Paşa'nın heykelini diktiği” ifade edilmektedir.²⁶³ Bu sırada Gazi'nin Bursa'ya yapmış olduğu gezide halkın kendisini

²⁶¹ *Lisânu'l-Hâl* gazetesinde de yakından takip edilen Mustafa Kemal'in rotası şöyledir: İstanbul, Tekirdağ, Bursa, Çanakkale, İstanbul, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri ve Ankara. Detaylı bilgi için bkz. Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, 184-200.

²⁶² “Bu yolculuğunda ona Falih Rıfkı, Eşref Bey, Recep Zühtü Bey, Safvet Bey, Moskova'da elçi olan Tevfik Bey, Rusuhi Bey, Salih Bey ve Kumandan İsmail Hakkı Bey eşlik ediyor.” Bkz. “Ahvâlu'l-Cumhûriyyeti't-Türkiye: el-Gâzî fi Tekirdâğ” (Türkiye Cumhuriyeti'nin Ahvali: Gazi Tekirdağ'da), *Lisânu'l-Hâl*, 5 Eylül, 1928, 2.

²⁶³ Bkz. “Ahvâlu'l-Cumhûriyyeti't-Türkiye: Medînetu Amâsyâ tukîmu timsâl li'l-Gâzî” (Türkiye Cumhuriyeti'nin Ahvali: Amasya Şehri Gazi için Heykel Dikiyor), *Lisânu'l-Hâl*, 7 Eylül, 1928, 2. *el-*

karşılamaının ardından belediye binasına giderek orada iki saat boyunca yeni harflerle ilgili dersler verdiği belirtilmektedir.²⁶⁴

Gazi'nin Çanakkale'ye, boğazdan geçerek Ertuğrul yatı ile geldiği ve bu gezisi sırasında belediye binasında siyah bir levha üzerinde yeni harfleri tanıttığı, onları imtihan ettiği ve bu kişiler içerisinde eski harfleri bilmeyen ancak yeni harfleri sadece on beş günde talim ederek öğrenen kişilerin mevcut olduğu yazılmıştır.²⁶⁵ *Lisânu'l-Hâl*, yeni bir söylentiye göre Gazi'nin bu gezisinden sonra Ankara'ya döneceğini bu nedenle şehrin onun dönüşü için yeni harfleri öğrenmeye çalıştığını ve hazırlık yaptığını yazmıştır.²⁶⁶ *Lisânu'l-Hâl*, Mustafa Kemal'in gittiği her şehirde halk tarafından karşılandığını ve yeni harfler hususunda onları imtihan ederek talim konusunda onları teşvik ettiğini aktarmıştır. Samsun ziyareti öncesinde Sinop'a uğrayan Gazi'nin kendisini karşılamaya gelenlere iltifat ederek onlara artık eski harfleri bırakmalarını söylediğini nakleden Lisân, burada şehrin tüm sokak isimleri ve tabelalarının eski harfler yerine yeni harflerle yazıldığını nakletmiştir.²⁶⁷ *Lisânu'l-Hâl*, Gazi'nin Samsun sonrası yeni rotasının Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri ve son olarak Ankara'ya dönüş olduğu ifade etmiştir.²⁶⁸

Lisânu'l-Hâl gazetesinde detaylarıyla aktarılan bu gezilerin önemi, halkın yeni harflere geçişi hususunda teşvik edilmesidir. Mustafa Kemal'in ülkeyi dolaşarak, harfleri bizzat talim ettirmesi, inkılabın halk üzerindeki etkisinin artmasını sağlamıştır. Halkın gösterdiği bu ilgi, harf inkılabının kanunlaştırılması hususunda önemli bir etkiye sahip

Câmi'atu'l-'Arabiyye gazetesini gazinin heykelleri meselesine ayrı bir önem atfetmiştir. Hükümetin, halkı heykel dikmeye zorladığını ifade eden *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, İstanbul'da yüksek maliyetlere iki büyük heykel dikildiğini ve insanların bu konuda hükümetin aleyhine tek kelime dahi etmekten korktuklarından bahsetmektedir. Gazete, bu hususun aleyhinde karikatür yayımlayanların ise hükümet tarafından hapis ve para cezasına çarptırıldığını iddia etmiştir Bkz. "el-Hâletu'l-hâdira fi Türkiyâ" (Türkiye'deki Mevcut Durum), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 2 Şubat, 1928, 4.

²⁶⁴ "Gazinin yanında İsmet Paşa, Şükrü Kaya Bey, Şükrü Saraçoğlu ve bazı vekiller vardı. Onu Mudanya'da bir vefd karşıladı; Vali Fatin bey, komutan (...), Cemil Cahit paşa ve posta gözcüsü Nevzat Bey ve belediye başkanı vardı." Bkz. "Ahvâlu'l-Cumhûriyyeti't-Türkiyye: el-Gâzî yu'allimu el-ahrufe'l-cedîde" (Türkiye Cumhuriyeti'nin Ahvali: Gazi Yeni Harfleri Öğretiyor), *Lisânu'l-Hâl*, 7 Eylül, 1928, 2.

²⁶⁵ Gazinin yanında "Halk Partisi genel sekreteri Saffet Bey, vekillerden; Kılıç Ali, Salih Cevat Abbas, Recep Zühtü, Hüseyin Cavit ve Ruşen Eşref" vardı. Bkz. "Ahbâru Türkiyâ" (Türkiye Haberleri), *Lisânu'l-Hâl*, 13 Eylül, 1928, 2.

²⁶⁶ Gazi'nin Ankara'ya dönüş rotası İzmir'den gemiyle Samsun'a oradan Sivas üzerinden Ankara olarak belirlenmiştir. Bkz. "Ahbâru Türkiyâ: Rucû'u'l-Gâzî li Ankara" (Türkiye Haberleri: Gazinin Ankara'ya Dönüşü), *Lisânu'l-Hâl*, 13 Eylül, 1928, 2.

²⁶⁷ "Ahvâlu'l-Cumhûriyyeti't-Türkiyye: el-Gâzî fi Sînûp ve Sâmsûn" (Türkiye Cumhuriyeti'nin Ahvali: Gazi Sinop ve Samsun'da), *Lisânu'l-Hâl*, 26 Eylül 1928, 2.

²⁶⁸ "Ahvâlu'l-Cumhûriyyeti't-Türkiyye: Rihletu'l-Gâzî" (Türkiye Cumhuriyetinin Ahvali: Gazi'nin Seyahati), *Lisânu'l-Hâl*, 2 Ekim, 1928, 2.

olmuştur. Bu gezilere eşlik edenlerden biri olan Refik Bey, mecliste yaptığı konuşmada halkın yeni harfler hususundaki tepkisine dair izlenimlerini şu şekilde aktarmıştır:

Hepimiz intihap dairelerimizi hatta köylerine varıncaya kadar gezdik ve şükranla gördük ki, büyük dâhinin ilk işareti üzerine kendisine candan bağlı olan necip müstait milletimiz kelimenin bütün kuvveti ile ayaklanmışlar, harekete gelmişler. Hiç okumayan; yazmayan gençler ve ihtiyarlar az zamanda yeni harflerle okuyup yazmaya başlamışlardır.²⁶⁹

2.3.2. Arap Harfleri ve Latin Harfleri Tartışmaları

Latin harfleri hususunda Türkiye’de çeşitli gazetelerde, dönemin önemli düşünce ve fikir adamları arasında pek çok tartışma yaşanmıştır. Hem harflerin kabul edilmesinden önce hem de sonrasında devam eden bu tartışmalar Arap dünyasında da vuku bulmuş ve bu konudaki farklı görüşler *Lisânu’l-Hâl* ve *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* gazetelerine yansımıştır. Bu konuda Latin harflerine ve Arap harflerine yönelik karşılaştırmalar, ikisinin birbirine olan üstünlüğü veya Arap halklarının Latin harflerine dair görüşlerini içeren farklı yazılar bulunmaktadır. Bu yazılardan ilki, *Lisânu’l-Hâl*’in *Ahrâm* gazetesinden aktardığı, “Londra’daki Doğu dilleri okulunun müdürü” Sör Edward Denison Ross’la yapılan bir röportajdır. Mesele, Türk alfabesinin değiştirilmesine geldiğinde Denison bu konudaki görüşünü şöyle ifade etmiştir:

Mustafa Kemal’in dünyadaki en büyük dâhilerden biri olduğuna şüphe yoktur. O bir ıslah yapmak istediğinde bunu insanların uyması gereken bir kanun olarak yapmaktadır. Harfler meselesini örnek olarak al. Bu konuda sadece bir komite atamakla kalsaydı belki de sonuca varılmadan seneler geçecekti ancak Kemal Paşa (...) maarif bakanıyla oturdu ve onunla birlikte Türk Latin harflerini ortaya koydu. Sonra da “bu harfler ülkenin harfleri olacak” dedi ve (...) insanları onu öğrenmekle yükümlü kıldı.²⁷⁰

Haberin devamında kendisine İran’ın’da Türkiye ile benzer bir girişimde bulunarak Latin alfabesini benimsemesinin mümkün olup olmadığına dair bir soru yöneltilmiş Denison bu konuda bir bilgisinin olmadığını ancak meseleyi yakından takip ettiğini ifade etmektedir. Muhabirin Arap harflerinin, Latin harfleriyle değiştirilmesinin daha kolay olup olmadığı sorusuna ise “bunun Türkiye ve İran gibi ülkeler için mümkün olabileceği ancak Mısır için mümkün olmadığı” şeklinde cevap vermiştir. Bu durumu, Arap harflerinin aynı zamanda Kur’an harfleri olması ve İslam’ın temelinde Arapça’nın

²⁶⁹ TBMM, Dönem 3, Cilt 5, Birleşim 1, 9.

²⁷⁰ “Hel testebdilu’l-hurûfu’l-‘Arabiyye bi’l-Lâtîniyye” (Arap Harfleri Latin Harfleriyle mi Değiştiriliyor?), *Lisânu’l-Hâl*, 18 Ocak, 1929, 2.

bulunması nedeniyle “ona dokunmanın İslam’ın esasına zarar vereceği,” görüşüyle açıklamıştır.²⁷¹

Yine *Lisânu’l-Hâl* tarafından aynı minvalde yayınlanan bir yazıda, yazar ve edebiyatçı Halil Takıyyüddin Efendi’nin görüşlerine yer verilmiştir. Bu yazar, medresede verdiği bir toplantıda Latin harfleri hakkında konuşarak Arapların neden Türklere benzeyerek onlar gibi Latin harflerini benimseyemeyeceklerine dair görüşlerini ifade etmiştir.²⁷² Bu toplantıyla ilgili ilginç olan durum, sonraki süreçte İbrahim Hattat isimli bir yazarın *Lisânu’l-Hâl*’e gönderdiği “Latin harfleri ve Arap Dili” başlıklı bir yazının *Lisânu’l-Hâl* tarafından yayınlanmaması ve *Lisânu’l-Hâl*’in, İbrahim Bey’in Arap harfleri yerine Latin harflerini benimseme görüşüne karşı çıkmasıdır. *Lisân*, İbrahim Hattat’a Halil Takıyyüddin’in medresedeki konuşmasını tavsiye ederek, Latin harflerinin Türklerin kendileri için yarattıkları milli dile uygun olmasına rağmen, Arapların kültür, edebiyat ve tarihine uygun olmadığını ifade etmiş ve bu nedenlerle İbrahim Hattat’ın yazısını neşretmemiştir.²⁷³

İbrahim Hattat Bey hem bu cevaba hem de yukarıda ismi geçen Halil Takıyyüddin Efendi’nin görüşlerine binaen *Lisânu’l-Hâl* gazetesine bir yazı daha göndermiştir. Bu yazısında dilin, ilim ve medenileşmedeki önemini vurgulayan yazar Arap harfleri yerine Latin harflerini benimsemeyi savunmaktadır. Bu konudaki görüşünü Arapça’nın uzun bir zamandır donuk ve cansız bir yapıda olması ve dilin medenileşme ve ilerleme konusundaki önemine vurgu yaparak açıklamaktadır. Latin harflerinin çağın gerekliliklerine uygun olduğunu ve Arap dilinin canlılık kazanması için Arapların bu harfleri benimsemesinin gerekli olduğunu iddia eden yazar, bu görüşe muhalif olan Halil Takıyyüddin’i de söylemleri nedeniyle eleştirmiştir. Eleştirileri içerisinde Halil Takıyyüddin’in Mustafa Kemal’i yaptığı ıslahatlar nedeniyle dinden çıkmakla itham etmesine de yer vermektedir.²⁷⁴ Kısacası yazar, hem *Lisânu’l-Hâl*’e hem de Halil Takıyyüddin’e cevap vererek, Takıyyüddin’i Mustafa Kemal aleyhinde söylemlerde

²⁷¹ “Hel testebdilu’l-hurûfu’l-‘Arabiyye,” *Lisânu’l-Hâl*, 2.

²⁷² “El-Ahrufu’l-Lâtîniyye ve’d-de‘âya lehâ” (Latin Harfleri ve Ona Davet), *Lisânu’l-Hâl*, 2 Mart, 1929, 4.

²⁷³ “El-Hurûfu’l-Lâtîniyye ve’l-lugatu’l-‘Arabiyye” (Latin Harfleri ve Arap Dili), *Lisânu’l-Hâl*, 14 Mart, 1929, 4.

²⁷⁴ “El-Hurûfu’l-‘Arabiyye eydan” (Arap Harfleri Yeniden), *Lisânu’l-Hâl*, 19 Mart, 1929, 1.

bulunan ve kendi görüşlerini empoze etmeye çalışan biri olarak tanımlamaktadır.²⁷⁵ *Lisânu'l-Hâl*, Türklerin Latin harflerini benimsemesini olumlu bir değişim olarak ele alsa da Arapların, Latin harflerini kullanması için aynı görüşte değildir. Bunda gazetenin milliyetçi yaklaşımının bir rolü olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, Türklerin inkılapların etkisi ile bağımsız bir millet haline gelmesi takdir edilirken, Arapların “farklı bir kültür ve tarihe sahip ayrı bir millet” olduğu vurgusu yapılmaktadır.

el-Câmi'atu'l-'Arabiyye gazetesinde harf inkılabıyla ilgili ilk görüşler, daha önceki bölümlerde zikredilen Ömer Nakip Bey’le yapılan röportaja aittir. Bu röportajda Ömer Nakip Bey Latin harflerinin benimsenmesi konusunda Türkiye’de çok fazla tartışma yaşandığını belirterek “Farsça ve Arapça öğrenme ve anlamanın büyük zorluklar ihtiva ettiğinden” bahsetmiştir. Konuşmasının devamında ise imla, sarf gibi şeyleri öğrenmenin zorluğunu, Latin harflerine geçilmesinin bir gereklilik olduğunu ancak bunun Şark’ın eserlerini, edebiyatını öğrenmek isteyenler için bir engel olmadığını vurgulamıştır.²⁷⁶ Latin harflerine geçilmesine dair *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazetesinde yer alan eleştirilerin en önemlileri Emir Şekib Arslan tarafından yapılmıştır. İlk olarak, Şekib Arslan’ın Latin harflerinin Araplar için neden uygun olmadığına dair Latin harflerinin kökeniyle ilgili yaptığı detaylı bir araştırmaya yer verilmiştir.²⁷⁷ Sonrasında onun, Arapçanın tarihiyle ilgili verdiği önemli bilgiler nakledilmiştir.²⁷⁸ Kısacası *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazetesi Türkiye’nin Latin harflerini benimsemesini eleştirmekle kalmayarak Arap harflerinin neden daha üstün olduğunu ortaya koymaya yönelik bir gayret içerisine girmiştir. Şekib Arslan’ın Türkiye’de gerçekleşen bu inkılaba yönelik en temel eleştirisi, “Arap harflerinin terakkiye mani olduğunun savunulmasına” yöneliktir. Yazılarında sık sık Arapçanın tarihini ve üstünlüğünü vurgulaması bu yüzdendir:

Türkler, Ankara Türkleri, kendilerine ait olan şeyler hakkında istediklerini yapmakta özgürdür ancak Arap medeniyetini ağzlarına sakız yapmakta hür değillerdir.

(...) Gazi Türkiye’yi bin yıl geride bırakan “engeller”den kurtulduğu için mutlu olduğunu söylüyor? Ve herkes onun “engeller” ile işaret ettiği şeyin ne olduğunu biliyor!

²⁷⁵ “El-Hurûfu'l-'Arabiyye eydan,” *Lisânu'l-Hâl*, 1.

²⁷⁶ “El-Hâl fi Türkiyâ: Hadîsu Sahafî Türkî,” *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 1.

²⁷⁷ Emîr Şekîb Arslan, “el-Hurûfu'l-Lâtîniyye lâ tuslihu ebeden li'l-'Arabî” (Latin Harfleri Bir Arap İçin Asla Uygun Değil) *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 25 Mart, 1929, 1.

²⁷⁸ “Mes’eletu'l-Kitâbeti'l-'Arabiyye” (Arapça Yazma Meselesi), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 8 Nisan, 1929, 1.

Türk milletini, sebebi Arap harflerini kullanmak olan cehaletten kurtarmak için nasıl Latin harflerini benimsediklerini yazdıkları, Ankara'dan Avrupa'ya gelen bir posta okudum.

(...) Tüm Arap gazetelerinin yapması gereken kendi kültürlerine şiddetle sahip çıkmak ve onu savunmaktır. Çünkü Mustafa Kemal'in durmadan devam eden sözlerine karşı sükût etmek Arap kültürünün Türk milletinin ve hatta Arap milletinin içinde bulunduğu cehaletin kaynağı olduğunu ikrar etmek demektir.

Batılılardan tarih konusunda mahir olanlardan ve sosyal bilimler üstadlarından çok sayıda kitap okuduk ancak onlardan bir tanesinde bile Türkiye'nin medeniyet meydanından geri kalma sebebinin yazıda Arap harflerini kullanmaları olduğunu ifade eden bir söze rastlamadık!²⁷⁹

El-Câmi'atu'l-'Arabiyye gazetesi konuyla ilgili görüşünü ifade ederken yabancı basının eleştirel haberlerini de alıntılanmıştır. Bu haberlerden biri, Fransız *Le Critique* gazetesinden alıntılanan bir yazıdır. Bu yazıda Türkiye'nin Latin harflerini kullanmasına yönelik şu ifadeler yer verilmiştir:

Mustafa Kemal Arapları kötüledi ve Latin harflerini kullanmaya başladı diye ona teşekkür edeceğimizi mi zannediyor? Hayır, kesinlikle hayır.

Bu meselede onu öven herkesi hakir görüyoruz, çünkü o bu fiille ancak yüzyıllardır kendisini büyütüp terbiye edene (Araplara) itaatsizlik ve nankörlük etmiştir. O şimdiki nimetlerini kendisine bahşeden efendiye nasıl nankörlük etmez? Zaman gizli olanları açığa çıkartandır ey Mösyö Mustafa?²⁸⁰

Haberin başlığında yer alan ve Türkiye'yi vasıflandırmak için kullanılan “عقوق” “ukûk” kelimesi sözlüklerde “itaatsiz, söz dinlemez, saygısız” gibi farklı anlamlar ihtiva etmektedir.²⁸¹ Kişinin ebeveynine nankörlük etmesi anlamında da kullanılan bu kelime, haberin dilindeki kullanım biçimine de bakılarak “yüzyıllardır kendisini büyütene itaatsizlik ve nankörlük etmek”le suçlanan Türkiye'nin, ebeveyni konumuna yerleştirilen Araplara ihanet etmekle suçlandığı söylenebilir. Diğer bir alıntı ise Roma'da yayınlanan *Orient* dergisinin Türklerin Arap harflerinden kurtulamamalarına dair yazısıdır. Bu yazıda Türklerin Arap harflerini değiştirmelerine rağmen hala gazetelerinde Latin harflerini, Arap harflerini ifade eder bir biçimde kullanmalarından bahsedilmekte ve Türklerin Arapça olarak yazdıkları önemli eserlerin bir gün unutulup gidecek olmasının ne kadar üzücü olduğu ifade edilmektedir.²⁸²

²⁷⁹ “Leyse et-temdîn kâimen bi'l-hurûfî'l-Lâtîniyye” (Medenileştirmek Latin Harfleriyle Kaim Değildir), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 27 Eylül, 1928, 1.

²⁸⁰ “Türkiye el-'ukûka” (Söz Dinlemeyen Türkiye) *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 1 Kasım, 1928, 1.

²⁸¹ İbn Manzûr, “عقوق,” *Lisânu'l-'Arab*, son erişim 15 Ağustos 2024, <http://arabiclexicon.hawramani.com/?p=690&book=3#57cba8>.

²⁸² “El-Hurûfu'l-'Arabiyye lâ yestağni anha'l-Etrâk” (Türkler Arap Harflerinden Müstağni Olamıyor), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 18 Şubat, 1929, 1.

El-Câmi'atu'l-'Arabiyye, Cemîl er-Râfi'î isimli Mısırlı bir yazarın, harf inkılabı ile ilgili eleştirel görüşlerini de aktarmıştır. Aynı dönemde Kahire'de görev yapmakta olan Muhiddin Paşa, (Akyüz, ö. 1940) Mustafa Kemal'in Arap harflerini Latin harfleriyle değiştirmesinin nedenleri hakkında *Vâdiu'n-Nîl* isimli bir gazeteye beyanda bulunmuştur. Cemîl er-Râfi'î, hem Muhiddin Paşa'nın bu beyanını hem de Mısır'da Türkiye lehine haberler yapan *Ahbâr* ve *Muhâdene* gazetelerini eleştirmiştir.²⁸³ Bu iki gazeteyi İspanya'nın İslam'dan çıkmasından beri eşi benzeri görülmemiş bir şekilde İslam'a ihanet eden hain Ankara'yı savunmakla" suçlayan Râfi'î, Türkiye'nin eski harfler yerine Latin harflerini kabul etmesini ise "tasavvurunun da ötesinde, mantığa uymayan bir şey" olarak yorumlamaktadır.²⁸⁴ Ayrıca harflerin değiştirilmesinin "İslam, Şark ve Arap düşmanlığından başka bir şey olarak algılanamayacağını" savunan Râfi'î, Türk dilinin Arap dilinden kurtulması fikrinin yeni bir mesele olmadığını, eskiden Turancılar ve İttihatçıların da Türk dilini Arap dilinden temizlemeye çalıştıklarını, ancak bu girişimin başarısızlıkla sonuçlandığını yazmaktadır.²⁸⁵

El-Câmi'atu'l-'Arabiyye gazetesi de, yazılarından birinde, *Muhâdene* gazetesini, "Kemalistleri savunması" nedeniyle ahlaksızlıkla suçlamıştır. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, *Muhâdene* gazetesinin Kahire'de hem Arapça hem de Latin harfleriyle iki dilde yayınlanmakta olduğunu ve gazetenin Kemalistlerin İslam'ı yıkan ve Arap kültürünü mahvetmeye yönelik işlerini rasyonelleştirme amacıyla çıktığını bu nedenle gazetenin okunmasını tercih etmediklerini belirtmektedir. *Muhâdene* gazetesi bir sayısında *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazetesi ve sahibini Türkiye hakkındaki görüşleri nedeniyle eleştirmiştir. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* ise bu eleştiriye şiddetli bir biçimde karşılık vermiştir:

Biz Türklere düşman değiliz ve hala onlar için hayır ve başarı diliyoruz. (...) Arap ve İslam toprakları, "Kurtuluş Savaşı" adıyla bilinen Türklerin Yunanlılarla olan son savaşında (...) ve madden destekte bulunmuştur. Kemalistler her ne kadar bugün bu yardımı inkâr etseler de, Türkler bu destekten fazlasıyla istifade etmişlerdir. Bu yazdıklarımızı Kemalistlere hamlediyorsak bu konudaki inancımız Kemalistlerin kendilerine, İslam'a ve Şark'a övülmeyecek ağır bir zarar verdikleridir.

²⁸³ Muhâdene gazetesinin sahibi ve editörü olan Hüseyin Remzi, Mustafa Kemal ve inkılaplarının ateşli bir savunucusudur. Detaylı bilgi için bkz. Bein, *Kemalist Turkey and Middle East*, 140-141.

²⁸⁴ "El-Hurûfu'l-'Arabiyye ve'l-hurûfu'l-Lâtîniyye" (Arap Harfleri ve Latin Harfleri), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 11 Ekim, 1928.

²⁸⁵ "El-Hurûfu'l-'Arabiyye ve'l-hurûfu'l-Lâtîniyye," *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 4.

Ve eğer biz, İslami gazetelerden bu gazetelerin Kemalistler ve onların despotlukları hakkında söylediklerini naklediyorsak bu, milletimiz Araplara bu Muhâdene isimli gazetenin ve Kemalistlerin “Nahda ve teceddüt” olarak adlandırdıkları şey hakkındaki İslam âleminin görüşünü açıklamak ve milletimiz Arapları ve Müslüman kardeşlerimizi bu gibi işlerle aldatılmamaları ve Kemalistlerin düştüğü uçuruma düşmemeleri için uyarmak içindir.²⁸⁶

Muhammed Reşîd Rıza (ö. 1935), bir yazısında, *Muhâdene* gazetesinin, “Arap harflerinin Türklerin geri kalma sebebinin Arap harfleri olduğunu” yazdığını ifade etmiştir.²⁸⁷ *El-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye’*’nin, *Muhâdene* gazetesini şiddetli eleştirmesinin sebebi, Türkiye’deki gelişmeleri olumlu bir şekilde aktarmasıdır. Yukarıda aktarılan metin bu olumlu durum karşısında *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye’*’nin bir misyon benimsediğini göstermektedir. Bu misyon ise Türkiye’deki değişim ve dönüşümlerin Arap halklarını ve Müslümanları etkilemesini engellemektir. *El-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye* Türkiye’nin yaptıklarını İslam’dan uzaklaşmak olarak adlandırmakta ve İslam’la bağdaştıramamaktadır. Bunun Müslüman Şark devletleri üzerinde herhangi bir etkiye bulunması ise en büyük çekincelerinden biridir. Bu nedenle haberlerinde Türkiye’deki inkılaplara ve onun destekçilerine dair var olan tüm olumsuz söylemlere yer vermeye çalışmaktadır.

2.3.3. Milli Dil İnşası ve Türkçeleştirme Faaliyetleri

Latin harflerinin mecliste kabul edilmesiyle birlikte bu harflerin öğrenimi için devletin destek verdiği “Millet mektepleri”nin açılmasına karar verilmiştir.²⁸⁸ İkiye ayrılan mektepler hiç okuma yazma bilmeyenler için dört ay, eski harfleri bilen ancak yeni harfleri bilmeyen kimseler için toplamda iki ay olacak şekilde zorunlu tutulmuştur. Müfettişler tarafından “teftiş ve murakabe” edilecek olan bu mekteplerin “Başöğretmeni” ise Mustafa Kemal’dir.²⁸⁹ Buna ek olarak halkın mekteplere devamının sıkı bir şekilde takip edileceği, yeni harfleri öğrenmeleri için sınava tabi tutulacakları ve eğer sınavda başarılı olurlarsa mektepten muaf olacakları belirtmiştir.²⁹⁰ Bu mekteplerin önemi, milli bir dilin inşa

²⁸⁶ “Bi-misli hazihi’l-bezâe” (Böyle Bir Ahlaklılık), *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye*, 16 Mayıs, 1929, 1.

²⁸⁷ Muhammed Reşîd Rızâ, *ed-Devletu’l-Osmâniyye mine’s-Sultân ‘Abdu’l-Hamîd ilâ Mustafâ Kemâl Atâtürk*, der. Ahmed ‘Abdu’l-Vahhâb eş-Şerkâvî (Kahire: ed-Dâru’l-Mısriyye ve’l-Lübnâniyye), 457.

²⁸⁸ “Türk harflerinin kısa bir zamanda ve kolay surette her ferde okuyup yazabilmek imkânını bahşeden mahiyetten Türk milleti azami surette istifade ettirmek ve büyük halk kitlelerini süratle okuryazar bir hale getirmek maksadıyla Millet Mektebi Teşkilatı yapılmıştır. “Millet Mektebi Talimatnamesi” *Resmî Gazete*, sy. 1048, 24 Teşrinisani 1928.

²⁸⁹ “Millet Mektebi Talimatnamesi,” *Resmî Gazete*, sy. 1048, 6102.

²⁹⁰ “Millet Mektebi Talimatnamesi,” 6105-6106.

edilmesinde temel yapıtaşı olmalarıdır. Mekteplere gidilmesinin devlet tarafından zorunlu tutulması ve yine devlet tarafından halkın devamlılığının denetlenmesi, göz önünde bulundurulması gereken önemli detaylardır. Gazetelere yansıyan haberlerden yeni harflerin kabulünden önce de halk üzerinde devlet tarafından bir denetimin kurulmaya çalışıldığı ve yalnızca Türkçe kullanımının teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal'in dil ile ilgili görüşleri de bu konuda önem taşımaktadır. Türkçenin milli dil olarak kabul edilmesi Türk milleti için diğer seçenekleri ortadan kaldırmıştır: "Milliyetin çok belirgin niteliklerinden biri dildir. Türk milletindenim diyen insan, her şeyden önce ve behemehal Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan Türk düşüncesine bağlı olduğunu iddia ederse buna inanmak doğru olmaz."²⁹¹

Bu bakımdan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde, özellikle de Şeyh Sait isyanı ve sonrasında Türkçe dışında farklı dillere yönelimin engellenmeye çalışıldığı görülmektedir. Örneğin *Lisânu'l-Hâl*'in 1925 yılına ait haberinde, hükümetin ülkedeki Arapça'ya meyleden devlet memurlarını tutukladığı ve bu kişileri yakında yargılayacağı ifade edilmiştir.²⁹² Yine aynı yıla ait bir diğer haberde, Türkiye'nin Türk dili dışında başka bir dilin konuşulmasına şiddetle muhalif olduğu ve asker ve memurları şehirleri teftiş etmeleri için görevlendirdiği yazmaktadır. Haberin devamında özellikle Kürt ve Arapların iki ay boyunca kendi dillerinde konuşmamaları için zorlandığı ancak bunun bir işe yaramaması nedeniyle insanların hangi dilde isterlerse o dilde konuşmalarının serbest bırakılmak zorunda kalındığı yazılmıştır.²⁹³

Dinle ilgili Türkçeleştirmeye yönelik teşvikler de erken dönemde başlamıştır. Mustafa Kemal cumhuriyet ilan edilmeden önce yaptığı çeşitli konuşmalarında hutbelerin Türkçe olması hususuna değinmiştir.²⁹⁴ Mustafa Kemal'in Türkçe hutbe fikri *Lisânu'l-Hâl*'in 1926 yılında aktardığı habere göre tam anlamıyla uygulamaya geçirilememiş

²⁹¹ Mustafa Kemal'in 15 Şubat 1931'de gerçekleşen Adana seyahatinde Türk Ocağı'nda yaptığı konuşmadan alınmıştır. Bkz. Taha Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri* (Adana: Çukurova Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1981), 61.

²⁹² Yakında yargılanmasına karar veren isimler arasında: "Eski posta ve telgraf bakanı İbrâhîm Sûsâ, Haydarzâde Enver, 'Abdûlmecid el-Hâşimî, Kemalzâde 'Abdullah, Emîn el-Aza, Tetrincizâde Sâdık, el-Muhâmî Mahmûd el-Hâşimî, Tacir Ferîd, Çelebizâde Nûrî, İmam 'Abdülhamid el-Berzencî" vardır. Bkz. "Ahbâru Türkiyâ: el-Cem'iyetu'l-'Arabiyye" (Türkiye Haberleri: Arap Cemiyeti), *Lisânu'l-Hâl*, 8 Eylül, 1925, 1.

²⁹³ "el-Lugatu't-Türkiyye" (Türk Dili), *Lisânu'l-Hâl*, 14 Eylül, 1925, 3.

²⁹⁴ Bk. Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili*, 185-186.

gözükmektedir. Bu haberde, İstanbul’da Cemaleddin isimli bir hatibin Cuma namazını Türkçe olarak kıldırması nedeniyle Diyanet İşleri tarafından görevine geçici bir süreliğine ara verildiği nakledilmiştir.²⁹⁵ İlerleyen yıllarda, *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye* gazetesi, Türkiye’de namazın Türkçeleştirilmesi ve musikinin dahil edilmesi ile ilgili *Times* gazetesinin İstanbul ofisinden bir haber aktarmıştır. Bu haberde Türkiye’de gerçekleşmesi beklenen bazı düzenlemelerden bahsedilmiştir. Dini ilimler külliyesi için yeni tadilatlar yapılmasını öneren bir tasarı sunulduğu, bunun camileri de kapsayarak ezanın “Arapça yerine Türkçe ve güzel sanatlarla mezc edilerek” musikiyle birlikte okunması gerektiği ve din adamlarının şarkı söylemeyi öğrenmesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁹⁶

1925 yılında Kur’ân’ın tercüme edilmesi meselesi *Lisânu’l-Hâl* gazetesinde gündeme gelmiştir. Yazarı bilinmeyen bir haberde, Kur’ân’ın Türkçeye çevrilmesi meselesi “Mustafa Kemal Arapça’ya Karşı Çıkıyor” başlığıyla ele alınmıştır:

Mustafa Kemal Paşa, Şarkî olan bütün ahlak, adetler ve kıyafetlere karşı olan direnişini itiraf etmiştir.

Ve o bununla kalmayıp Arap diline de geçmiştir. Ayetlerinin manasının zehabı nedeniyle tercüme edilmesi mahzur görülüş olsa da Kur’an-ı Kerîm Türk diline tercüme edilmiştir. Ve son gelen haberlerde yeni Türkçe Kur’an’ın nüshalarını ülkesinin tüm camilerine dağıttığı yer almaktadır. (...)

Çünkü Kur’an’ın Arapça olarak indirilmesi onun Kureyş dili üzere korunması için en büyük amildir.

Halk dilinde söylendiği üzere: “bir şeyin ziyadesi, azı gibidir”. Doğuluların Batılılardan medeniyet ve ümrana dair kendileri için faydalı olan şeyleri almaları güzel olsa da onlardan bizimle zerre alakası olmayan ahlakları ve adetleri dahil olmak üzere her şeyi almamız son derece zararlıdır.²⁹⁷

Arap harflerinin yerine Latin harflerinin tercih edilmesi Arap coğrafyası içerisinde bazı durumlarda milliyetçiliğin de getirmiş olduğu duygularla eleştiri ile karşılanmıştır. Meselenin yalnızca alfabe değişikliği ile kalmaması, resmi yazışmalarda ve Türkiye içerisinde Arapça kullanımının yasaklanması ve Kur’ân’ın Türkçeye çevrilmesi gibi çeşitli faaliyetler bu inkılabın eleştirilmesine neden olmuştur. Örneğin, *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye*, Türkiye’deki *Yeni Ahit* gazetesinde “Büyük İhanet” başlığıyla Tarsus’ta

²⁹⁵ “et-Tatavvuru’l-cedîd ve’ş-şuûnu’d-dîniyye fi Türkiyâ” (Türkiye’de Yeni Gelişme ve Dini Meseleler), *Lisânu’l-Hâl (el-Ahrâm)*, 12 Nisan, 1926, 1.

²⁹⁶ “es-Salât ‘inde’l-Etrâk alâ ingâmi’l-mûsîk” (Türklerde Müzik Eşliğinde Namaz), *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye*, 5 Temmuz, 1928, 4.

²⁹⁷ “Mustafâ Kemâl yunâhidu el-lugate’l-‘Arabiyye” (Mustafa Kemal Arapça’ya Karşı Çıkıyor), *Lisânu’l-Hâl*, 9 Ekim, 1925, 2.

Arapça ve Arapça ilimler öğreten beş gizli medresenin kapatılmasına dair bir habere yer vermiş ve bu durumu eleştirmiştir. Gazete “Arapça öğrenmeyi bir suç addetmenin, esas ihanet olduğunu” ve “asıl bu suçluların İstiklal mahkemelerine sevk edilmesi gerektiğini” yazmıştır.²⁹⁸

Bir diğer örnek ise yeni alfabenin meclis tarafından kabulünün ardından Türkiye sınırlarına dâhil olmayan Antakya ve İskenderun’a yeni dili öğretmek için hocalar gönderilmesi üzerinedir. *Lisânu’l-Hâl* bu konuda Türkiye’yi eleştirerek, sanki bu topraklar Anadolu birliğine dâhilmiş gibi Arapça yerine Latin harflerinin kullanılmasına karşı çıkarak sitemde bulunmuştur.²⁹⁹ Esasında *Lisânu’l-Hâl*, Türkiye ve Suriye sınırı ile ilgili meselelerde özellikle Türkiye’ye yönelik eleştirel bir tutum benimsemiş ve 1921 yılında yapılan Ankara anlaşması ile belirlenmiş sınırlara sadık kalınmasını talep ederek Türkiye’nin Antakya ve İskenderun’a yönelik herhangi bir müdahalesine karşı oldukça sert eleştirilerle cevap vermiştir.³⁰⁰ Bu çerçevede *Lisânu’l-Hâl*, Türkiye’nin dilinin bağımsızlaşması yolunda yeni harflerin kabulünü takdir etse de bunun Türkiye’ye ait olmayan bu bölgede uygulanmaya çalışılmasına milliyetçi bir savunmayla karşı çıkmıştır.

Milli dil inşasına yönelik etkin faaliyetler özellikle 1930’lu yıllarda, Türk Tarihi Tetkik Kurumu ve Dil Tetkik Cemiyeti ile hız kazanmıştır. Bu kurumlarla birlikte yeni eserlerin oluşturulması ve Osmanlıca eserlerden Türkçeye yapılan tercümeler de yeni dilin inşasında önemli rol oynamıştır. Araştırmanın inceleme aralığında inkılabın gazetelere yansıdığı kadarıyla aktarılması 1931 yılından sonraki gelişmelere değinmeyi mümkün kılmamaktadır. Bu tarihe kadar ise harfler hakkında halkın ve düşünürlerin görüşleri, harflerin kabulü ve halka öğretilmesi gibi pek çok detaya yer veren *Lisânu’l-Hâl*, “Türk dilinin bağımsızlaşması” olarak yorumladığı bu inkılabı genel olarak olumlu bir şekilde değerlendirmiştir. *El-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* ise daha çok Arap harfleri ve Latin harfleri üzerinden bir karşılaştırma yapmayı tercih ederek Arap harflerinin üstünlüğünü ispatlama

²⁹⁸ “Ta’lîmu’l-lugati’l-‘Arabiyye yuaddu hıyâne fi Türkiyâ” (Arapça Öğretimi Türkiye’de İhanet sayılıyor), *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, 1 Mart, 1928.

²⁹⁹ “et-Türk yenşurüne lugâthem fi Antâkiyye ve’l-İskenderûn” (Türkler Antakya ve İskenderun’da Dillerini Yayıyorlar), *Lisânu’l-Hâl*, 10 Kasım, 1928, 1.

³⁰⁰ Bkz. *Lisânu’l-Hâl*; “Müşkiletu’l-meşâkil fi kadiyyeti’l-hudûd” (Sınır Meselesinde Sorunların Sorunu), 1 Aralık, 1928, 1; “Müşkiletu’l-hudûd beyne Sûriye ve Türkiye” (Türkiye Suriye Arasında Sınır Sorunu), 4 Aralık, 1928, 4; “‘İzâton min Munâverâti’-Türk fi’l-Hudûd” (Sınırdaki Türk Manevralarından Bir Uyarı), 8 Aralık, 1928, 1; “‘alâ Hâmişi’l-müfekkira” (Defter Kenarına –Not-), 21 Aralık, 1928, 1.

gayretine girmiştir. Bu doğrultuda en çok kullandığı argümanların sahibi ise Emir Şekib Arslan olmuştur. Burada özellikle vurgulanması gereken husus Türkiye'nin Latin harflerini benimsemesi, olumlu veya olumsuz şekillerde değerlendirilirken, Arapların Latin harflerini benimsemesi görüşü iki gazete tarafından da olumlu yaklaşılan bir görüş olmamıştır. *Lisânu'l-Hâl* gazetesi Arap harflerine karşılık Latin harflerini kullanmayı savunan İbrahim Hattat'ın görüşlerini yayınlamamış ve açıkça Latin harflerinin Araplar için uygun olmadığını ifade etmiştir. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* de Şekib Arslan'ın yazıları ile “Latin harflerinin Arap toplumu için asla uygun olmadığını” vurgulamıştır. Bu bakımdan iki gazete de meseleye milliyetçi bir şekilde yaklaşmıştır.

2.4. Dini İfadelerin Anayasadan Çıkarılması

İsmet İnönü ve yüz yirmi bir arkadaşının, Teşkilât-ı Esâsiye'nin bazı maddelerinin tadil edilmesi için 5 Nisan 1928 yılında, Türkiye Büyük Millet Meclisine yaptığı teklif, laikliğe giden yolda atılan önemli adımlardan biridir. Din ve devlet ilişkisinin tartışıldığı bu dönemde, anayasada gerçekleşmesi talep edilen bu değişiklikler önem arz etmektedir. Teşkilât-ı Esâsiye'nin 2, 16, 26 ve 38. maddelerinde yapılması teklif edilen değişiklikler, hem *Lisânu'l-Hâl* hem de *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* tarafından Türkiye'nin artık “laik” bir devlet olmasıyla bağdaştırılmıştır. İki gazetede de “Lâ dinilik” olarak ele alınan kavram, 2. Maddede yer alan “Türkiye devletinin dini İslam'dır” ibaresinin kaldırılması nedeniyle zikredilmiştir. Bu gelişme, Türkiye'nin artık kendisini bir İslam devleti olarak görmediği fikrini doğurmuş ve bu da Arap coğrafyasında farklı soru işaretleri oluşturmuştur. Hem *Lisânu'l-Hâl* hem de *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazeteleri konuyu detaylı bir şekilde takip ederek, Türkiye'deki gazetelerden ve meclis konuşmalarından konuyla ilgili alıntılar yapmaya özen göstermiştir.

30 Ağustos 1927 tarihinde, yapılacak olan seçimler öncesinde, Zafer Bayramı münasebetiyle Mustafa Kemal'in yaptığı uzun konuşmanın tamamı *Lisânu'l-Hâl* tarafından nakledilmiştir. Bu konuşmada özellikle Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan bahseden Mustafa Kemal, fırkanın Kurtuluş Savaşı'ndan bu yana vadettiklerini yerine getirdiğinden bahsederek, ülkenin kendisine ve fırkaya güven duymasını gelecek seçimler için bir kez daha talep etmiştir. Haberin sonunda Halk Fırkası adaylarının hangi meslek gruplarına mensup olduğu ve sayıları zikredilmiştir. Buna ek olarak *Lisânu'l-Hâl* “Ali

Fuâd Paşa, Tayyar Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve bağımsızlardan Nurettin Paşa” gibi hükümete muhalif olan hiç kimsenin, fırka tarafından aday olarak gösterilmediğini vurgulamıştır.³⁰¹ *El-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* ise *Ahrâm*’dan aktardığı bir haberde Mustafa Kemal’in 315 adayı onayladığını ve muhalif olanların seçilemeyeceğini yazmış, aynı tarihte İstanbul’dan aktardığı bir telgrafta adayların meslek grubuna değinmiş ancak bu adaylardan hiçbirinin “din adamı” olmadığını vurgulamıştır.³⁰²

Bu konuşmadan yaklaşık bir ay sonra, 19 Ekim’de, seçim sonrasında, yeni bir konuşma yapan Mustafa Kemal’in bu konuşması hem *Lisânu’l-Hâl* hem de *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* gazetelerinde ses getirmiştir. Konuşmanın konusu hilâfetin kaldırılmasına yönelik detaylar ve Teşkilât-ı Esâsiye’deki bazı maddeler hakkındadır. İki gazete tarafından da “tehlikeli beyan” olarak nakledilen bu konuşmanın özellikle şu kısmı aktarılmıştır: “Türk devletinin dini İslam’dır ibaresinin kadim zihniyetle yapılan anlaşma gereği anayasada yer aldığı ve ilk fırsatta kaldırılmasının gerekli olduğu.”³⁰³ Bu beyan Mustafa Kemal’in mecliste okuduğu, *Nutuk*’ta yer alan konuşmanın yalnızca bir kısmıdır. Meseleyle ilgisi bağlamında Teşkilât-ı Esâsiye hakkında söylenen kısmın aslı şöyledir:

Cumhuriyetin ilânından sonra da, yeni Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu yapılırken, lâyük hükümet tâbirinden dinsizlik mânası çıkarmaya mütemayıl ve vesilecu olanlara, fırsat vermemek maksadiyle, kanunun ikinci maddesini bimâna kılan bir tâbirin ithaline müsamaha olunmuştur.

Kanunun, gerek 2 nci ve gerek 26 ncı maddelerinde, zait görünen ve yeni Türkiye Devletinin ve idarei cumhuriyetimizin asri karakteriyle kabili telif olmıyan tâbirat, inkılâp ve cumhuriyetin o zaman için beis görmediği tâvizlerdir.

Millet, Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzdan, bu zevaidi ilk münasip zamanda kaldırmalıdır! ³⁰⁴

27 Ekim 1927 tarihli sayısında Halk Fırkası kararlarını da aktaran *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, İsmet İnönü’nün parti üyeleri ile yaptığı toplantı sonucunda “Mustafa Kemal’in genel başkan ilan edildiği ve din ve devlet işlerinin ayrılmasının gerekli

³⁰¹ Risâletü’l-Gâzi ila’ş-şâ’bi’t-Türkî” (Gazinin Türk Halkına Mektubu), *Lisânu’l-Hâl*, 15 Eylül, 1927, 1-2.

³⁰² “Menşûru Mustafâ Kemâl Pâşâ” (Mustafa Kemal Paşa’nın Genelgesi), *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, 5 Eylül, 1927, 3. Taha Parla, Atatürk’ün meclis seçimlerinde bizzat kendisinin tasdik ederek, belirlediği adayları halkın onayına sunmasını şu şekilde yorumlamaktadır: “Tek-partinin plebisiter şefi, istediği kişileri milletvekili olarak millete onaylatıyor; ulusal egemenliği kullanacak olan Millet Meclisi’nin tüm üyelerini kendi seçiyor/seçtiriyor (...) ama bir yandan da bir ‘seçim’ fişiyonu yaratmayı ihmal etmiyor.” Bkz. Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, Cilt 2 (İstanbul: İletişim Yayınları 1991) 54.

³⁰³ “Telgrâfât umûmiyye: Mes’eletü’l-dîni’r-resmî fi Türkiyâ” (Umumi Telgraflar: Türkiye’de Resmi Din Meselesi), *Lisânu’l-Hâl*, 22 Ekim, 1927, 3. Aynı konuşma *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* gazetesinde de nakledilmiştir. Bkz. “Türkiye ve’l-İslâm ve’l-Hilâfe” (Türkiye, İslam ve Hilafet), 27 Ekim, 1927, 4.

³⁰⁴ Hilafetin kaldırılması ile ilgili detaylar ve tam metin için bkz.: Atatürk, *Nutuk*, Cilt 2, 717.

olduğuna karar verildiği” nakledilmiştir.³⁰⁵ Anayasadaki maddelerin düzenlenme teklifi ise partinin bu toplantısından yaklaşık altı ay sonra, 5 Nisan 1928’de gerçekleşmiştir. Bu süreçte *Lisânu’l-Hâl* gazetesinin konuyla ilgili aktardığı önemli haberlerden biri, Adliye Vekili Mahmud Esad Bey’in din ve devlet hakkındaki yorumlarıdır:

Hükümet yalnızca mücerred bir fikirden ibarettir. Onun bir dininin olması mümkün değildir çünkü din, insana bazı sorumluluklar emreder ve hükümetin insanların yaptığı gibi bu emirleri yerine getirmesi mümkün değildir. Örneğin İslam’ı ele alalım; o namaz, oruç, hac ve zekâtı ve dinin talimini emreder bir devletin böyle farzları yerine getirdiğini tasavvur edebiliyor musunuz? Bir devlet hac için Mekke’ye gidebilir ve "hacı devlet efendi" olabilir mi? Bir devletin hakiki bir Müslüman gibi namaz kıldığını tasavvur edebiliyor musunuz? Bana göre Türk devrimi ve devrimcileri tamamen Laiklik ilkesine karar verdiler ve onu kendi ilkeleri kıldılar. Hala kanunlarımızda, Teşkilat-ı Esasi’de tamamen bu ilkeye aykırı iki madde vardır: Onlardan biri ‘devletin dini İslam’dır’ derken diğeri ‘Büyük millet meclisi için dini ilkeleri tenfiz’ ediyor. Laik bir devlette bu ilkeleri kabul etmek mümkün mü?

(...) Cumhurbaşkanı Halk Partisi konferansında şöyle demişti ‘bu iki atik maddeyi tarihi eserlerin arasına koymamız gerek.’ Diyanetin devlet işlerine girmesi ve onu millet siyasetindeki kararlarını ele geçirmesi sadece bizim nezdimizde değil tüm yer ve milletler nezdinde büyük bir vebadır. İstedığınız devletin tarihini açın bakın tüm trajedilerin kaynağında siyasette dinin takip edilmesi olduğunu göreceksiniz.³⁰⁶

5 Nisan 1928’de İsmet Paşa tarafından meclise teklif edilen Teşkilât-ı Esâsî’nin maddelerini tadili, 9 Nisan’da kabul edilmiştir.³⁰⁷ Düzenlemelerden ilki 2. Maddede yer alan “Türkiye devletinin dini İslam’dır” ibaresinin kaldırılması ve yerine “Türkiye Devletinin resmi dili Türkçe’dir, makarrı Ankara şehridir” ibaresinin konmasıdır. İkincisi, 16. maddede, mebusların meclis yeminlerinde yer alan “vallahi” diyerek Allah üzerine edilen yemininin yerine namus üzerine yemin edilmesidir. Üçüncüsü, 26. maddede yer alan “Ahkâm-ı şer’iyye” ibaresinin yerine “kanunlar” ibaresinin getirilmesi ve son olarak 38. maddede devlet başkanının yemininde yer alan “vallahi” yerine namus üzerine yemin edilmesidir.³⁰⁸ İsmet Paşa’nın teklif ettiği ve halk fırkasının da onayladığı bu maddelerin tadil sebebine dair İsmet Paşa’nın açıklamaları, *Lisânu’l-Hâl* gazetesinde şu şekilde yer almıştır:

Modern medeniyet diyor ki halkın egemenliğini gerçekleştirmek için en efdal ve ehil yönetim şekli, laik demokratik cumhuriyettir. Bu ilkeler meclisin icmayla karar verdiği medeni ve cezai kanunlar sayesinde uygulanır. İşte bizi dinle alakalı maddelerin hazfedilmesini teklif

³⁰⁵ “Hizbu’ş-Şa’bi’t-Türkî” (Türk Halk Partisi), *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, 27 Ekim, 1927, 2.

³⁰⁶ “Ed-devle ve’d-Dîn” (Devlet ve Din), *Lisânu’l-Hâl*, 7 Nisan, 1928, 2. Bu beyanın aslı, İkdâm dergisinde 27 Mart 1928’de yayınlanmıştır. Tam metin için bkz. Hüseyin Durukan, *Türkiye Nasıl Laikleştirildi?* (İstanbul: Çıdam Yayınları, 1991), 308-310.

³⁰⁷ TBMM, Dönem 3, Cilt 3, Birleşim 57, 115.

³⁰⁸ TBMM, Dönem 3, Cilt 3, Birleşim 57, 115.

etmeye sevkeden şey de budur. Devletin dinden ayrılmasını hükümetin dinden uzaklaşmaya teşvik ettiği şeklinde yorumlayamayız. Aksine biz günümüz egemenliğini ruhi egemenlikten ayırırken dinin, dümeni elinde bulunduranların elinde alet olmasını engellemeyi hedefliyoruz. Bu maddeleri anayasadan çıkarmamızla cumhuriyeti sabit bir esasa oturtuyoruz. İnsana ebedi saadeti vadeden din, vicdanlarda yer almaya devam ediyor. Böylece o (din) Allah'la ve şahıslar arasında mukaddes bir bağ oluyor. Ve bu bağı camilerde, kiliselerde ve sinagoglarda ya da kısaca vicdanlarda bulurlar. Hükümet ve kanunlar ise herkesi himaye eder.³⁰⁹

Bu beyan sonucunda dinin, kişilerin “şahsi hürriyet” sahasına bırakıldığı görülmektedir. *Lisânu'l-Hâl* gazetesi, Türkiye'nin bu kararını, önceki bölümlerde de aktarılan “Siyaset Bahsi” başlıklı haberinde değerlendirmiştir:

Türkiye’de tecdid hareketi hala en şiddetli haliyle devam ediyor ve bitmek bilmiyor. Gelen telgraflar başbakan İsmet Paşa ve meclis başkanı Kazım Paşa’nın riyasetindeki 109 meclis üyesinin anayasadan “devletin dini İslam’dır”ı ifade eden maddeleri kaldırmayı öneren bir teklif hazırladığını naklediyor.

Bu tasarının destekçileri bu adımın dinden çıkmak için bir adım anlamına gelmediğini, Büyük Türk Meclisi’ne yeni bir üye gelip yemin edeceği zaman Allah’a yemin etmek yerine namusları üzerine yemin edeceklerini söylüyorlar.

Böylece, Türk devrim adamları Katolik Fransa’ya laiklik ilkesini getiren ve hala bugüne kadar bu yolda yürüyen Fransız devrim adamları gibi kendilerinden önceki dünyadaki ıslahçı devrimcilerin yöntemlerini takip ediyorlar.

Napolyon’un Fransa’daki devrim sebebiyle Batı’daki sosyal düzeni değiştirmesi gibi Mustafa Kemal Paşa ve adamları da kendi devrimlerinin Fransız devriminin Batı’da sebep olduğu neticelerin aynısına Doğu’da sebep olacağı düşüncesine kendilerini hazırlıyorlar (...)

Ve bununla Yeni Türkiye’den İslam sıfatı ortadan kalkıyor ve hilâfetin Türkiye’ye döneceğini söyleyenlere bir umut bırakmıyor.³¹⁰

Lisânu'l-Hâl’in bu değerlendirmesi, Türkiye’nin Osmanlı’nın izlerini tamamen silerek yeni bir devlet inşa etme çabasında olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, yapılan vurguda Türkiye’deki bu inşa çabasının Şark’ta bir etki göstermesinin beklendiği ifade edilmiştir. *El-Câmi’atu'l-‘Arabiyye* ise bu gelişmeyi daha çok Türkiye’nin Şark’tan kopuşu olarak yorumlamıştır. Örneğin *Daily Telegraph*’tan aktardığı bir haberde, bu gelişmenin Türkiye ve Hindistan’daki Müslümanların arasının daha da açılmasına neden olduğunu ve bu durumun İbn Suud’un konumunu ön plana çıkararak İngilizlerin rahatlamasını sağladığını yazmıştır. Haberin devamında, bu gelişme, “sedası İran,

³⁰⁹ “Ahbâru Türkiyâ: Ed-devle ve’d- Dîn” (Türkiye Haberleri: Devlet ve Din), *Lisânu'l-Hâl*, 20 Nisan, 1928, 4.

³¹⁰ “Hadîsu’s-siyase,” *Lisânu'l-Hâl*, 3. Burada 109 olarak geçen vekil sayısı esasında 121’dir.

Afganistan ve Mısır da yankılanacak İslam camiasının birliğine vurulan yeni bir darbe” olarak nitelendirilmiştir.³¹¹

Lisânu'l-Hâl gazetesi “Türkiye’de din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması” olarak adlandırdığı bu gelişmenin, Mısır gündeminde önemli bir yer etmediğini iddia ederek, Mısır’ın tutumunu eleştirmiştir. Konuyla ilgili alıntılardığı *Times* haberinde, Mısırlı ulemanın bu durumu kınadığı, halkın genelinin bu durumdan etkilenmediği ve gazetelerin de konudan kısaca bahsettikleri bildirilerek, “Mısır’ın kendi siyasi meselelerine dalmış olması nedeniyle başkalarının meseleleri ile ilgilenmediği, hatta hilâfet kaldırıldığında bile Mısır’da büyük bir etkisinin olmadığı” ifade edilmiştir.³¹² *Lisânu'l-Hâl*, bu haberden önce de Mısır’ı farklı bir nedenle eleştirmiştir.³¹³ Bu nedenle Türkiye’de yaşanan gelişmenin Mısır’da bir gündem olmadığına dair bu haberde yer alan eleştiri, gazetenin Mısır’a yönelik şahsi tutumuyla ilgili görünmektedir.

El-Câmi ‘atu’l- ‘Arabiyye gazetesi Türkiye’deki bu karara farklı açılardan yaklaşarak, din ve devlet işlerinin ayrılmasına muhalif olan kişilerin görüşlerine yer vermeye önem vermiştir. Örneğin, Adana’da bir topluluğun bir araya gelerek bu karar karşı çıktığı ve Kilikya bölgesinin bu kararı kabul etmediği ifade edilmiştir.³¹⁴ *El-Câmi ‘atu’l- ‘Arabiyye*’nin 1928 yılına ait bir diğer haberinde ise misyonerlerin zararlı fikirlerinin Türkler arasında yayıldığı ve Türklerin Hristiyanlığa davet edildiği yazılmıştır. Bu konuda misyonerlere bir reddiye yazdığı iddia edilen İstanbul Üniversitesi hocalarından Halil Nimetullah’ın (Öztürk ö. 1957) *Vakit* gazetesinde yayınlanan bir yazısına yer verilmiştir:

³¹¹ “Faslu’d-dîn ani’d-devle fi Türkiyâ” (Türkiye’de Dinin Devletten Ayrılması), *el-Câmi ‘atu’l- ‘Arabiyye*, 19 Nisan, 1928, 1.

³¹² “Faslu’d-dîn ani’d-devle fi Türkiyâ: Te’sîru’l-haber fi Mısır” (Türkiye’de Dinin Devletten Ayrılması: Haberin Mısır’daki Etkisi), *Lisânu'l-Hâl*, 18 Nisan, 1928, 3.

³¹³ *Lisânu'l-Hâl* 7 Ocak 1928 tarihli Emîn Kâmil adlı yazara ait bir haberde Mısırlıların yakın bir tarihte Mısır’ı ziyaret eden Afganistan Kralı Emanullah Han ve Irak Kralı Faysal’ı karşılama törenleri hakkında yayınladığı yorumlar ilgi çekicidir. Mısırlıların Emanullah Han’ı imparatorlara yaraşır bir biçimde görkemli bir şekilde karşılamalarına karşılık Faysal’ı oldukça sönük bir şekilde karşılaması gazete tarafından şiddetle eleştirilmiş ve Arap milliyetçiliğine uygun olmayan bir tavır olarak sunulmuştur. Mısır’ın bağımsızlık sevdası nedeniyle, bağımsız en ufak bir devleti gördüğünde gösterdiği ekstrem duygular eleştirilirken Mustafa Kemal’in Türk milletine sahip çıkan duruşu takdir edilmiştir. Detaylar için bkz. Emîn Kâmil, “er-Ra’yu’l-‘âmmi’l-Mısri tucâh Emânillah Han Meliki’l-Afgân ve’r-ra’yu’l-‘âm nefsuhi tucâh Faysal bin Meliki’l-İrâk” (Mısırlıların Emanullah Han Ve Irak Kralının oğlu Faysal Hakkındaki Genel Görüşleri), *Lisânu'l-Hâl*, 7 Ocak, 1928, 1. Bu eleştirinin nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte hilafetin kaldırılması Mısır’da dönemin gazetelerinde yer alan önemli tartışma konularından biridir. Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Beyyûmî, *Mevkıfu Mısır mine’l-muteğayyirât fi Türkiye*.

³¹⁴ Türkiye ve’l-İslâm” (Türkiye ve İslam), *el-Câmi ‘atu’l- ‘Arabiyye*, 7 Haziran, 1928, 3.

Merak ediyorum da Türkler dinimize saldırmaya çalışan bu zararlı mikropları nasıl ortadan kaldırmıyorlar? (...) Türkiye medeniyetinin İslam dini üzere kaim olduğunu ve Türklerin İslam bedeninde etkili bir uzuv olduğunu bilmiyorlar mı?

Türkler, Muhammed'in dini üzeredir ve o en üstün örnektir. Türklerin kendilerini ilim ve medeniyette bu yüce mertebeye ulaştıran, ata ve ecdadının dinini terk etmesi makul değildir.

Mütalaa ettiğim Avrupa gazetelerinde Türkiye hükümetinin İslam dininden ayrıldığını ve dinlerden hiçbirine bağlı olmadığını ifade eden pek çok açıklama var. Ve ben o düzenbazlara karşı diyorum ki dini şeyâir her gün belirli vakitlerde yerine getiriliyor, camiler müezzinin davetine uyan namaz kılanlarla dolup taşıyor.³¹⁵

Halil Nimetullah'ın 1953 yılında yayınlanan *Türkleşmek, Lâyıklaşmak ve Çağdaşlaşmak* isimli eserinde devlet ve bireyin laik olması hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Dini, İslamcılık ve Müslümanlık olarak ikiye ayıran Halil Nimetullah, “Osmanlılıkta ‘İslamcılık’ vardı, Türklükte ise ‘Müslümanlık’ vardır. Bugünkü hayatta kendi kültürünü ulusal varlıktan alan her Türk din hayatını da ‘Müslüman’ olarak yaşar.” demektedir.³¹⁶ Nimetullah yapmış olduğu bu ayrımla dini bireysel bir konuma indirgeyerek, devlet yapısının laik olması gerektiğini özellikle vurgulamış ve bu durumun faydalarına değinmiştir.

Laiklik ilkesi resmi olarak 1937 yılında anayasaya girse de bu tarihten önce Halk Fırkası'nın 1931 yılındaki programında yer almıştır.³¹⁷ Erken cumhuriyet dönemi boyunca yaşanan gelişmeler bu ilkenin kabul ediliş sürecini oluşturan önemli adımlardır. Berkes'in ifadesiyle çağdaşlaşma süreci ve laiklik birbirine eş değerdir.³¹⁸ *El-Câmi 'atu' l-'Arabiyye*'nin 1927 yılında naklettiği Şekib Arslan'a ait, “inkılapların Türkiye'yi medeniliğe değil, laikliğe götüren büyük ve gizli bir amaç olduğu” görüşü bu bakımdan

³¹⁵ “el-Mubeşşirün fi Türkiyâ: makâl li-Üstâz Câmî” (Misyonerler Türkiye’de: Bir Üniversite Hocasının Yazısı), *el-Câmi 'atu' l-'Arabiyye*, 16 Temmuz, 1928, 1.

³¹⁶ Halil Nimetullah, *Türkleşmek, Lâyıklaşmak ve Çağdaşlaşmak* (İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1953) 91.

³¹⁷ Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, inkılâpçılık arasında yer alan lâiklik ilkesi şu şekilde açıklanmıştır: “Fırka, Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan, Fırka, din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür.” Bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı*, (Ankara: Ankara Matbaası, 1931), 31.

³¹⁸ “Türkiye’deki “Çağdaşlaşma” (Laiklik), Batı Dünyasında olandan farklı olarak, yalnız dünya ve din güçleri arasında, şu ya da bu biçimde ayrımlar yapılması sorunu değildir. Ondan çok daha kapsamlı, yalnız din ve devlet güçlerinin eylemlerini kaplamakla kalmayan, bütün toplumu gelenek değerlerinin tutuculuklarından kurtarıp, çağ değerlerinin gereklerine göre dinamikleştiren bir akım ve gidiş sorunudur.” Bkz. Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, 126. Atatürk’ün laiklik düşüncesi hakkında Taha Parla’da benzer bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bkz. Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Cilt 1* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 150.

isabetli bir görüştür.³¹⁹ Ancak burada göz önünde bulundurulması gereken husus, laikliğin Arslan'ın iddia ettiği gibi gizli değil, yapılan inkılaplarla aşikâr ve aşamalı olarak ulaşılması hedeflenen bir amaç olduğudur. Çünkü hilâfetin kaldırılması, 1924 yılında ilan edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile yapılan çeşitli düzenlemeler ve İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü ile hukuk yapısının seküler hale getirilmesi gibi çeşitli düzenlemeler, laikliğin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren hedeflenen ve aşamalı bir şekilde gerçekleşen bir amaç olduğu iddiasını güçlendirmektedir.³²⁰

Araştırmanın kaynağı olan her iki gazetenin, Türkiye'yi “laik” bir devlet olarak adlandırması 1928 yılındaki anayasa maddelerinin düzenlenmesi ve “Türkiye devletinin dini İslam'dır” ibaresinin anayasadan kaldırılması ile olmuştur. Bu tarihten sonra Türkiye'nin Müslüman devletlerle olan ilişkilerinde bir kopuş yaşadığını nakleden *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'ye karşılık, *Lisânu'l-Hâl* gazetesi bu kararın ardından hilâfetin ülkeye dönme ihtimalinin ortadan kalktığını yazmıştır. Her iki durumda da Türkiye artık kendisine farklı bir gözle bakılan bir devlet konumuna gelmiştir.

³¹⁹ Emîr Şekîb Arslan, “er-Rûhu'l-medenî fi Türkiyâ 1” (Türkiye'deki Medeni Ruh 1), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 22 Ağustos, 1927, 3.

³²⁰ Bununla birlikte bazıları laik bir devlet yapısı içerisinde din ve devletin hala tam olarak ayrılmamış olmasını ve dinin özerk bir yapıda devlette var olmasını eleştirmiştir. Bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism In Turkey* (London: C. Hurst Company: 1998), 496.

3. BÖLÜM: TÜRK KADINININ “NAHDA”SI/“UYANIŞ”I VE ORTA DOĞU KADINI

Orta Doğu’daki ilk organize kadın hareketlerinin Türkiye, İran ve Mısır’da ortaya çıktığı görülmektedir. Bu hareketlerin ortak özellikleri arasında ise eğitim, siyasi ve sosyal alanda kadın ve erkek arasında eşitliği sağlayacak hakları elde etmeyi amaçlamaları vardır.³²¹ Savaş sonrasında bağımsızlığını elde eden Türkiye Cumhuriyeti’nin inşası, Orta Doğu’da bağımsızlıkları için mücadele eden devletlerden daha erken bir süreçte gerçekleşmiştir. Bu bakımdan Türkiye’deki inkılaplarla birlikte kadınlara verilen haklar bu coğrafya içerisinde gerçekleşen ilk örneklerdir.³²² Kadınların özgürleşmesi meselesi Arap dünyasında pek çok tartışmaya konu olmuştur. Bu dönemde oluşum aşamasında olan Arap ve kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmalarını savunan kadınların talepleri, bazı Araplar tarafından Batı özentiliği, yerel kültürün tahrip edilmesi ve aile ve toplum yapısındaki dinin temellerine zarar verilmesi gibi çeşitli eleştirilerle karşılanmıştır.³²³ Erkeklerle eşit haklara sahip olmayı hedefleyen kadınlar, kendileri için bu yolda örnek oluşturacak toplumları hedef almışlardır. Coğrafi yakınlık göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’de bu konuda yaşanan gelişmeler de Orta Doğu’daki kadınlar tarafından yakından takip edilmiştir.

Lisânu’l-Hâl gazetesinin Türk kadını hakkındaki haberlerinde ön plana çıkan hususlar, Türk Kadınlar Birliği’nin faaliyetleri, medeni kanunun kadına sağladığı haklar, siyasi hakların elde edilmesi, kadınların sahip olduğu meslekler, elde ettikleri makamlar gibi kadınlara ait ilk başarıları kapsayan bilgilerdir. Ayrıca *Lisânu’l-Hâl* gazetesi Türk kadınının modernleşmesi ve sosyal hayatta görünürlüğünün artmasına yönelik detaylara yer vermeye özen göstererek, bu meseleleri “Türk Kadınının *Nahdası* (uyanişı)” başlığı altında ele almıştır. Yalnızca Türkiye ile yetinmeyen *Lisânu’l-Hâl*, kadınları ön plana çıkaran ve kadın ve erkek arasında eşitlikçi bir yaklaşımı benimseyen çeşitli köşe

³²¹ Sarah Graham-Brown, “Women’s Activism in the Middle East A Historical Perspective” içinde *Women and Power in the Middle East*, ed. Suad Joseph ve ed. Susan Slyomovics (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000), 24.

³²² Brown, “Womens Activism,” 26.

³²³ ed. Margot Badran ve ed. Miriam Cooke, *Opening the Gates An Anthology of Arab Feminist Writing* (Bloomington: Indiana University Press, 2004), XVII.

yazılarına da yer vermiştir.³²⁴ Gazete, hem Lübnan özelindeki hem de Şark'taki kadınların gelişiminin olması gerekenden çok daha yavaş gerçekleştiğini ifade ederek kadınlara harekete geçmeleri için çeşitli telkinlerde bulunmuştur.³²⁵ *Lisânu'l-Hâl*'in belirgin bir şekilde kadın-erkek eşitliğini savunduğu ve kadınları bu statüyü elde eden hemcinslerini örnek almaları için mücadele etmeleri hususunda teşvik ettiği görülmektedir. Bu bakımdan, Türkiye'de yaşanan inkılapların kadınlara sağladığı statü ve haklar, *Lisânu'l-Hâl* için Arap toplumundaki kadınlar tarafından takip edilmesi gereken örneklerdir.

El-Câmi'atu'l-'Arabiyye ise Türkiye'de yapılan ve kadınların toplumsal hayattaki konumunu hedef alan inkılaplar hususunda menfî ve eleştirel bir bakış açısına sahiptir. Özellikle modern dönemde gündeme gelen kadın ve erkek eşitliği, kadının sosyal hayatta etkin bir role sahibi olması, Avrupalı bir kıyafet tarzının benimsenmesi ve bunun sonucunda örtü, peçe, çarşaf gibi kıyafetlerin kadınlar tarafından reddedilmesi gibi çeşitli değişikliklere, İslamcı ve muhafazakâr bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Dolayısıyla, Türkiye'de bu doğrultuda yaşanan gelişmeler, *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* tarafından eleştirilmiş ve bu gelişmelerin Arap toplumu üzerinde herhangi bir etkide bulunma ihtimaline karşı, modernleşen kadınlara dair olumsuz haberlere yer verilmiştir. Türkiye'deki kadınların siyasi haklar elde etme sürecine dair hiçbir habere yer vermeyen gazete, kadınlarla ilgili ahlaki ve toplumsal meseleleri ihtiva etmekle yetinmiştir.

Lisânu'l-Hâl tarafından Türk kadınının, örnek bir model olarak sunulması önemlidir. Savaş sonrası dönemde önemli gelişmelerin yaşandığı, kadınların özgürleşmesi hareketinin en canlı dönemlerinden birini yaşadığı bir zaman diliminde, Arap coğrafyası içerisindeki bir gazetenin kadınlarla ilgili Türkiye'de yaşanan değişikliklere yönelik bu tavrı dikkat çekicidir. Bu minvalde Türkiye'deki tecrübelerin, çağdaşı olan Batılı ülkelerin kadınlara ilgili gerçekleştirdiği benzer dönüşümleri ihtiva etmesi ve Arap dünyası içerisinde

³²⁴ Bkz. *Lisânu'l-Hâl*: Gabriele D'Annunzio, "el-Mer'etu'l-cemîle âlihe lâ abdetun li'r-ricâl" (Güzel Kadınlar Erkeklerin Kölesi Değil İlahtır), 18 Şubat, 1927, 1; "el-Mer'etu tefûku'r-Ricâl hattâ fi'l-meyâdini'r-riyâdiyye" (Kadınlar Erkekleri Geride Bırakıyor: Hatta Spor Meydanlarında), 14 Ekim, 1927, 2; "Mefâhiru'n-Nisâ" (Kadınların Kahramanlıkları), 4 Ağustos, 1928, 1; "et-Tenâfus beyne'r-ricâl ve'l-mer'e ala's-siyâde ve't-tefevvuk fi'l-hayat" (Erkekler ve Kadınlar Arasında Liderlik ve Hayattaki Egemenlik Üzerine Rekabet), 23 Temmuz, 1929, 1; "Tefevvuku'l-mer'e alâ'r-racul: Hattâ udde haza'l-asru asra'n-Nisâ" (Kadının Erkeğe Üstünlüğü: Hatta Bu Asır Kadınların Asrı Sayılsın), 10 Aralık, 1929, 1.

³²⁵ *Lisânu'l-Hâl* "Kadın ne zaman gafletten uyanacak?" sorusunu sormuştur. Bkz. "el-Hareketu'n-nisâiyye" (Kadın Hareketi), *Lisânu'l-Hâl*, 15 Aralık, 1927, 2; "el-Mer'etu'l-hadîse" (Modern Kadın), *Lisânu'l-Hâl*, 26 Mayıs, 1928, 3.

örnek bir “model” olarak sunulması, bu gelişmelerin ayrı bir bölüm halinde ele alınmasını gerekli kılmıştır.

3.1. Türkiye’de ve Orta Doğu’da Kadın Hareketleri

Osmanlı’nın son döneminde yaşanan gelişmelerle hız kazanan Türk kadınlarının özgürleşmesi hareketi, cumhuriyetin ilanının ardından zirveye ulaşmıştır. Zafer Toprak, Türk kadınlarının özgürleşmesi hareketini Osmanlı’nın II. Meşrutiyet zamanından itibaren ele almaktadır. Toprak’ın ifadesiyle “1908 Jön Türk Devrimi’yle birlikte özgürlükten eşitliğe, uluslaşmadan laikliğe, gündemdeki tüm temel dönüşümler bir anlamda kadına odaklandı.”³²⁶ Dönemin farklı isimlerinin de öncülük ettiği bu hareket, çeşitli görüşleri ihtiva etmekle birlikte, genel anlamda kadınların özgürleştirilmesi için önemli bir çabayı ihtiva etmektedir. Ziya Gökalp’in (ö. 1924) çıkardığı *Yeni Hayat* mecmuası kadınla ilgili yenilikçi fikirleri zikreden, önemli mecmualardandır.³²⁷ Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki Cemiyetinin, Ziya Gökalp’in kadınlar konusundaki “asri fikirlerini” benimsediğini ve savaşın ortasından itibaren bu fikirleri tatbik etmek için harekete geçtiğini ifade etmektedir.³²⁸ Nitekim Cemal Paşa’nın (ö. 1922) Suriye’de öncülük ettiği yenilikler de bu kısımda zikredilmelidir. Cemal Paşa’nın Suriye’de eğitimi yaygınlaştırmak amacıyla yürüttüğü projede danışman olarak Halide Edip Adıvar’ı (ö. 1964) görevlendirmesi dikkat çekicidir. Halide Edip, Şam, Beyrut ve Lübnan’ı kapsayan geniş bir eğitim planlaması amacıyla 1916 yılında Suriye’ye gelmiştir. Beraberinde getirdiği 50 kadın öğretmenle birlikte Suriye’nin farklı bölgelerinde kızlar için okullar açılmasına öncülük eden Halide Edip, bu amaçla Arap kadın öğretmenlerle ortak çalışarak “Cemal Paşa İnas Mektebi”nin inşasında önemli bir rol oynamıştır.³²⁹

Kurtuluş Savaşı döneminde de kadınlar, düşmanla mücadelede mitingler düzenlemek, erkeklerle birlikte çeşitli toplantılar yapmak, bir savunma cemiyeti kurmak gibi aktif roller

³²⁶ Toprak, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü*, XIII.

³²⁷ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?*, Cilt 1, Haz. Zeki Arıkan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 369-370.

³²⁸ Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene*, 374.

³²⁹ M. Talha Çiçek, *War and State Formation In Syria: Cemal Pasha's Governorate during World War I 1914-1917* (New York: Routledge, 2014), 184-185.

üstlenmişlerdi.³³⁰ Savaş sonrasında ise cephedeki mücadele yön değiştirerek siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel olmak üzere, farklı alanlarda kadının konumunu irdeleyen bir mücadeleye evirildi. Meclis tarafından kabul edilen medeni kanunla birlikte hukuki bakımdan erkeklerle eşit statüye gelen kadın, süreç içerisinde siyasi ve içtimai anlamda da erkeklerle aynı haklara sahip olmuştur. Kadınların sahip oldukları yeni hakların, gelecek nesillere aktararak, sürdürülebilir, köklü bir değişiklik olması için toplumun eğitilmesine öncelik verilmiş, devlet bu hususta kurduğu çeşitli kuruluşlarla kadınlara destek olmuştur. Kadınların elde ettikleri haklar hususunda, şüphesiz Mustafa Kemal'in kadın hakkındaki görüşleri de etkili olmuştur. Onun, dönemin tartışmalarında önemli bir gündem maddesi olan kadınlar hakkında daha bir Osmanlı subayı olarak görev yaparken çeşitli tartışmalarda bulunduğu görülmektedir. Bu hususta Karlsbad hatıralarında yer alan notlar önemlidir:

Kurmay başkanı ile kadınların örtünmesinin lağvı ve sosyal hayatımızın düzeltilmesi hakkında konuşma: 1) Muktedir ve hayatı bilen anneler yetiştirmek. 2) Kadınlara serbestisini vermek, 3) Kadınlarla beraber olmak, erkeklerin ahlâkı, fikirleri, hissiyatı üzerinde etkendir.³³¹

Mustafa Kemal, 1923 yılında, kadınların sosyal hayattaki konumlarına dair verdiği bir beyanda da benzeri bir söylemde bulunmuştur:

(...) kadınlar kendilerine ait olan vezaifi yapacakları gibi aynı zamanda heyeti içtimaiyenin refahı, saadeti için elzem olan mesaii umumiyeye dahi dahil olacaklardır. Kadının vezaifi beytiyesi (ev işleri) en ufak ve ehemmiyetsiz vazifesidir.

Kadının en büyük vazifesi analıktır. İlk terbiye verilen yerin ana kucağı olduğu düşünülürse bu vazifenin ehemmiyeti lâıkiyle anlaşılır. Milletimiz kuvvetli bir millet olmaya azmetmiştir. Bugünün levazımından biri de kadınlarımızın her hususta yükselmelerini temindir. Binaenaleyh kadınlarımız da âlim ve mütefennin olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün derecatı tahsilden geçeceklerdir.³³²

Erken cumhuriyet döneminde kadının annelik statüsünü ön plana çıkaran, onun gelecek nesli yetiştirme misyonuna sahip “bilinçli” bireyler olmasına öncelik veren, ancak tüm bunları yaparken sadece eviyle sınırlı kalmayan, ekonomik bakımdan da bağımsızlaşabilme hürriyetine sahip olan vatansever bir kadın ideali ortaya konmuştur. Burada göz önünde bulundurulması gereken husus, çizilen kadın idealinin her vatandaşın

³³⁰ Afet İnan, Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri (Ankara: TTK, 2022), 100; Tezer Taşkıran, “İstiklal Savaşında Türk Kadını” içinde *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları* (Ankara: Başkanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973), 67-82.

³³¹ Afet İnan, Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları (Ankara: TTK, 2018), 22.

³³² Unan, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 2, 86.

eşit haklara sahip olmasını amaçlayan bir anlayış üzerine inşa edildiğidir.³³³ Toprak, kadınların özgürleşme hareketinin, erkeğin kimliğini de belirleyen bir role sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu bakımdan, özgürleşme hareketi bir bakıma toplumsal cinsiyet ayrılığını da beraberinde getirerek, kadınlar için bir “iktidar kavgası” inşa etmiştir.³³⁴ 1924 anayasası ile kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmemesi ve “kadınların siyasal yaşama erkeklerle birlikte eşit katılma için yeterli eğitim ve gelişme düzeyine henüz ulaşmadığı söylemi”nin var olması kadının elde edebileceği hakların sınırlandırılmasına neden olmuştur.³³⁵ Kadınların seçme ve seçilme haklarını elde etmesi, Mustafa Kemal’in, 1930 yılında, Afet İnan ile olan konuşmasına kadar mümkün olmamıştır. Bu konuşmanın ardından meselenin gündeme gelmesi ve İnan’ın tabiriyle “bazı hukukçular tarafından desteklenmesiyle” kadınlara 1930 yılındaki belediye seçimlerine katılma hakkı verilmiştir.³³⁶

Türkiye’de yaşanan gelişmelerin, dönemin konjonktürü içerisinde ne ifade ettiğinin anlaşılabilmesi adına Orta Doğu’daki kadın hareketlerinin tarihine de değinmek önemlidir.³³⁷ 19. yüzyılın sonlarında basın-yayın hayatına dahil olan kadınlar, 20. yüzyılın başlangıcında, çeşitli bölgelerde organize hareketler inşa etmeye çalışmışlardır. Bu dönemde Mısır’da aktif bir kadın hareketinin varlığı ön plana çıkmaktadır. Kadınlar tarafından yayınlanan çeşitli dergiler ve organizasyonlarla, Mısır’ın bağımsızlığını ve kadın haklarını savunan farklı hareketler ortaya çıkmıştır.³³⁸ Mısır’daki kadın hareketinin başında bulunan Hüda Şa‘ravî (ö. 1947) Türkiye’de yaşanan gelişmeleri yakından takip ederek Mustafa Kemal’in inkılaplarını takdir etmiştir. Amit Bein, Türkiye’de yaşanan gelişmelerin, Orta Doğu’daki pek çok kadın hakları savunucusu tarafından “takip edilmesi

³³³ Serpil Sancar Türkiye’de yaşanan erken modernleşmenin iki dinamiğinden bahsetmektedir. Bunlardan ilk ulus-devletin kurulması ikincisi ise bu devletin ilkeleri doğrultusunda inşa edilecek modern ailelerdir. Modern aileyi oluşturma görevi kadına yüklenirken, erkeklerin görevi devlet kurmak olmuştur. Bkz. Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 12.

³³⁴ Toprak, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü*, XIV.

³³⁵ Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, 187.

³³⁶ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıra ve Belgeler*, haz. Arı İnan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2009), 348.

³³⁷ Arap dünyasındaki kadın haklarını savunan önemli kadın yazarlar ve eserleri antolojisi için bkz. ed. Margot Badran ve ed. Miriam Cooke, *Opening the Gates An Anthology of Arab Feminist Writing*, (Bloomington: Indiana University Press, 2004).

³³⁸ Mısır’da yayınlanan çeşitli kadın dergileri ve 1914 yılında örgütlenen kadın hareketi için bkz. Leila Ahmed, *Woman and Gender In Islam: Historical Roots to a Modern Debate* (New Haven: Yale University Press, 1992), 172.

gereken, ilham veren örnekler” olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Bu hususta örnek olarak Mustafa Kemal ve Türkiye Cumhuriyeti’ne gösterdiği destekle bilinen Hüda Şa’ravî ve arkadaşlarının, “Türkiye’nin kadın hakları konusunda Orta Doğu’da öncü bir konuma sahip olduğu” olgusuna gönüllü bir biçimde katkı sağladıklarını ifade etmektedir.³³⁹ Şa’ravî, anılarında, 1935 yılında Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi için geldiği İstanbul’da, kongre sonrasında, Mustafa Kemal’e şöyle dediğini yazmaktadır: “İslam ülkelerinin en büyük kardeşi olan Türkiye’deki bu ideal örnek, tüm Şark’ı özgürleşmeye çalışma ve kadın haklarını talep etme konusunda cesaretlendirdi. Türkler sizi Türklerin atası olarak sayıyorsa ben diyorum ki bu yetmez, siz bizim için Şark’ın Atası’sınız.”³⁴⁰

Suriye ve Lübnan’da gelişen kadın hareketinin büyük bir kısmı Fransız yönetimi altında gerçekleşmiştir. Mısır’dakine benzer bir şekilde 1900’lü yılların başında kurulan kadın dergileri, buradaki kadın hakları savunusunun ilk örneklerini oluşturmuş ve bu hareketin temelinde bağımsızlığı elde etmeyi amaçlayan milliyetçi duygular ve erkeklerle eşit haklara sahip olma isteği yer almıştır.³⁴¹ Kadının statüsünün konu edildiği tartışmaların bulunduğu bu dönemde, Lübnan’daki kadınların siyasi haklar elde etmesini destekleyen erkekler bulunsa da, bu kişiler diğer erkekler tarafından “kadınların takipçisi” olarak kınanmışlar, bu hakkı talep eden kadınlar ise dini görevlerine ihanet etmekle suçlanmışlardır.³⁴² Elizabeth Thompson, 1922 yılında kartpostallar ile yapılan Türk propagandasının Suriyelileri dehşete düşürdüğünü ifade etmektedir. Bir kartpostalda yer alan Mustafa Kemal’in başları açık modern Türk kadınları ve erkeklerle birlikte bir botta çekilen fotoğrafı, bazı kadınlar tarafından örnek alınarak hükümete kadınların başlarını açmaya izin vermesi konusunda baskı yapılmıştır. Thompson, 1920’li yıllarda çeşitli kadın dergilerinde Mustafa Kemal’in kadınlara olan desteğinden bahsedildiğini ve Türk inkılaplarının tartışıldığını nakletmektedir.³⁴³

³³⁹ Bein, *Kemalist Turkey and Middle East*, 158.

³⁴⁰ Hüda Şa’ravî, *Müzekkirâtü Hüda Şa’ravî* (Kahire: Müessesetu Hindâvî li’t-Ta’lîm ve’s-Sekâfe, 2012), 325.

³⁴¹ Arap basının kadın imgesini sunan yayınlar ve Suriye ve Lübnan’da kadınlar tarafından çıkarılan yayınlar için bkz. Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender In French Syria and Lebanon* (New York: Columbia University Press, 2000), 291-295.

³⁴² Thompson, *Colonial Citizens*, 123, 126.

³⁴³ Thompson, 129-130.

Suriye ve Lübnan’da kadın hareketleri konusunda ön plana çıkan en önemli gelişmelerden biri 1928 yılında Suriye ve Lübnan Kadınlar Birliği tarafından, Lübnan’da gerçekleşen Kadınlar Kongresidir. Diğer önemli gelişme ise Nazîre Zeynuddîn’in *el-Hicab ve’s-Sufûr* adlı, kadınların örtünmesi ve özgürleştirilmesi meselesini ele aldığı kitabın yayınlanmasıdır.³⁴⁴ Thompson Suriye ve Lübnan Kadınlar Birliği’nin, Fransız otoritesi tarafından “siyasetten uzak durmak ve kadın hareketinin sosyal ve kültürel yönlerini vurgulamaları” kaydıyla bir konferans düzenlemelerine izin verildiğini nakletmektedir.³⁴⁵ Ülkedeki ikili yönetim sistemi -hem manda yönetimi hem de yerel yönetim- kadınların iki farklı ataerkil yapı içerisinde sıkışmasına neden olmuş, bu durum, Türkiye’dekine benzer bir şekilde, kadının, vatanı için kahraman evlatlar yetiştiren “anneler” statüsünün ön plana çıkmasına neden olarak onun siyasi hakları elde edilmesini geciktirmiştir.³⁴⁶

Filistin’de ise yukarıda zikredilen Mısır, Suriye-Lübnan ve Türkiye örneklerinden daha farklı bir tablo yer almaktadır. Bu bölgede yirminci yüzyılın başında başlayan entelektüel bir kadın hareketinin varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir.³⁴⁷ Filistin’in, hem İngiliz mandası altında bulunması hem de Yahudilerle olan durumu göz önünde bulundurulduğunda bu bölgedeki kadın hareketinin temelinde “milliyetçilik” ideali ve bağımsızlık mücadelesi yer almaktadır. 1921 yılında kurulan Filistin Kadınlar Birliği’nin hedefleri arasında sosyal yardımlaşma ve kadınları milliyetçi faaliyetler etrafında organize etmek olduğu görülmektedir.³⁴⁸ *El-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*’nin de haberleri içerisinde yer verdiği, “Filistin Arap Kadınları Kongresi” bu dönem içerisinde ortaya çıkan en önemli gelişmedir. Kongrenin ardından 1930 yılında kurulan Kudüs Arap Kadınları Cemiyeti eğitim, sağlık gibi meseleleri önceleyerek sosyal yardımlaşma

³⁴⁴ Thompson, 142. Nazîre Zeynuddîn’in kitabına dair detaylar “Türkiye’deki Kadın Hareketinin Şark’a Yansıması” başlığı altında ele alınacaktır.

³⁴⁵ Thompson, *Colonial Citizens*, 143.

³⁴⁶ Matiel Mogannam, buradaki hareketi politik olmaktan ziyade “sosyal” bir hareket olarak adlandırmaktadır. Bkz. Matiel Mogannam, *The Arab Women and the Palestine Problem* (London: Herbert Joseph Limited, 1937), 64.

³⁴⁷ Julie Peteet, Filistinli kadınların düşüncelerin yazmak konusunda tereddütlü olduklarını belirtmekte ve literatür araştırması yaparken 1948 öncesine ait birincil kaynaklara ulaşmanın zorluğundan bahsetmektedir. Bkz. Julie Peteet, *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement* (New York: Columbia University Press, 1991), 39.

³⁴⁸ Peteet, *Gender in Crisis*, 44.

faaliyetlerini desteklemiştir.³⁴⁹ Filistin'deki kadın hareketini ele alan Matiel Mogannam, anlatısında Türkiye'yi "Aydınlanmış bir milletin yaşayan en iyi örneği" olarak tanımlamakta ve Mustafa Kemal'in yönetimin başına geçtiği andan itibaren yaptığı inkılapların "kesinlikle eşi benzeri görülmemiş inkılaplar" olduğunu ifade etmektedir.³⁵⁰

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, savaş sonrası toplumlarda benzer süreçlerin izine rastlandığı söylenebilir. Bu çerçevede Türkiye'de ve Orta Doğu'daki diğer kadınların faaliyetleri ve durumları arasında çeşitli ilişkiler kurulabilir. Ancak bunu yaparken göz önünde bulundurulması gereken en önemli hususlardan biri, diğer Arap ülkelerine nazaran, Türkiye'nin tam bağımsızlığını elde etmiş bir devlet olmasıdır. Dönemin kolonyal yönetimlerinin baskısı altında bulunan Arap ülkeleri için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu nedenle Suriye, Lübnan ve Filistin gibi ülkelerde, başka bir devletin egemenliği altında yaşayan kadınlar, ilk olarak bağımsızlıklarını elde etme mücadelesine öncelik vermişlerdir. Mısır'daki kadın hareketi Suriye, Lübnan ve Filistin'e kıyasla "başarılı" kabul edilen ilk organize Arap kadın hareketidir.³⁵¹ Ancak 1925-1931 yıllarını kapsayan süreçte *Lisânu 'l-Hâl*'in anlatısında Türkiye'de yaşanan gelişmelerin ön plana çıktığı görülmektedir. *El-Câmi 'atu' l-'Arabiyye* ise Mısır'daki yenilikçi fikirlere yönelik eleştirilerde bulunsa da buradaki kadın hareketine dair bir gelişme veya yoruma yer vermemiştir. Kadınların özgürleşmesini ve erkeklerle eşit haklara sahip olmasını savunan yayınlardan bazıları, Türkiye'nin yaptığı inkılapları ve Türkiye'deki kadın hareketlerini, örnek alınması gereken bir ideal olarak sunmuş ve bu hususta Şark'taki kadınları harekete geçirmek için gayret sarf etmişlerdir. Bu yayınların en önemlilerinden biri de *Lisânu 'l-Hâl* gazetesidir.

3.2. Latife Hanım

Türkiye'de dönemin ön plana çıkan kadınları arasında Latife Hanım (ö. 1975) gelmektedir. Mustafa Kemal'le olan evliliği süresince onun yanında bulunarak, modern Türk kadınına temsil eden ilk örneklerden biri olan Latife Hanım, Mustafa Kemal'in seyahatlerine bizzat eşlik etmesi, dönemin yaygın giyim anlayışının aksine yüzünü

³⁴⁹ Peteet, 48.

³⁵⁰ Mogannam, artık İstanbul'daki Türk bir kadınla, bir Avrupalı kadın arasında hiçbir farkın olmadığını da eklemektedir. Bkz. Matiel Mogannam, *The Arab Women and the Palestine Problem*, 51.

³⁵¹ Matiel Mogannam, Mısır'ın, dünya çapında bir üne sahip olan kadın yazarları ve reformcularıyla övünebileceğini yazmıştır. Bkz. Mogannam, *The Arab Women*, 50.

kapamaması ve karakteristik bir yapıya sahip olması bakımından dikkat çekmektedir. İpek Çalışlar, Latife Hanım ve Mustafa Kemal'in evliliği boyunca Türkiye'deki kadınların çeşitli haklar elde etmesi adına önemli gelişmelerin yaşandığını ifade etmekte ve bu hususta Latife Hanım'ın etkisini vurgulamaktadır:

Latife kadının peçesini atmasını bir özgürlük kavgası olarak görüyor, siyasi temsil hakkını savunuyor, milletvekili olmak için Mustafa Kemal'e baskı yapıyor, talak ve çökeşliliği sona erdirecek bir medeni kanun projesini destekliyordu. Bütün bunları savunurken de bir lider eşi olduğunu unutmadan, kadınları özgürleştirme mücadelesinde Mustafa Kemal'e etkin destek verdiğini söylüyordu.³⁵²

Lisânu'l-Hâl, Arap dünyasında oldukça popüler olan Mustafa Kemal'in eşi Latife Hanımı, Müslüman kadın modernleşmesinin bir yüzü olarak sunmuştur. *Lisânu'l-Hâl* gazetesinin Türk kadınlarına dair ilk haberlerinden biri, Fransız gazetesi muhabirlerinin Ankara'daki Millet Meclisi tasvirlerinde yer alan, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında oturan "yüzünün yarısı örtülü" eşi Latife Hanım ve onun yanındaki diğer kadınlardır.³⁵³ Latife Hanım hakkında daha detaylı bilgiler Mustafa Kemal ile boşanma süreciyle birlikte verilmiştir. *Lisânu'l-Hâl* tarafından "Türk kadınlarının özgürleştirilmesi hareketinin bir üyesi" olarak vasıflandırılan Latife Hanım'ın, Mustafa Kemal'le boşanması hakkında İstanbul gazetelerinde yer alan detaylara yer verilmiştir.³⁵⁴ Boşanma nedeninin resmi olarak açıklanmadığını yazan gazete, Latife Hanım'ın eşi üzerine tahakküm kurma isteği ve kendi ihtisası olmayan işlere dâhil olmaya çalışmasının bir neden olabileceğine dair pek çok söylentinin bulunduğunu belirtmiştir.³⁵⁵

Lisânu'l-Hâl, ayrılık haberinden yaklaşık üç hafta sonra, 7 Eylül 1925'te, Latife Hanım ve Mustafa Kemal'in boşanma nedenlerinin neler olabileceğine dair Türk gazetelerindeki farklı rivayetleri nakletmiştir. Bu rivayetlerin ilki, Latife Hanım'ın, Mustafa Kemal'in son dönemde yapmış olduğu halkı korkutma ve şiddet hareketine muhalif olması ve onun bu baskın tavrının karşıt bir tepkiye neden olacağını düşünmesidir.³⁵⁶ Gazete tarafından "daha güvenilir ve daha doğru" olarak adlandırılan

³⁵² İpek Çalışlar, *Latife Hanım* (İstanbul: Doğan Kitap 2006), 218-219.

³⁵³ "Ahbâru Türkiyâ," *Lisânu'l-Hâl*, 1.

³⁵⁴ "el-Asitâne 13," *Lisânu'l-Hâl*, 17 Ağustos, 1925, 2.

³⁵⁵ "el-Asitâne 13," *Lisânu'l-Hâl*, 2.

³⁵⁶ 13 Şubat 1925 yılında başlayan Şeyh Said isyanı sonrasında ilan edilen Takrir-i Sükûn Kanunuyla ilgili gelişmelerin kastedilmesi muhtemeldir. Detaylar için bkz. Zekeriya Kurşun, "Şeyh Said," içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm (Ankara: TDV, 2019), <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh-said>.

ikinci rivayet, Mustafa Kemal'in, Latife Hanım'a olan sadakatinde sorun olduğu ve hala bekârlık döneminden kalma ilişkilere bağlı bulunduğudur. Üçüncü rivayet ise Mustafa Kemal'in Latife Hanım'ı fikir ortağı ve yoldaşı olarak görmediği bu durumun bir süredir devam ettiği ve ona karşı kaba davrandığıdır. Hangi yorumun doğru olduğunun bilinmediğini ifade eden *Lisân*, zamanın gerçeği ortaya çıkaracağını ifade etmektedir.³⁵⁷ Haberin devamında Latife Hanım'ın şu anda ailesinin yanında İzmir'de bulunduğu ancak boşanmasının onun üzerindeki kötü tesiri sebebiyle Avrupa'ya gideceğinin söylendiği yazılmıştır. Mustafa Kemal'in ikinci kez evlenmemeye kararlı olduğu bilinmesine rağmen kimsenin onun söylediklerine kulak asmadığı, pek çok güzel hanımın Latife Hanım'ın yerini doldurarak Mustafa Kemal'in eşi olmak için can attığı yazılmıştır.³⁵⁸ Haberin devamında Ankara'da ortaya çıkan bir söylentiye göre Mustafa Kemal'in çokça malı olan Kızıl Rusya'nın başkanlarından birinin kızıyla evleneceğinin duyulduğu, bu evliliğin, Bolşeviklerle iyi ilişkiler geliştirmeyi sağlayabileceği ve doğacak bir sultan ya da emirin damarlarında soylu kanının akacağı eklenmiştir.³⁵⁹

25 Eylül 1925'te ise Latife Hanım'a dair kişisel detayların yer aldığı, onun İngiliz bir muhabirle yaptığı röportaj *Lisânu'l-Hâl* tarafından nakledilmiştir. Bu röportajın başlığı, Mustafa Kemal ve Latife Hanım'a ithafen “Şarkın Napolyon'u ve Yirminci Yüzyılın Josephine'i” olarak adlandırılmıştır.³⁶⁰ Röportajı yapan gazeteci tarafından “şık Parizyen elbisesiyle kelimenin tam anlamıyla bir hanımefendi” olarak tasvir edilen Latife hanım, bu röportajda boşanması hakkında şu sözleri sarf etmiştir:

Napolyon ve Josephine'in yinelenen tarihi. Ben eşimi çok seviyorum ve onun beklentilerini gerçekleştirmesine yardım edebilmek için elimden gelen her şeyi yaptım. Ancak bugün beraberliğimiz onun yeni başarılar elde etmesinin önünde bir engel haline geldi. Kadın, Josephine'de olduğu gibi kurban edilmek zorunda. Şikâyet etmiyorum ve yakınmıyorum. Eğer ayrılığımız, onun mutluluğunu ve sevincini sağlayacaksa, [bununla] mutlu olurum, iftihar ederim ancak olanlar hakkında düşündüğümde göğsümü sıkan o hisse engel olamıyorum.

Bizim beraberliğimiz Batı ülkelerinde anlaşıldığı şekliyle bir aşk evliliği idi. Ben ve eşim, dünyadaki cennetimizde, yılan ortaya çıkana kadar, bir kadın ve erkek ne kadar mutlu olabilirse o kadar mutluyduk. Bu yılan kim olabilir? Şüphesiz bana sormak istediğin şey bu.

³⁵⁷ “Talâku Latîfe Hânım”(Latife Hanım'ın Boşanması), *Lisânu'l-Hâl*, 7 Eylül, 1925, 1.

³⁵⁸ “Talâku Latîfe Hânım,” *Lisânu'l-Hâl*, 2.

³⁵⁹ “Talâku Latîfe Hânım,” *Lisânu'l-Hâl*, 2.

³⁶⁰ İpek Çalışlar, Latife Hanım'ın ayrılık kararının ardından İzmir'e ailesinin yanına gittiği sırada bir gazeteciyle konuştuğundan ve ayrılıklarını “Joséphine ile Napoléon'un boşanmasına benzettiği”nden bahsetmektedir: Çalışlar, *Latife Hanım*, 298.

Ancak sorunu cevaplamak benim yapabileceğim bir şey değil. Bu benim sırrım ve onu mezara kadar taşıyacağım. Sanırım eşim o zaman kendisi için eşi ya da geleceğinden başka bir seçenek olmadığına inandı ve tercihini yaptı. Ve sen onun seçiminin ne olduğunu biliyorsun.³⁶¹

Latife Hanım, haberin devamında boşanmasının vazifesinin son bulması anlamına gelmediğini söyleyerek hala vatanına ve hemcinslerine hizmetle görevli olduğunu ifade etmektedir.³⁶² Ancak buradaki sözlerinin aksine daha sakın bir hayat sürmüş veya daha sakın bir hayat sürmeye mecbur kalmıştır.³⁶³ Kendisini Türk kadınının ve Türk milletinin gelişmesi ve modernleşmesi misyonuyla vazifelendirmiş olan Latife Hanım, dönemin yabancı basını içerisinde modern Türk kadının sembolü ve kadınları özgürleştirme hareketinin bir parçası olarak sunulmaktaydı. Bu nedenle Mustafa Kemal ile medeni kanunun kabul edilmesine birkaç ay kala talakla boşanması, Türk kadınının elde ettiği hakların sorgulanmasına neden olmuştur.³⁶⁴ Latife Hanım, *Lisânu'l-Hâl*'in harekete geçirmeye çalıştığı Şark kadını için yılmadan mücadele etmeyi hedefleyen iyi bir örnektir. Büyük bir potansiyel taşıyan bu örnek, boşanma sonrasında, Müslüman kadının statüsünün dönüşümüne yönelik başarısız bir girişim olarak kalmıştır.

3.3. Kadınların Uyanışı ve Toplum

Erken cumhuriyet dönemi tarihinde kadınlarla ilgili gelişmeler, kadının siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan gelişmesini sağlayarak, ona erkeklerle eşit haklar vermeyi hedefleyen Medeni Kanunun kabulü, seçme ve seçilme hakkının verilmesi gibi çeşitli inkılapları kapsamaktadır. Falih Rıfkı Atay, kadınların inkılaplar çerçevesindeki konumu hakkında Mustafa Kemal'in görüşünü şu sözlerle açıklamaktadır:

Atatürk kadın meselesinin üstüne pek varmamıştır. Köyde ve geri kalabalıkta din kadar kuvvetli şey ırz, ırz da kadın demektir. Ahlâkın ölçüsü ırzdır. Dönülmiyen yemin ırz üstünedir. Medenî kanun, yeni Türkiye cemiyetinin hazır nizamı değil ideali idi. Bu cemiyet mahkemelerde kalıptan dökülmiyecekti. Kızlı erkekli mektepte yetişecek ve mektepten çıkacaktı. İktisadî şartların yaratacağı yaşama imkânları kadını hürriyete kavuşturacaktı.

³⁶¹ *Lisânu'l-Hâl*, röportajı yapan kişinin adını vermemiştir ancak haberin el-Basîr isimli gazete tarafından Arapçaya tercüme edildiğini yazmıştır: Bkz. “Napolyonu’ş-Şark ve Josephinu’l-karnî’l-‘ışrîn” (Şarkın Napolyon’u Ve Yirminci Yüzyılın Josephine’i), *Lisânu'l-Hâl*, 25 Eylül, 1925, 1.

³⁶² “Napolyonu’ş-Şark,” *Lisânu'l-Hâl*, 1. Röportajın benzer çevirileri için bk. Çalışlar, *Latife Hanım*, 305-306; Fatih Bayhan, *Latife Hanım’ın Kâğıtları* (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2007), 319-320.

³⁶³ Çalışlar’ın anlatısında Latife Hanım çeşitli faaliyetler de bulunmak istese de, kendisinin bu isteği engellenmiştir. Bkz. İpek Çalışlar, “Karalama Kampanyası,” bölümü içinde *Latife Hanım*. S. 377-379.

³⁶⁴ Latife Hanım’ın boşanması hakkındaki haberler için bkz. İpek Çalışlar, “Boşanma Dünya Basınında” başlığı içinde *Latife Hanım*, 298-304.

Atatürk halk kadını kurtuluşunun uzunca bir zaman işi olduğunu anlamıştır. Şapka kanununa kadınlar için hüküm konmayışının sebebi budur.³⁶⁵

Bu açıklama erken cumhuriyet döneminde kadınların “ilerleme”leri hususunda yapılan inkılapların bir özeti mahiyetindedir. Görülen o ki bu inkılapların esas amacı, var olan toplumu etkilemek değil, neslin eğitimini sağlayarak kalıcı bir dünya görüşü oluşturmaktır. Nitekim Tezer Taşkıran’ın, cumhuriyetin ellinci yılında Türk kadın haklarını ele alırken “Kadın inkılâbının sindirilmesi” hususunda söyledikleri, toplumun bu inkılapları kısa bir zamanda benimseyemediğini ortaya koymaktadır:

Eski göreneklerin etkileri hala kuvvetle devam etmektedir. Erkeğin kadına, kadının erkeğe ve kadının kendi kendisine bakışında, herşeyden fazla bu görenekler etkili olmaktadır. Bunların kökleri o kadar derin, iç ve dış âlemimizde dalları, budakları o kadar yaygın ve giriftir ki, birden bire sökmek, ayırmak sanıldığı kadar kolay bir iş değildir. (...) Medenî Kanun yanında imam nikâhı ile hâlâ çok karı alma faciası, kadın seçmenlerin kendi seçtikleri insanlarla çok az görüşebilme acaipliği, sosyal ve meslekî hayatın her alanında yüzbinlerce kadın, erkeklerle yan yana başarı ile çalışırken ağzı burnu kapalı veya kara çarşafı bürünmüş kadınlarla hala karşılaşmamız ve benzerleri, hep kanunların sindirilemediğinin üzücü delilleridir.³⁶⁶

Murat Metinsoy da benzer bir şekilde medeni kanun kabul edilmesine rağmen, tam anlamıyla uygulanabilmesinin mümkün olmadığını savunmaktadır. Kanunun ardından hala imam nikahıyla, kayıt altına alınmadan evlenilmesi, resmi evlilik olsa bile birden fazla kişiyle evlenmek amacıyla imam nikahına başvurulması, bu evliliklerden doğan çocukların kayıt edilmemesi gibi çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir.³⁶⁷ Kadınların statüsünde yaşanan değişikliklerin teoride ve pratikte farklı olduğunu vurgulayan Metinsoy, özellikle Anadolu köylerindeki kadına yönelik geleneksel anlayışı değiştirmenin zorluklarından bahsetmektedir.³⁶⁸

Kadınların eğitimi gibi konularda devlet tarafından gerçekleştirilen faaliyetler önemli bir yer tutmaktadır. Devlet, kadınların eğitimi hususuna yönelerek, çeşitli kurumlarla, kadınlara okuma yazma başta olmak üzere çok yönlü bir eğitim vermeyi amaçlamıştır.³⁶⁹

³⁶⁵ Falih Rıfkı Atay, *Niçin Kurtulmamak* (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1953), 81.

³⁶⁶ Taşkıran, *Cumhuriyet’in 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, 167.

³⁶⁷ Bkz. Murat Metinsoy, “Popular Code vs. Civil Code” başlığı içinde *The Power of the People*, 262-269.

³⁶⁸ Kadın ve erkeklerin aynı ortamda bulunması sebebiyle devlet okullarına gitmesine izin verilen kızların azlığı, buluş çağına erişen kadınların okuldan alınarak ev işlerinde idame ettirilmesi veya başlarının kapatılması, mirasta eşitliği esas alan Medeni hukuk maddesine rağmen kadınlara daha az pay verilmesi gibi meseleler hakkındaki detaylar için bkz. Metinsoy, “Little Change in the Status of Women” bölümü içinde *The Power of the People*, 269-273.

³⁶⁹ İlk yıllarda, kız enstitülerinin temel amacı milli kimliğe uygun, evine bağlı kadınlar yetiştirmekken yetiştirilen ilk nesilden sonra bu amaç daha çok kadının iş hayatına atılması ve sosyal yaşama karışmasına

Lisânu'l-Hâl'in 1927 yılına ait bir haberde Eğitim Bakanlığı'nın, %98'i okuma yazma bilmeyen kadınlar için Türkiye'nin her yerinde okullar açmaya karar verdiği, bu sayede kadınların eğitim bilimleri, sosyal konular ve çocuk yetiştirme gibi ihtiyaç duydukları eğitimlerden faydalanmasının hedeflendiği nakledilmiştir. Haberin devamında Türkiye Cumhuriyeti'nde, kadınların da ülkedeki ilerlemeye dahil olması için geniş bir program koyulduğundan bahsedilmektedir.³⁷⁰ Karara ek olarak yapılacak planlar arasında kadınlara terziliğin öğretilmesi gibi farklı kursların açılacağından bahsedilmiş, bu sayede kadınların gelişeceği ve kıyafetlerini istedikleri şekilde düzenleyebilecekleri nakledilmiştir.³⁷¹ Kadınların okuma-yazma dışında bu kurslarda aldıkları eğitim, onların ekonomik açıdan daha bağımsız bireyler haline gelmesini amaçlamıştır.³⁷²

Kadınların modernleşmesine karşı aktarılan haberlerden biri, *Akşam* gazetesine ait bir karikatürdür. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazetesinin betimlediği karikatürde, modern Türk kadınına temsil eden kadınlar bir balonun içerisinde, “şeref, haya ve fazileti” terk ederek yükselirken tasvir edilmiştir.³⁷³ *Lisânu'l-Hâl* karikatürle ilgili detaylara yer vermemiş sadece akşam gazetesi yayın müdürü ve gazete sahibinin bu karikatür nedeniyle ceza aldığını yazmıştır. Yargı mahkemesinin başsavcısı tarafından “Türk kadınlarına ihanet” olarak adlandırılan karikatür, gazetenin özgürlük sınırlarının ötesinde görülmüştür.³⁷⁴

evirilmiştir. Bkz. Elif Ekin Akşit, *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 181.

³⁷⁰ “Nahdatu'n-nisâiyye fi Türkiyâ” (Türkiye'deki Kadın Uyanışı), *Lisânu'l-Hâl*, 26 Şubat, 1927, 1.

³⁷¹ “Nahdatu'n-nisâiyye fi Türkiyâ”, *Lisânu'l-Hâl*, 1.

³⁷² Turgut İleri, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Bağlamında Kız Enstitüleri'nin Türk Modernleşmesindeki Yeri Ve Önemi,” *Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 65 (Kasım 2019): 205.

³⁷³ “Havle Nahdatu'l-mer'e fi Türkiyâ” (Türkiye'deki Kadın Uyanışı Hakkında) *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 18 Mart, 1927, 4. Karikatürün orijinalindeki ifadeler “ahlak, namus, vicdan ve fazilettir.”

³⁷⁴ “Kadiyyetu cerîdeti Akşam fi'l-Asitâne” (Âsitane'deki Akşam Gazetesi Davası), *Lisânu'l-Hâl*, 22 Mart, 1927, 3.

“Diyorlar ki kadınlık yükseliyor!”³⁷⁵

Akşam gazetesi karikatüre yönelik tepkiler sebebiyle yaptığı açıklamada bir yanlış anlaşılma olduğunu Avrupa gazetesinden alınan karikatürün Türk kadınlarını yansıtmadığını, gazetenin inkılabı savunan ve kadınlara destek bir vizyona sahip olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁶

El-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye gazetesinin, *el-Mukattam*’ın İstanbul ofisinden aktardığı bir diğer haberde, Türkiye’de son yıllarda intihar oranının arttığı ve intihar edenlerin çoğunluğunu ise kadınların oluşturduğu ifade edilmiştir. Habere göre bu kadınların ortak vasıfları “Avrupa medeniyetine ait fikirleri benimsemeleri”dir. Yapılan araştırmanın iddiası hala eski geleneklere bağlı olan kadınların yaşamaya devam ettiği, Batılılaşanların

³⁷⁵ Serkan Tuna, “Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Basınına Yönelik Önemli Bir Dava: Akşam Gazetesi Davası,” *CTAD*, sy. 33 (Bahar 2021): 35.

³⁷⁶ Tuna, “Erken Cumhuriyet Döneminde,” 356.

ise intihar ettiğidir. Bu ise hürriyetin kadınlara yaramadığını göstermektedir.³⁷⁷ *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, haberin sonunda şu soruyu sormaktadır: “Mustafa Kemal Avrupalılardan daha medeni olmak için yaptıklarında isabet etti mi?” Gazete, bu tavrıyla inkılapların örnek aldığı Batı medeniyetine ve onun getirdiklerine olumsuz bir yaklaşım atfederek Türkiye’nin bu doğrultuda yaptığı inkılapların da olumsuzlukla sonuçlanacağını vurgulamaya çalışmıştır.

Bu habere ek olarak, 8 Ekim 1928’deki “Türkiye’de Batılılaşma Musibetleri” başlıklı başka bir haberde, Dr. Mazhar Osman’ın (ö. 1951) sözlerine yer verilmiştir. Haberde, Mazhar Osman’ın, Türkiye’de modern Batı ahlakı benimsenmeye başladığından beri, musibetlerin arttığını savunduğu ve bu ahlakı benimseyen toplumlarda hastalıkların arttığı ifadeleri yer almaktadır. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, mevcut Türk dergilerinin –isim vermeden- Mazhar Osman’ın sözlerini desteklediğini yazmıştır.³⁷⁸ Gazete, kendi bakış açısına göre, kadınların modernleşmesinin getirdiği “olumsuzluklara” dair farklı haberlere de yer vermiştir. Örneğin, *Cumhuriyet* gazetesinden aktardığı, “Müslüman Türk Kadınları Ramazan’da Sarhoş Oluyorlar” başlıklı bir haberde ramazanın yirmi dördüncü gecesi tiyatroya sarhoş olarak gelen Meliha, Semiha ve Neriman isimli üç kadının taşkınlık çıkardığını ve kendilerini uyaran tiyatro sahibini dövdüklerini, sonrasında polisin olay yerine gelerek kadınları tiyatrodan attığını yazmıştır. Gazete, haberi “yorumsuz!!!” yazarak tamamlamıştır.³⁷⁹ *Cumhuriyet* gazetesinden aktarılan haberin orijinalinde, tiyatroya sarhoş olarak gelen kadınların çalan saz ile aşka gelerek “Aman Allah” diye bağırarak etraftakileri rahatsız ettikleri, bu nedenle tiyatro sahibi tarafından uyarıldıkları ancak kadınların sinirlenerek tiyatro sahibi Cemal Bey’i dövdükleri ve olaya müdahale

³⁷⁷ “el-İntihâr fi Türkiyâ: Gavâilu’l-medeniyyi’l-hadîs” (Türkiye’de İntihar: Modern Medeniyet’in Felaketleri), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye (el-Mukattam)*, 27 Eylül, 1928, 1.

³⁷⁸ “Mesâi’bu’t-Tefernuc fi Türkiyâ” (Türkiye’de Batılılaşma Musibetleri), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 8 Ekim, 1928, 4. Mazhar Osman’ın, çeşitli yazılarında kadın ve erkek arasındaki biyolojik farklılığa vurgu yaptığı bilinmektedir. Örneğin 1930 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi hususunda neşrettiği bir yazıda kadını şu şekilde tarif etmiştir: “Kadın fikirden ziyade hisle yaşayan bir mahlûk sayılır. İhtirasat ve infialatına zebun, iradesi zayıf, iltirari ve aksevi hareketlere ve teamüllere meyal, kısrı dimağının muaddil hassası az, hemen fizyolojikman tenasül için yaratılmış passif bir mahluktur. Tahakküm için, ezmek için yaratılmamış... mahkumiyetten, esaretten himayetten zevk alır. (...) Eline iğne iplik, hatta tencere tava daha yakışır, kucağına çocuğu yaraştığı kadar.” Bkz. Şahap Erkoç ve Olay Yazıcı, *Mazhar Osman ve Dönemi: Mecnunları, Mekanları, Dostları* (İstanbul: Argos İletişim Hizmetleri, 2006), 28. *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*’nin haberinde yer alan Mazhar Osman’ın 1928 yılına ait bu yazısı bulunamasa da onun kadına bakışını anlamak adına yukarıdaki alıntı yeterlidir.

³⁷⁹ “Müslimâtu Türkiyâ yeskurne fi Ramazân” (Müslüman Türk Kadınları Ramazanda Sarhoş Oluyorlar), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 28 Mart, 1929, 2.

eden polisin kadınları karakola götürdükleri yazmaktadır.³⁸⁰ Dolayısıyla, *el-Câmi 'atu'l-'Arabiyye*, haberi naklederken vermiş olduğu başlıkla, aslında bir yorumda bulunmuştur.

3.4. Türk Kadınlar Birliği: Eşitlik ve Siyasi Haklar

Türk kadın hareketinin tarihi cumhuriyetin ilanından bile öteye gitmektedir. 1922 yılında henüz “Halk Fırkası” dahi kurulmadan, kadınlar tarafından oluşturulmaya çalışılan Kadınlar Halk Fırkası, esas amacı siyasi olmakla birlikte, kadının sosyal, ekonomik ve kültürel olarak her anlamda geliştirilmesini hedeflemekteydi.³⁸¹ Dönemin siyasi koşulları nedeniyle Ankara’daki hükümetin onayını alamayan bu fırka yerine, 1924 yılında, Nezihe Muhittin (ö. 1958) ve diğer fırka üyelerinin önderliğinde, “Türk Kadınlar Birliği” kurulmuştur.³⁸² Nizamnamesinde yer alan maddeler, fırkanın onaylanmama nedeni olarak sunulmuştur. Dolayısıyla, nizamnamenin 2. ve 3. Maddelerinde yer alan “hukuk-ı siyasiyemizin istihsalı” ve “kadınların da belediye intihabatına iştirak etmeleri” söylemleri tadil edilerek, Kadınlar Birliği’ne ait yeni nizamnamede “kadınlığı fikri ve içtimai sahalarda yükseltmek” şeklini almıştır.³⁸³ Böylece resmiyette birliğin üyesi olan kadınlar, siyasi haklar meselesini bir kenara bırakmış gözüküyorlardı.

El-Câmi 'atu'l-'Arabiyye, 27 Haziran 1927 tarihinde Türkiye’de büyük bir kadın hareketinin, seçim hakkı talep ettiğini yazmıştır. Hükümetin kadınlara bu hakkı vermek istemediğini ekleyen gazete, Nezihe Muhittin’in “Bizim de erkekler gibi bu vatanın sahipleri olduğumuzu ispat etme vakti yaklaştı” sözlerine yer vermiştir.³⁸⁴ *Lisânu'l-Hâl*, benzer bir haberi 6 Ağustos 1927’de yayınlamış, bu haberde kadınların mecliste kendilerini temsil edecek bir aday gösterme hakkındaki tasarılarından bahsetmiştir.³⁸⁵ Bu kararın millet meclisinde tartışıldığını ifade eden *Lisân*, sonunda kadınların zafere

³⁸⁰ “Vukuat Var: Tiyatroda Bir Hadise İncesaz Çalmaya Başlayınca Aşka Gelen Sarhoş Kadınların Marifeti,” *Cumhuriyet*, 3 Mart, 1929, 4.

³⁸¹ Zübeyde Terzioğlu, *Türk Kadını Siyaset Sahnesinde 1930-1935* (İstanbul: Giza Yayınları, 2010), 10. Yaprak Zihnioğlu, Kadınlar Halk Fırkası’nın kuruluşu için sekiz ay boyunca hükümetten onay beklendiğini yazmaktadır. Bkz. Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, (İstanbul: Metis Yayınları 2003), 147.

³⁸² Bu birliğin yönetim kadrosundaki önemli isimler: “Nezihe Muhittin (başkan), Nimet Remide, Latife Bekir (mesul murahhas), Şükûfe Nihal (kâtib-i umumi), Matlube Ömer (veznedar), ve Seniye Hanım (Muhasebeci).” bkz. Toprak, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm*, 461.

³⁸³ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), 438-9.

³⁸⁴ “en-Nisâu’t-Türkiyyât ve hakku’l-intihâb” (Türk Kadınları ve Seçim Hakkı), *el-Câmi 'atu'l-'Arabiyye*, 27 Haziran, 1927, 4.

³⁸⁵ “Ahbâru Türkiyâ: Müreşşahu’n-nisâ” (Türkiye Haberleri: Kadınların Adayı), *Lisânu'l-Hâl*, 6 Ağustos, 1927, 2.

ulaştığını ve Türkiye'nin en büyük partisinin kadınların yanında olduğunu yazmıştır. Gazete, bir röportajda, kamuoyunun kadınların yanında olduğunu belirten Muhittin'in, gelecek seçimlerde birliğin aday gösterilmesine gerek olmadığı ifadesini nakletmiştir. Kadınlar Birliği'nin diğer üyelerinin Nezihe Hanım'a katılmadığı ve seçim haklarında ısrar ettiklerini yazan *Lisân*, üyelerin konuyla ilgili sözlerini de aktarmıştır: “Biz seçim hakkımızı istemekten vazgeçmeyeceğiz çünkü eğer bu isteğimizi değiştirirsek o zaman cemiyetimizin var olmasına da ihtiyacımız yok. Ölene kadar gayemiz için çalışacağız. Eğer bugün amacımıza ulaşmakta başarılı olamazsak, çabamız kızlarımız içindir.”³⁸⁶

Lisânu'l-Hâl, kadınların Kenan Bey'i aday gösterdiklerini ancak onun istifa ettiğini ve bu nedenle kadınların adayının başarısız olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu olaydan sonra kendilerine güçlü adaylardan Muhammed Sadık Bey'in katıldığı yazılmıştır. Haberin devamında Kadınlar Birliği'nin son toplantısındaki meselelere de değinen *Lisânu'l-Hâl*, kadınların “fuhuşla mücadele, kadın ve erkek arasında eşitliğin sağlanması, hükümetin aileye verdiği önemi arttırması, kadınların polisliğe kabulü, kadının eşine tabi olması meselesi ve evlilik dışı olan çocukların hukuki sayılmasına” dair meseleleri tartıştıklarını ifade etmiştir.³⁸⁷

Kadınlar Birliği'nin kurucu başkanı olan Nezihe Muhittin ve birlik üyelerinden bazılarının, kadınların siyasi haklar elde etmesine yönelik çabasından vazgeçmemiş olduğu görülmektedir. Bu haberin ardından 12 Ağustos 1927'deki bir haberde, Ankara'daki resmi dairelerin, Kadınlar Birliği'nin talepleri arasında kadınların polis teşkilatına girmesi meselesine önem verdiğinden bahsetmektedir. Konuyla ilgili iç işleri müdürünün beyanına yer verilmiştir. Bu beyanda şimdiye kadar polis olma isteğini dile getiren tek bir kadınla karşılaşmadığını belirten müdür, kanunlarda kadınların polis olmasını yasaklayan bir madde olmadığını ifade etmiştir.³⁸⁸ 28 Aralık'a ait bir sonraki

³⁸⁶ “Müreşşahu'n-nisâ,” *Lisânu'l-Hâl*, 2. Kenan Bey, Birliğin adayı olmaktan vazgeçmiş, Nezihe Muhittin bunun üzerine seçimler için bir aday çıkarmayacaklarını açıklamıştır. *Lisânu'l-Hâl* Nezihe Muhittin'in açıklamasının küçük bir kısmına yer vermektedir. Bu nedenle Muhittin'in neden aday çıkarmak istemediği tam anlaşılamamaktadır. Detaylı bilgi için Bkz. Aliye Kaçar, “Kadınlar Halk Fırkasından Türk Kadınlar Birliğine Kadın Hareketi Ve Basına Yansıması (1923-1935),” (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2020), 96.

³⁸⁷ *Lisânu'l-Hâl* haberin sonunda “muhtemelen yakında tüm bu konulara dair kararlar alınacak ve biz bunları size nakledeceğiz” demiştir. Bkz. “Müreşşahu'n-nisâ,” *Lisânu'l-Hâl*, 2.

³⁸⁸ “Ahbâru Türkiyâ: en-Nisâ' ve silku's-şurta” (Türkiye haberleri: Kadınlar ve Polis Teşkilatı), *Lisânu'l-Hâl*, 12 Ağustos, 1927, 2.

haberde ise Ankara'daki iç işleri bakanlığı güvenlik dairesinde fuhuş ve müsekkirata dair alınan kararlara değinilmiştir. Bu kararlar çerçevesinde genç kız ve kadınları fuhuş için kullananlar hakkında cezai işlem başlatılacağı, bu işi yapan ve ülkeye dışarıdan gelen kadınların sınır dışı edileceği gibi fuhuşu engellemeye yönelik kararlar nakledilmiştir.³⁸⁹ *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* de aynı tarihlerde, geçmişte özellikle ülke dışından getirilen kadınların İstanbul'da fuhuş amacıyla kullanıldığından bahsederek, Türkiye'nin bu gibi uygulamaları kanun yoluyla kesin ve sert bir şekilde yasakladığından ve bunu yapmaya çalışanları cezalandırdığından bahsetmektedir.³⁹⁰

Lisânu'l-Hâl'in yer vermediği ancak *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'nin aktardığı bir haberde, İstanbul'daki polisin, Kadınlar Birliği'nin toplantısına engel olduğu, cemiyetin başkanı olan Nezihe Muhittin'in cemiyet sandığından 500 lira para alarak, cemiyete tesis edilen yeri kendisi için kullandığı bu nedenle cemiyetten ihraç edilip yerine Sadiye Hanım'ın getirildiği yazılmıştır.³⁹¹ Haberin devamında *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinden aktarılan bilgiye göre, topluluğun "hiçbir siyasi amacı olmadığı, tamamen hayır işleri için toplandığı" vurgulanmıştır.³⁹² Ancak *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'nin aktarmış olduğu bu haberle ilgili literatürde farklı bilgiler mevcuttur. Bazı kaynaklar, Kadınlar Birliğinin 1927 yılındaki konferansında "siyasi hakların elde edilmesi" kararı yeniden nizamnameye dâhil etmesi hususunda tüm üyelerin aynı fikirde olmadığını ifade etmektedir. Nitekim Nezihe Muhittin'in kadınların siyasi hakları elde etme meselesinde aceleci olduğu, 1927 seçimlerine katılmak için ısrar etmesi nedeniyle çeşitli eleştirilere maruz kaldığı, bu nedenle cemiyet içerisinde kendisine muhalif bir kesimin oluştuğu ve kendisini destekleyenlerle birlikte cemiyetten tasfiye edildiği yazılmaktadır.³⁹³

³⁸⁹ "Ahbâru Türkiyâ: Mukâvemetu'l-fuhş ve'l-müsekkirât" (Türkiye Haberleri: Fuhuş ve Müsekkiratla Mücadele), *Lisânu'l-Hâl*, 28 Aralık, 1927, 2.

³⁹⁰ "er-Rakîk el-ebyad fî Türkiyâ" (Beyaz Köle Türkiye'de), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 12 Aralık, 1927, 4. Rus kadınlarının İstanbul'da ahlaki bozduğundan şikâyet eden kadınların hükümete verdikleri bir dilekçe için bkz. Toprak, "İstanbul'da Rus Dilberleri," içinde *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü*, 291.

³⁹¹ Sadiye Hanım'ın başkanlığı çok kısa sürmüştür. Onun ardından Birlik başkanlığına Latife Bekir gelmiştir. Bkz. Bernard Caporal, *Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 1982), 694.

³⁹² "Nadiyyu'l-İttihadi'n-Nisevî fî Türkiyâ" (Türkiye'deki Kadın Birliği Kulübü), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 24 Ekim, 1927, 1.

³⁹³ Kadınlar Birliğinin kuruluş nizamnamesinde yer almayan kadınların siyasi hakları ile ilgili maddenin 1927 yılında birlik toplantısı ardından yayınlanan nizamnameye eklenmesi birlik içerisinde bir gerilime neden olmuştur. Bkz. Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 197-205.

Nezihe Muhittin'in ardından, Kadınlar Birliği siyasi hakları elde etme meselesine ara vererek daha çok bir cemiyet görevi görmeye ve hayır işlerine yönelmeye karar vermiş görülmektedir.³⁹⁴ *Lisânu'l-Hâl*'in 1928 yılında Nezihe Muhittin'in birlikten tehcir edilmesinin ardından Halide Edip Adıvar'ın *Daily Telegraph* ile yaptığı röportajdan bir kesite yer verdiği haber, kadınların siyasi hakları hala tam anlamıyla talep etmediklerine bir delildir: “Türk kadınları şu anda Avrupa kadınları ne yapıyorsa onu yapabiliyor onların içerisinde öğretmenler, sekreterler, hükümet görevlileri var. Pek çok kadın mağazalar açtı. Kadınlar sosyal, iktisadi ve eğitimsel açıdan özgürleşti ancak siyasi olarak değil. Kadınların çoğu ciddi bir şekilde seçme ve seçilme hakkını henüz talep etmiyor.”³⁹⁵

Lisânu'l-Hâl, Kadınlar Birliği'nin 1928 yılı Ağustos ayında, yirmi kadının katılımıyla yıllık toplantılarını gerçekleştirdiklerini nakletmiş, bu toplantıda muhtaç ailelere yardım meselesinin tartışıldığı ve toplantı sonucunda aylık bir kadın dergisinin kurulmasına karar verildiği nakledilmiştir.³⁹⁶ Kadınlar Birliği'nin diğer kararlarına değinen *Lisânu'l-Hâl*, cemiyetin, kadınların sosyal konumuna yönelerek, siyasi haklar meselesini Ankara Hükümeti'ne bırakmaya karar verdiğini ve İstanbul'daki merkezlerini genişleterek bir araya gelen her elli kadın için bir şube açma hakkı vereceklerini yazmıştır. Türkiye'deki kadın hareketini hala “kuruluş ve tanzim aşamasında” olduğunu ifade eden *Lisân*, modern Türk kadınlarının çoğunlukla İstanbul ve Ankara'da bulunduğunu ve bazı kadınların, siyasete dâhil olmadan önce okumuş kadınların sayısını arttırmanın gerekli olduğunu düşündüklerini yazmıştır.³⁹⁷ Nitekim bu da Kadınlar Birliği'nin öncelikle eğitime yöneldiğinin önemli bir işaretidir. Bu dönemde gündemde olan harf inkılabı ve yeni harflerin talimi de şüphesiz bu hususa önemli bir etkide bulunmuştur.

Lisânu'l-Hâl'in Kadınlar Birliği hakkındaki bir sonraki haberinde, birlik içerisindeki önemli isimleri zikreden gazete, bu kadınların toplanmak için bir yerleri bile olmamasına rağmen hala nahdalarının devam ettiğini vurgulamıştır. Harf inkılabının ardından

³⁹⁴ Mustafa Yahya Metintaş, “Nezihe Muhittin Ve Türk Kadınının Siyasi Haklar Mücadelesi,” *Türk Dünyası Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi* 2, sy. 3 (2018): 91.

³⁹⁵ “Nahdatu'l-mer'e fi Türkiyâ” (Türkiye'deki Kadın Uyanışı), *Lisânu'l-Hâl*, 20 Mart, 1928, 3.

³⁹⁶ “Ahbâru Türkiyâ: Cem'iyetu'n-Nisâi't-Türkiyyât” (Türkiye Haberleri: Türk Kadınları Cemiyeti), *Lisânu'l-Hâl*, 17 Ağustos, 1928, 2.

³⁹⁷ “Nahdatu'n-nisâ fi Türkiyâ” (Türkiye’ki Kadınların Uyanışı), *Lisânu'l-Hâl*, 22 Ağustos, 1928, 1. Türk kadınlar birliğinin 1925-1927 yılları arasında “Kadın Yolu” adında bir dergisinin bulunduğu bilinmektedir. Bu haberde çıkarılması hedeflenen dergi ile ilgili bir detaya yer verilmemiştir. Bkz. Toprak, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü*, 466.

Kadıköy’de bir okulda yeni harfleri öğrenmek için toplanan kadınların sayılarının 95’i bulunduğu ve öğretmenlerinin Kazım Sabuncu Bey olduğu nakledilmiştir.³⁹⁸ Aynı haberde, cemiyetin öncülük ettiği faaliyetlere değinilmiş, bir kadın doktor ve iki erkek doktorun fakir kimseleri tedavi ettikleri ve yardıma muhtaç çocuklara süt dağıttıkları yazılmıştır.³⁹⁹ 17 Kasım 1928’de siyasi haklar meselesi yeniden gündeme gelmiştir ve *Lisânu’l-Hâl* gazetesi, Türkiye’deki kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesinin siyaset dairelerinde konuşulduğunu yazmıştır.⁴⁰⁰ Bundan yaklaşık altı ay sonra, 5 Nisan 1929 yılına ait bir haberde, kadınların belediye seçimlerinde oy verebileceğine dair bir söylentinin varlığı, *Lisânu’l-Hâl* tarafından aktarılmıştır. Gazete, Ankara Hükümeti’nin kadınlara böyle bir hak vermediğine dair ifadelerine yer verirken seçimle ilgili maddelerde yer alan “her erkek” ibaresinin belediye seçimlerinde yalnızca “her Türk” olarak yer alması nedeniyle kadınlara seçim hakkının verilmesinin mümkün olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰¹

Kadınların siyasi hakları Türkiye gündeminde yer alırken, bu konuda yasal olarak bazı pürüzler olduğu görülmektedir. *Lisânu’l-Hâl*’in 13 Aralık 1929’daki haberine göre, Kadınlar Birliği idari meclisinin son toplantısında, kadınların belediye seçimleri ve meclis seçimlerine katılmasını tartışmıştır. Kanuna göre meclis üyelerinin, Cumhuriyet Halk Fırkası’na üye olmaları gerekmektedir ancak yine kanunlara göre kadınların bu partiye üye olması yasak olduğu için kadınlar siyasi haklarını kullanamamaktadırlar.⁴⁰² *Lisânu’l-Hâl*’in haberinde, Cumhuriyet Halk Fırkası müfettişi Hakkı Şinasi Bey, kadınların belediye seçimlerine katılması meselesinin hala bir tartışma konusu olduğunu belirtmekte ve var olan koşulların mevcut durumda kadının belediye ve meclis seçimlerine katılmasına izin vermediğini ifade etmektedir. Kadınlar Birliği’nden Cevdet Kerim’e bu mesele sorulduğunda ise “kanunların gelecek seçimlere katılmalarına izin vermediğini ve

³⁹⁸ Cemiyet üyelerinden İffet İhsan Hanım (başkan), Hasibe Ethem Hanım (başkan naibi), Bedriye Muhtar Halit Hanım, Hediye Sırrı Hanım, Fatma Hanım, Avniye Hanım’dan bahsedilmiştir. “Ahbâru Türkiyâ: el-İttihâdu’n-Nisâi fi Türkiyâ” (Türkiye’deki Kadınlar Birliği), *Lisânu’l-Hâl*, 11 Ekim, 1928, 5.

³⁹⁹ El-İttihâdu’n-Nisâi fi Türkiyâ,” *Lisânu’l-Hâl*, 5.

⁴⁰⁰ “et-Telgrâfât ‘umûmiyye: Hukûku’n-nisâ’ fi Türkiyâ” (Umumi Telgraflar: Türkiye’de Kadın Hakları), *Lisânu’l-Hâl*, 17 Kasım, 1928, 3.

⁴⁰¹ “Ahvâlu’l-Cumhûriyyeti’t-Türkiyye: en-Nisâ’ lâ yentehibne fi Türkiyâ” (Türkiye Cumhuriyetinin Ahvali: Kadınlar Türkiye’de Seçmiyor), *Lisânu’l-Hâl*, 5 Nisan, 1929, 2.

⁴⁰² “El-Mer’etu’t-Türkiyye ve muhaveletuha’l-hukuki’s-siyâsiyye” (Türk Kadını ve Siyasi Haklar Mücadelesi), *Lisânu’l-Hâl*, 13 Aralık, 1929, 2.

bu konuda Ŗu an harekete geçmek yerine biraz daha beklemek ve çaba göstermenin daha iyi olduğunu” söylemiştir.⁴⁰³ *Lisānu ’l-Hāl*’in bu konudaki yorumu ise bu kanunun tasdik edileceği ve Türk kadınlarının siyasi haklardan faydalanacağı yönündedir.⁴⁰⁴

Lisānu ’l-Hāl’in, *The Sun* gazetesinden aktardığı bir haberde Türkiye’deki kadınların ilerlemesi konu edilmiştir. Bu haberde, Mustafa Kemal’in altı yıldır kadınları özgürleştirmek için inkılap ve ıslah çalışmaları yaptığından ve bunun sonucunda onlara, yüzyıllar boyunca sahip olmadıkları, seçimlerde oy verme hakkı da dāhil olmak üzere erkeklere ait tüm hakları verdiğinden bahsedilmektedir. Mustafa Kemal’in hicab, harem ve çok eşliliği kaldırdığı, boşanmanın kurallarını değiştirdiği ve kadınların iş hayatına katılmasını teşvik ettiği yazılmıştır.⁴⁰⁵ Haberin ilginç olan kısmı Mustafa Kemal’in, Kurtuluş Savaşı’nın kazanılmasında önemli rol oynayan kadınları, “zgrleştirme”ye yönelik çabasının, kadınlar tarafından “genel” bir kabul görmediği iddiasıdır. *Lisānu ’l-Hāl*’in konuyla ilgili aktardığı iddia ve tespit şöyledir:

Kolay ve gairesiz bir hayat yaşayan ve bugünkü çalışma hayatında küçük evlatları dışında işi olmayan zengin (...) evli kadınlar değişimi tutkuyla karşılamadılar. Peçe, onları boğmuyordu çünkü o ince ve şeffaftı, onlar için bir ziynetten fazlası değildi. Bunların benzerleri arasında boşanma vakalarının sayısı da pek az ve nadirdi. Bunlar geleceklerini ihtiyaten garanti altına alırlardı, eğer biri boşanırsa özel sarayı ve kocalarından gelen mehir kendisinde kalırdı.

Bu nedenle yenilikçi kızlar onları şiddetle eleştiriyor ve onlara acziyet atfediyorlardı (...) Gazi’nin emriyle gerçekleşen değişiklikler, kadınların ileri gelenlerinin eksikliklerini ve yetersizliklerini hissettirdi. Bu da onların (...) rahatsızlıklarla ve hastalıklarla boğuşmalarına sebep oldu. Ve bira intiharın da sebebi oldu.

Burada Türk kadınlarından bir sınıf daha var ki onlar ıslahatlardan en az istifade eden köylü kadınlar ve kızlarıdır. Onlar yeni halde de tarlalardaki ve evlerdeki eski, yorucu işlerine devam ettiler (...)

Değişimden en çok istifade eden, yeni durumu anlamada, zahmet çeken arkadaşlarını ve köylü kadınları geride bırakan orta tabaka oldu (...)⁴⁰⁶

Bu haberden bira ay sonra, 8 Kasım 1929’da, *Lisānu ’l-Hāl*, Türk kadınlarının geçmişte perdelerin arkasında, geride kalmış bir konumdan, bugünkü sosyal ilerleme düzeyine ulaşarak, siyasi haklarını elde etmeleri tahayyül edilmesi mümkün olmayan bir

⁴⁰³ “El-Mer’etu’t-Türkiye,” *Lisānu ’l-Hāl*, 2. Kadınlar Birliği yalnızca kadın üyelere mahsus bir birlik değildir. Birliğe erkeklerde dahil olabilmektedir. Hatta kadınlar mecliste kendi birliklerini temsil etmesi için Kadınlar Birliği destekçisi olan adayları zaman zaman desteklemiştir. Bkz. Toprak, *Türkiye’de Kadın zgrlğ*, 467.

⁴⁰⁴ “El-Mer’etu’t-Türkiye,” *Lisānu ’l-Hāl*, 2.

⁴⁰⁵ Haberin el-Hdā gazetesini tarafından Arapçaya tercüme edildiği ifade edilmiştir bkz. “Tekaddumu’n-nisā’ f Trkiyā” (Türkiye’deki Kadınların İlerlemesi), *Lisānu ’l-Hāl*, 7 Ağustos, 1929, 2.

⁴⁰⁶ “Tekaddumu’n-nisā’,” *Lisānu ’l-Hāl*, 2

durum olarak adlandırılmıştır. Medeni dünyanın, Türk kadınının ilerleyişini takdir ederek ona şaşkın bir gözle baktığını ifade eden *Lisânu'l-Hâl*, medeni pek çok ülkede kadın polislere başkanlık eden Madam Eden'in Türk kadın polislerin tanzimi için gönüllü olarak kendisini Türk Kadınlar Birliği'ne sunduğundan bahsetmektedir.⁴⁰⁷ *Lisânu'l-Hâl*'in bu haberinde sanki 1929 yılından itibaren kadınların seçme ve seçilme hakkı elde ettiği ve polis teşkilatına girmelerine izin verildiği gibi bir algı oluşmaktadır. Kadınların polis teşkilatına dâhil olması ancak 30 Haziran 1932'de kabul edilen "Polis Teşkilâtı Kanunu" sonrasında mümkün olmuştur.⁴⁰⁸ Kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi ise 1927 yılında meclis gündeminde tartışma konusu edilmiştir. Ancak bu hakkın kadınlara verilmesi, ilk defa 1930 yılındaki Belediye Kanunu'nun kabulü ile gerçekleşebilmiştir. 1934 yılında İsmet İnönü ve 191 arkadaşının meclise sunduğu bir kanun teklifiyle, kadınlar yerel seçimlere ek olarak genel seçimlere katılarak mecliste mebus olma hakkını da elde etmişlerdir.⁴⁰⁹

Lisânu'l-Hâl, 1930 yılı boyunca Türkiye ile ilgili genel başlıklar altında önemli gelişmelere yer verse de, Türk kadınları ile ilgili yalnızca bir haberin gazetede yer aldığı görülmektedir.⁴¹⁰ 1931 yılına gelindiğindeyse ancak 27 Haziran tarihinde kadınlarla ilgili bir haber görülmektedir. "Kadınlar ve Türkiye'deki Makamları Üstlenişleri" başlığını taşıyan haberde, okuyucuların, hükümetin kadınların belediye seçimlerine girmesi meselesini tartıştığını bildiklerini ancak kadınların neredeyse bir yıldan beri yargı görevlerini üstlendiğini bilmedikleri yazılmıştır. Kadınların bu konudaki başarıları şu şekilde nakledilmiştir:

Onlardan iki kadı İzmir'deki istinaf mahkemesindeydi, biri de İstanbul'daki asliye mahkemesinde. Ankara asliye mahkemesinin başında da hukukta 'doktora' sahibi bir kadın bulunmaktaydı.

⁴⁰⁷ "el-Mer'etu'l-Cumhûriyyeti't-Türkiyye ve Nahdatuha'l-'azîme" (Türkiye Cumhuriyeti Kadını ve Büyük Uyanışı), *Lisânu'l-Hâl*, 8 Kasım, 1929, 2. Literatürde Madam Eden'in kim olabileceği veya Türk Polis Teşkilatı ile bir irtibatı olup olmadığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁴⁰⁸ Kanunun 12. Maddesinde "Kadınlardan boy kaydı hariç olmak üzere işbu kanunda musarrah evsafı ve şeraiti cami bulunanların polisin sivil kısmında, istihdamları caizdir" ibaresi yer almaktadır. Bkz. "Polis Teşkilâtı Kanunu," Kanun No. 2049, *Resmî Gazete*, sy. 2143, 6 Haziran 1932, 823.

⁴⁰⁹ Taşkıran, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, 129, 135.

⁴¹⁰ "Nahdatu'l-mer'eti'-Şarkıyye ve mâzâ tekûlu anhâ kâtibâtu'l-Garb" (Şark Kadının Nahdası ve Batının Kadın Yazarlarının Bu Konuda Söyledikleri), *Lisânu'l-Hâl*, 12 Şubat, 1930, 1. *Lisânu'l-Hâl* 1930 yılında daha çok İran ve Türkiye arasında bir sorun haline gelen Kürtlerle ilgili meselelere yoğunlaşmış görünmektedir. Gazetenin 1930 yılında, kısa sürelerle de olsa, iki kez kapatılması Türkiye'deki kadınların gelişimine dair bir habere yer vermemesi hususunda göz önünde bulundurulması gereken bir diğer etkidir.

Türkiye mahkemelerinde kadınların sayısı bu ayın başlarından beri çok artmış olsa da, onlardan on tanesini Türkiye'nin büyük şehirlerine kadı olarak tayin eden bir karar yayımlandı. Yaşları 20-23 arasındadır ve en büyükleri 29 yaşındadır. Hepsi hukuk alanında doktora sahipleridir ve deneme ve alıştırma süreçlerini başarıyla tamamlamış kişilerdir.⁴¹¹

Türkiye'deki bu gelişmeler *Lisânu'l-Hâl* gazetesine detaylarıyla konu edilirken Lübnan'da da kadınlara dair farklı gelişmeler yaşanmaktadır. Bu tarihlerde Suriye ve Lübnanlı kadınların katılımıyla Lübnan'da gerçekleşen “Kadınlar Kongresi”ne gazete tarafından büyük bir önem atfedilmiştir. Gazetenin, “Kadınların uyanışını ortaya koyan en büyük delillerden biri” olarak adlandırdığı bu kongre, kadınların uyanışı için çözümler araması, Lübnan ve Suriye'deki aile hayatı ve eğitim gibi kadınlarla ilgili mevzuları ele alması bakımından takdir edilmiştir.⁴¹² Haberin devamında zamanın değiştiği ve asrın gerekliliklerinden biri olarak kadının harekete geçip vatanı için çalışmasından bahsedilmiştir. Erkeklerle seslenmeyi de ihmal etmeyen gazete, bu hususta onları kadınlara destek vermeye davet etmiştir. Kadınların iş hayatına atılmasına ve milli sermaye için kazanç sağlamasına büyük destek veren *Lisânu'l-Hâl*, bu hususta kadınların çalıştığı bazı işletmelerin isimlerini de zikrederek onları takdir etmiştir.⁴¹³ Gazete, haberin sonunda kongreyi düzenleyen kadınlara şu şekilde seslenmiştir: “Bu kongreyi düzenleyen Suriye ve Lübnan kadınları, (...) ey uyananlar, Suriye ve Lübnan bugün sizi çalışmaya davet ediyor. Onun için çalışın; vatanlar, annelerin ellerinde dokunur.”⁴¹⁴

Bu haber gazetenin vizyonunu ortaya koyması bakımından önemli detaylar ihtiva etmektedir. Türkiye'de yaşanan gelişmelerin sıkı bir takibinin yapılması ve detaylarıyla aktarılması şüphesi *Lisânu'l-Hâl*'in Suriye ve Lübnan'daki kadınları harekete geçirme çabasının açık bir tezahürüdür. Bu bakımdan modern ve Müslüman Türk kadını imajı ve yaptıklarıyla gazete nezdinde önemli bir model oluşturmaktadır. Lübnan ve Suriyeli kadınlar tarafından düzenlenen tek bir kongrenin dahi gazete tarafından oldukça takdir edilmesi ve çok önemli bir gelişme olarak aktarılması dikkat çekicidir. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* ise Türkiye'de kadınların siyasi haklar elde etmesine dair yayınladığı bir haber

⁴¹¹ “En-Nisâ' ve tevliyyetuhunne'l-menâsib fi Türkiyâ” (Kadınlar ve Türkiye'deki Makamları Üstlenişleri) *Lisânu'l-Hâl*, 27 Haziran, 1931, 2.

⁴¹² “El-Mu'temeru'n-Nisâi ve Nahdatu'l-Mer'e” (Kadın Kongresi ve Kadın Nahdası), *Lisânu'l-Hâl*, 26 Nisan, 1928, 1.

⁴¹³ “El-Mu'temeru'n-Nisâi,” *Lisânu'l-Hâl*, 1.

⁴¹⁴ “El-Mu'temeru'n-Nisâi,” *Lisânu'l-Hâl*, 1.

dışında başka bir detaya yer vermemiştir. Ancak kadınlarla ilgili toplumsal ve ahlaki konuları esas alan haberleri aktarmakla yetinmiştir.

3.5. Türkiye’deki Kadın Hareketinin Şark’a Yansıması

Lisânu’l-Hâl, Türk kadınları ile ilgili gelişmelere detaylarıyla yer vermiş ve okuyucuya, konuyla ilgili olumlu değerlendirmelerin yer aldığı kesitler sunmuştur. *Lisânu’l-Hâl*’in *Daily Mail*’den alıntılıdığı bir haberde, Şark kadınının durumu ortaya konmaktadır:

Daily Mail gazetesi tüm dünyadaki Müslüman kadınların örtünmeleri (hicab) fikrine başkaldırdıklarını ve bu sadedeki Türk kadınları hareketinin on beş yıl önce başladığını - ki o zaman daha nikabı kaldırmak kanunla cezalandırılan bir suçtu- yazan bir makale yayınladı. Şimdiye Türk kadınları son moda Paris kumaşlarından yapılan elbiseleri giyiyor.

Suriye’de de aylar öncesinde bu hareket başladı. Dimeşk kadınlarının şehrin sokaklarında peçesiz bir şekilde topluca yürüme kararı gerçekleşti. Polisler de onlara müdahale ettiler.

Filistin’de iki Müslüman kadın Hayfa müftüsüne açıktan meydan okudu ve peçesiz yürüdükleri için ikisine saldırıldı.

Hareketi canlandıran hususlardan biri de Afganistan Kraliçesinin Avrupa’ya yaptığı son seyahati sırasında peçesiz olmasıydı.⁴¹⁵

Bu dönemde Türkiye’nin yanı sıra Afganistan’da yaşanan gelişmeler de ön plana çıkmıştır. Afganistan’ın başkentinde kurulan Büyük Kadın Meclisi, Afgan Kraliçesi’nin önderliğinde, kadınların eğitimi hususuna odaklanarak yirmi beş kızı eğitim için Türkiye’ye göndermeye karar vermiştir.⁴¹⁶ Afganistan, inkılaplar hususunda Türkiye’den etkilenen ülkelerden biridir. Bu bakımdan *Lisânu’l-Hâl* iki ülke arasında karşılaştırmalar yapmaya önem göstermiştir. Örneğin, Türkiye’de ilk defa düzenlenen güzellik yarışması, dönemin önemli sosyal ve kültürel olaylarından biridir. *Cumhuriyet* gazetesi 1929-1933 yılları arasında beş güzellik yarışması düzenlemiştir.⁴¹⁷ Bu yarışmaların ilki, *Lisânu’l-Hâl* gazetesi tarafından “Türkiye Her Konuda Frenkleşiyor ve Batılılaşıyor” başlıklı bir haberde yer almıştır. Gazete, *Cumhuriyet* gazetesinde adayların resimlerinin yayınlandığını ve bu adaylar içerisinde Türkiye’nin en güzel kızının seçileceğini

⁴¹⁵ “El-Mer’etu’l-Müslime ve’l-hicâb” (Müslüman Kadın ve Hicab), *Lisânu’l-Hâl*, 28 Temmuz, 1928, 3.

⁴¹⁶ Bkz. “Hareketu’t-teceddüd fi’l-Afgân” (Afganistan’daki Yenilik Hareketi), *Lisânu’l-Hâl*, 1 Eylül, 1928, 3; “el-Hareketu’n-niseviyye fi bilâdi’l-Afgân” (Afganistan’daki Kadın Hareketi), *Lisânu’l-Hâl*, 25 Ağustos, 1928, 1.

⁴¹⁷ 1929 yılındaki ilk güzellik yarışmasına katılanların “fotoğrafları 7 Mart 1929 ve 11 Haziran 1929 tarihleri arasında yayımlanmıştır.” Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Gündüz, “Atatürk Döneminde Toplum Dönüştürmenin Aracı Olarak Cumhuriyet Gazetesinin Düzenlediği Güzellik Yarışmaları,” *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, sy. 41 (2022): 65, <https://doi.org/10.17829/turcom.1050441>.

yazmıştır.⁴¹⁸ Haberin devamında özellikle gözleriyle ön plana çıkan Türk kadınlarının güzelliği övülürken, daha yakın bir zamanda örtünme hususunda bu kadar muhafazakâr olan Türk toplumunun hicaptan nasıl bu kadar kolay bir şekilde ve kan dökülmeden çıktığı sorgulanmıştır. Afganistan halkı ile yapılan bir karşılaştırmayla, Türkiye halkının bu kadar çabuk Batılılaşması, Mustafa Kemal öncesinde de Türk toplumunun Avrupalılaşmaya meyilli olması ile açıklanmıştır.⁴¹⁹

Lisânu'l-Hâl, Şark'taki kadın hareketlerine yer vermeye özen göstermiştir. Yayınladığı çeşitli haberlerde, bu bölgede kadın haklarının şiddetli savunucularının var olduğu görülmektedir. Örneğin 10 Ağustos 1928 yılına ait bir haberde Halep'te toplanan kadınlar arasında, gazetenin tabiriyle, “ilgi çekici bir konuşma yapan” Ermeni okulundan kadın bir Arapça öğretmeninin sözlerine yer verilmiştir. Bu konuşmada Şark'taki erkeklerin kadınlar hakkındaki görüşleri eleştirilirken, kadınların Batı'daki hemcinslerinin sahip olduğu haklar için mücadele etmesinin gerekliliğine ve hakların sanki erkekler tarafından kendilerine verilen “nimetler” gibi görülmesine karşı çıkan bir yaklaşım benimsenmiştir.⁴²⁰ *Lisânu'l-Hâl*, bu habere yaklaşık üç yıl sonra, 12 Şubat 1930'daki başka bir haberde, Şark'taki kadınların gelişimini şu şekilde yorumlamıştır: “Özellikle Türkiye ve Mısır'da olmak üzere, kadın Şark'ta büyük bir canlılık kazandı ve kadınlar, sosyal ve siyasi hayatla ilgili meselelere, dört duvarın içindeki aile ve evle ilgili işlerden daha fazla önem verir oldu.”⁴²¹

Haberin devamında İngiliz yazarların meşhur bir dergide yazdıkları, Şark kadınının uyanışını konu eden yazılara yer verilmiştir. Aktarılan ilk yazıda, kadınların uyanışının Şark'a kadar ulaştığı ve yeniliğin, geçmişin adet ve geleneklerinin yerini aldığı ifade edilmiştir. Bu bölümde Afganistan, Hindistan, Çin ve Japonya gibi farklı doğu ülkelerindeki kadınların gelişimi ele alınmıştır. İkinci yazıda ise Amerika'daki Kadınlar Birliği üyelerinden Doris Stevens (ö. 1963), Şark kadınının uyanışını Türkiye, Suriye ve Filistin'deki kadınlar özelinde ele almıştır.⁴²² Türk arkadaşı “Melike Hanım”la birlikte

⁴¹⁸ “Müsâbakatu'l-cemâl fi Türkiyâ: Türkiyâ Mütefernice ve Garbiyye fi külli şey” (Türkiye’de Güzellik Yarışması: Türkiye Her Şeyde Frenkleşiyor ve Batılılaşıyor) *Lisânu'l-Hâl*, 25 Mayıs, 1929, 1.

⁴¹⁹ “Musâbakatu'l-cemâl,” *Lisânu'l-Hâl*, 1.

⁴²⁰ “Nahdatu'n-nisâiyye fi Haleb” (Halep’te Kadınların Uyanışı), *Lisânu'l-Hâl*, 10 Ağustos, 1927, 1.

⁴²¹ “Nahdatu'l-mer’eti’ş-Şarkıyye,” *Lisânu'l-Hâl*, 1.

⁴²² Doris Stevens o dönemde Amerika’daki aktif kadın hakları savunucularındandır. Bu haberde Stevens’in Türkiye’yi ziyaret ettiği ve bu ziyaretindeki gözlemlere yer verdiği detaylı bir yazısı aktarılmıştır. *Lisânu'l-*

Anadolu, Suriye ve Filistin'i gezen Stevens, gözlem yapma ve bu ülkelerdeki kadınların durumlarını birinci elden karşılaştırma imkânı bulmuştur. Yazara göre kadınların uyanışı Suriye'de yavaş, "insanların akıllarında eski adetlerin daha fazla yer kapladığı Filistin'de" daha durgun bir şekilde ilerlerken, Türkiye bu konudaki gelişmelerin en hızlı şekilde yaşandığı devlettir. Yazar tespiti şu şekilde ifade etmiştir:

Türkiye'deki tecdid hareketi şüphesiz ki Şark biladının hepsine etki etmiştir. Hindistan, Mısır, Suriye, Afganistan ve diğer beldeler Türkiye'de şu anda neler olduğuna büyük bir dikkatle yakından bakmaktadırlar. Türkler, Batı medeniyetini taklid etmede ve kadim düzenleri muhafaza etme zincirlerini kırmada en hızlı şark milletlerinden biri olduklarını ispatladılar.

Kimse Şark kadının uyanışından doğacak sonuçları kestiremez. Tek emin olabileceğimiz husus, bu uyanışın dünya tarihinin şahit olduğu en büyük inkıaplardan biri olacaktır.⁴²³

El-Câmi'atu'l-'Arabiyye ise belki de bu meselelerin gündem haline gelmesinin Filistin halkında farklı fikirleri uyandıracak endişesiyle bu konuda detaylara yer vermeyerek Türkiye'deki kadınların nahdasının Şark'a yansımalarının olumsuz etkileri üzerinde durmayı tercih etmiştir. Bu konuda özellikle kadınların örtülerini açmaları ve dinden uzaklaşmaları gibi bazı değişimleri ele alan gazete, Bolşeviklerin Orta Asya'daki faaliyetlerini Mustafa Kemal'in Türkiye'de yaptığı inkıplar ile bağlantılı olarak sunulmuştur.⁴²⁴ Kadınların tesettürü meselesine büyük bir önem atfeden gazete, bu konuda tavizsiz bir yaklaşım benimsemiştir. Örneğin, Nazîre Zeynuddîn tarafından yazılan *el-Hicab ve's-Sufur* isimli kadın haklarını savunan bir kitabı "İslami ilim adamlarına saldıran ve yanlış görüş ve fikirleri nedeniyle Suriye'de büyük bir kınamaya sebep olan" kitap olarak adlandırmıştır. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, bu kitaba reddiye yazan *Safa* gazetesi editörü, Selim Hamdan'ın kitabını tanıtan bir haberi üç farklı tarihte yayınlamıştır. Gazete, Şark kadınının durumunu açıklayan Hamdan'ın, onun Batı kadınının örnek almasının sakıncalarına değindiğini ifade ederek, onun Batılı kadının aşırı

Hâl, Doris Stevens'in yazdığını iddia ettiği bu yazıyı nereden aldığına dair bir kaynak belirtmemiştir. Stevens'in belgeleri içerisinde Amerika'daki Türk elçiliğiyle yaptığı yazışmaların mevcut olduğu görülmektedir ancak Türkiye'yi ziyaret edip etmediği bilinmemektedir. Bkz. "Turkey 1929-1935" içinde Doris Stevens Papers, Inter-American Commission of Women Correspondence and Office Files, son erişim 15 Ağustos 2024, <https://nrs.lib.harvard.edu/urn-3:rad.schl:23981869>.

⁴²³ "Nahdatu'l-mer'eti's-Şarkıyye," *Lisânu'l-Hâl*, 1. Türkiye'de yaşanan inkıpların Mısır'daki kadınlar üzerindeki etkisi için bkz. Doria Shafik, "Influence des réformes turques sur l'évolution féminine en Egypte" başlığı içinde *La Femme et Le Droit Religieux De L'Égypte Contemporaine* (Paris: P. Geuthner, 1940), 130-135.

⁴²⁴ "Mesâ'iyu'l-Belâşife fi Asyâ'l-Vustâ," *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 1.

hürriyetinin, ahlaki ve içtimai açıdan bozulmaya neden olduğu görüşünü nakletmiştir.⁴²⁵ *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, Selim Hamdan'ı modern bir müellif olarak vasıflandırarak, “bu zamanda bizim de hissettiğimiz bir ihtiyacı karşıladı” demektedir.⁴²⁶

Nazîre Zeynuddîn, Kur'ân ve hadis gibi İslami kaynakları kullanarak teolojik bir biçimde kadınlar için eşit haklar fikrini savunan ilk kadın olması nedeniyle kitabı oldukça ses getirmiştir. Kitabın biraz da bu nedenle İslam dünyasında şiddetli eleştirilere neden olduğu söylenebilir. Nitekim 1929 yılında *el-Fetâh ve 'ş-Şuyûh* (Genç Kadın ve Şeyhler) başlığıyla ikinci bir kitap daha çıkaran Zeynuddîn, bu kitapta kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vermiştir.⁴²⁷ *Lisânu'l-Hâl*, Nazîre Zeynuddîn'in kitabına dair bilgileri, 1928 yılının Nisan ayında, bu mesele daha *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*'de yer almadan yayınlamıştır. Nazîre Zeynuddîn, kitabının hangi meseleleri ele aldığını ifade eden, toplamda on yedi maddelik bir özetin kopyalarını dönemin çeşitli isimlerine ve gazetelere göndermiştir. *Lisânu'l-Hâl*, hem bu özeti yayınlamış hem de kendisine nüsha gönderilen isimlerden bazılarının kitap hakkındaki olumlu görüşlerini neşretmiştir. Bu isimler arasında Damat Ahmed Nâmî (ö. 1963) ve Muhammed Cemîl Beyhem (ö. 1978) bulunmaktadır.⁴²⁸ Her iki isim de Zeynuddîn'e çalışmasından dolayı teşekkür ederek eserden övgüyle bahsetmişlerdir. *Lisânu'l-Hâl* böylece kitabı ve yazarı takdir etmekle kalmayarak kamuoyuna kitaba destek veren dönemin önemli siyasi isimlerini de sunmuştur.

Bu haberden yaklaşık iki hafta sonra *Lisânu'l-Hâl*'in yayınladığı bir başka haberde ise Amerikan Üniversitesi'nden Cemîl İstirâbâdî'nin, kitap hakkındaki görüşlerine yer vermiştir.⁴²⁹ Yazar, kitabın metodolojisine yönelik bir eleştiride bulunarak Nazîre

⁴²⁵ Bkz. “el-Medeniyye ve'l-Hicâb, ârâi müfekkiri's-Şark ve'l-Garb fî kadiyyeti'l-mer'e” (Medeniyet ve Hicab: Doğu ve Batılı Düşünürlerin Kadın Meselesindeki Görüşleri), *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 1928; 30 Temmuz, 2 Ağustos, 6 Ağustos, 4.

⁴²⁶ “El-Medeniyye ve'l-Hicâb,” *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, 4.

⁴²⁷ Badran ve Cooke, *Opening The Gates*, 270-271.

⁴²⁸ “Es-Sufûr ve'l-Hicâb” (Peçe ve Örtü), *Lisânu'l-Hâl*, 12 Nisan, 1928, 1-2. Damat Ahmed Nâmî, II. Abdülhamid'in damadı ve Suriye'nin başbakanıdır. Philip Khoury, Ahmed Nâmî'nin siyasi hareket içerisinde Fransız Yüksek Komiserliği ile iş birliği yaptığını ve kendisini Suriye'nin başkanı ilan etmeyi hedeflediğini ifade etmektedir. Bkz. Philip Khoury, *Syria and The French Mandate: The Politics of Arab Nationalism 1920-1945* (Princeton: Princeton University Press, 1987), 197. Muhammed Cemîl Beyhem ise kadın haklarıyla ilgili çeşitli eserleri bulunan Lübnanlı bir tarihçi ve siyasetçidir. Bkz. Muhammed Cemîl Beyhem, *el-Mer'e fi't-Temedduni'l-Hadis* (Beyrut: Matba'atu's-Selâm, 1927).

⁴²⁹ Cemîl İstirâbâdî, “bi-Münâsebeti neşri kitâbi's-Sufûr ve'l-Hicâb” (es-Sufûr ve'l-Hicâb Kitabının Neşredilmesi Münasabetiyle), *Lisânu'l-Hâl*, 26 Nisan, 1928, 1.

Zeynuddîn'in amacına ulaşmak için yalnızca dini kaynakları esas alan bir ispat metodu geliştirmesini, dönemin modern ilmi anlayışına uygun bulmayarak, bunun tadil edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca, Zeynuddîn'in konuya dair sunduğu argümanların farklı ayet ve hadislerle reddedilebileceğini ifade ederek bir görüşün ispatı için öncelikle insan aklının ikna edilmesinin gerekliliğine vurgu yapmıştır. Bu noktada, "kaynak ne olursa olsun –Kur'ân, İncil, Maarif Bakanlığı, Zağlûl'un sözleri veya Mustafa Kemal'in konuşmaları- araştırmadan sonra sıhhati kesinleşir" diyen Cemîl İstirâbâdî, önce tahkik etmenin önemini vurgulamaktadır. Yazar, bu nedenle Müslümanlar tarafından çağdaş görüşleri aktaran bu tarz kitapların mantıki, akli ve ilmi delillere yer vermedikçe "Müslümanlara hiçbir fayda sağlamayacağını" iddia etmektedir.⁴³⁰ Cemîl İstirâbâdî, metin içerisinde "biz Hanîf Müslümanlar" diyerek, kendisinin de Müslüman olduğunu vurgulamıştır. Yazarın eleştirileri değerlendirilirken bu husus da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bakımdan, Cemîl İstirâbâdî, Nazîre Zeynuddîn'in fikirlerini eleştirmekten ziyade İslamî literatür içerisinde gördüğü bir metot sorununu ifade etmiş ve bu sorunun halli için tüm insanlığa hitap eden akıl, mantık ve ilmi temel alan bir yöntemin kullanılmasının gerekli olduğunu savunmuştur.

El-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye' nin kadınlar hususundaki görüşünü yansıtmaları bakımından, Filistin'deki kadınların protesto ve gösterilerine yer verdiği çeşitli haberlerden bir örneğe bakılabilir. Bu haberde protestoya katılan beş yüz Arap kadınına takdir eden olumlu bir üslup takınan *el-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye*, soylu, ahlaklı Arap kadınına "anne olarak yücelten" İslami-milliyetçi bir söylemi benimsemiştir. Gazete, konferansa katılan kadınlar hakkında şu sözlere yer vermektedir:

Ve ey siz soylu Arap kadınları! Size vacip olduğuna inandığınız şeyi yaptınız, öfkenizi ifade ettiniz. Bu azgın siyasetin fitne ve afetlerin sahası haline getirdiği ülkenizin haklarını savunmak için kendi üstünüze yemin ettiniz. Allah sizi mübarek kılsın (Barekallahu Fikum). Bunda şaşılacak bir şey yok. Siz Hatice bint Huveylid, Tûmâdır el-Hansâ ve Esmâ bint Ebî Bekr'i doğuran bu soylu milletin neslindensiniz. Görevlerinizin ne olduğunu iyi bilin ve evlatlarınızı hakiki Araplar gibi yetiştirin (...)⁴³¹

Bu haber, gazetenin, kadınların Filistin savunmasında aktif bir şekilde var olmalarını, milliyetçi duygularla takdir ettiğini göstermektedir. Ancak gazete, kadın hakları

⁴³⁰ İstirâbâdî, "bi-Münâsebeti neşri kitâb," *Lisânu'l-Hâl*, 1.

⁴³¹ "El-Mu'temeru'n-Nisâi'l-Filistiniyyi'l-Evvel" (1. Filistin Kadınlar Kongresi), *el-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye*, 28 Ekim, 1929, 1.

hususunda Türkiye’de yaşanan gelişmelere çok fazla yer vermemiş, bu konuda sadece ahlaki yozlaşma ve olumsuz örnek olarak yorumladığı bazı olaylara yer vermiştir. Bu bakımdan, *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* ve *Lisânu’l-Hâl* arasında bir karşılaştırma yapıldığında, bariz farklar olduğu görülmektedir. *Lisânu’l-Hâl*, Türkiye’deki kadınlara dair gelişmeleri, onları Arap dünyası için “olumlu örnekler” olarak sunmak adına büyük bir çaba sarf ederek, Şark kadını bu konuda harekete geçirmeyi amaçlamıştır. Bu hususta Nazîre Zeynuddîn’in eserine yer vererek olumlu değerlendirmelerde bulunmuş ve hatta bu eserden yola çıkarak Müslümanlar tarafından oluşturulan çağdaş eserlerdeki bir metodoloji sorununa da yer vermiştir. *El-Câmi’atu’l-‘Arabiyye* ise yalnızca Türkiye’de değil aynı zamanda Arap dünyasında da yaşanan kadınların özgürleştirilmesi hareketine dair önemli gelişmeleri nakletmemeyi tercih ederek, bu konu hakkında yer verdiği çeşitli meselelerde de olumsuz değerlendirmeler bulunmuştur. Örneğin kadın haklarını savunan Nazîre Zeynuddîn’i eleştirerek ona reddiye yazan Selim Hamdan’ı desteklemiştir. Bu farklı yaklaşımın temelinde, gazetelerin Arap toplumunu nasıl tahayyül ettiklerine dair görüşlerinin ağır bastığı görülmektedir. *Lisânu’l-Hâl*, her bakımdan modern, gelişmiş ve Avrupa standartlarına uygun bir kadın profilini destekleyip böyle bir Arap toplumu hayal ederken, *el-Câmi’atu’l-‘Arabiyye*, bu duruma zıt bir şekilde, daha geleneksel, şeriata bağlı ve milli duygularla hareket eden bir Arap kadını profilini desteklemektedir.

SONUÇ

Zürcher, Türkiye'nin 1920-1930'lu yıllardaki durumunu "klasik bir ulus devlet inşa süreci ve cesur bir modernizasyon projesi" olarak tanımlamakta, Mustafa Kemal ve çevresindekilerin, bu amaçla kendilerinden önce gelen Jön Türkler içerisindeki "radikal Batılılaştırıcıları" örnek alarak onlar gibi hareket ettiklerini iddia etmektedir.⁴³² Nitekim erken cumhuriyet dönemi inkılapları, uzun yıllara yayılmadan, kısa bir zaman dilimi içerisinde tedrici bir şekilde uygulanan ancak etkileri göz önünde bulundurulduğunda inşa edilen modern devletin nüvesini oluşturarak bu nüveyi sonraki nesillere aktaracak bir biçimde yapılandıran dönüşümlerdir. Yönetimin etkin rolde bulunduğu ve tavandan tabana bir uygulamayla gerçekleşen bu inkılaplarda, Mustafa Kemal'in düşünce yapısının izleri açıkça görülmektedir. Mustafa Kemal daha genç bir subayken, ülkede yapılması gereken değişimlerin ıslahçı değil inkılapçı bir zihniyetle olması gerektiğine dair görüşünü şu şekilde serdetmiştir:

Ben her vakit söylerim, burada da bu vesile ile arzedeğim benim elime bir selâhiyet ve kudret geçerse, ben hayat-ı ictimâiyemizde arzu edilen inkılabı bir anda bir 'Coup' ile tatbik edeceğimi zannederim. Zira, ben bazıları gibi efkâr-ı avâmı, efkâr-ı ulemâyı yavaş yavaş benim tasavvuratım derecesinde tasavvur ve tefekkür etmeğe alıştırmak suretiyle bu işin yapılacağını kabul etmiyor ve böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden, ben, bu kadar senelik tahsil-i âlî gördükten, hayat-ı medeniye ve ictimâiyeyi tetkik ve hürriyeti tezevvuk için sarf-ı hayat ve evkat ettikten sonra, avâm mertebesine ineyim. Onları kendi mertebeme çıkarayım. Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar.⁴³³

Gerçekten de 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlangıcına kadar Osmanlı'da ortaya çıkan yenilikçi fikirler ve bu fikirlerin uygulanışı göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1920 ve 1930'lu yıllarda kat ettiği değişim ve dönüşümün bir benzerinin yaşanmadığı görülmektedir. Araştırmada incelenen veriler ışığında, bu dönüşümün önemli bir kısmını yansıtan 1925-1931 yılları arasında, Arap dünyası içerisinde, Türk inkılaplarına dair hem olumlu hem de olumsuz çok farklı görüşlerin var olduğu açık bir şekilde görülebilmektedir. Bu tarihlerde henüz bağımsızlıklarını elde edemeyen Arap topluluklarından bazıları, kendi milli mücadelelerini gerçekleştirerek bağımsız bir devlet inşa etme sürecinde Türkiye'yi takdir edilen bir örnek olarak ele almışlardır. Ancak bazı Araplar ise diğerlerinin aksine, geleneğe ve kültürlerine dayalı bir

⁴³² Erik-Jan Zürcher, "The Ottoman Legacy of the Kemalist Republic" içinde *The State and the Subaltern Modernization*, 95.

⁴³³ İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, 43.

millîet inşa etmek amacıyla hareket etmişlerdir. Bu nedenle Batı'daki gelişmeleri yakından takip ederek bu minvalde modern bir devlet inşa etmeye çalışan Türkiye, onlar için olumsuz bir örnek olmuştur. Böyle bir ortamda bulunan Bilâdüşşam'da yayın hayatına devam eden *Lisânu'l-Hâl* ve *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* gazeteleri de bu iki farklı yaklaşımı temsil etmektedir. Bu bağlamda Türkiye'deki inkılapları örnek alınması gereken gelişmeler olarak aktaran *Lisânu'l-Hâl*, Türkiye'nin gelişmişliğini ve kazanımlarını ön plana çıkaran bir tutum benimseyerek Türkiye'yi Arap dünyasına bir "model" olarak sunmuştur. Bu tutumun açık bir şekilde gazete haberlerindeki üsluba ve aktarılan haberlerin seçimine yansıdığı görülmektedir. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* ise Türkiye'deki inkılapları tam tersine sert eleştirilere tabi tutulması gereken bir tenkit malzemesi olarak görmüştür. Bunun temel nedenlerinden biri gazetenin sahip olduğu İslamcı tavidir. Bu nedenle Batı'yı örnek alarak seküler bir mantıkla inşa edilen inkılaplar, *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* nezdinde kabul edilebilir değildir. Her iki durumda da Türkiye'ye dair gelişmelerin bu iki Arap gazetesi tarafından yakından takip edildiği ve araştırılan dönem boyunca haberlere çokça konu edildiği tespit edilmiştir.

Gazetelerde Türkiye'ye dair en çok tartışılan meselelerin başında hilafetin geldiği görülmektedir. Bu hususta İslamcı düşünce yapısına sahip olan *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, hilafetin kaldırılması nedeniyle Türkiye'ye dair eleştirilerinin dozunu arttırmıştır. *Lisânu'l-Hâl* ise hilafetle ilgili Arap dünyasındaki bölünmenin üzerinde durmuş ancak zaman içerisinde Müslümanlar arasında meseleye dair bir uzlaşmanın mümkün olamamasının ve konuyla ilgili tartışmaların bir sonuca ulaşamamasının da etkisiyle hilafetin kaldırılmasını Türkiye'nin bağımsızlığı adına olumlu bir gelişme olarak ele almıştır. Bir diğer gündem maddesi ise Türkiye'nin bir İslam devleti olup olmaması meselesidir. Bu çerçevede, İslami referanslara dayanan hukuk anlayışının yerine Batılı anlayışa uygun, laik bir hukuk anlayışını simgeleyen İsviçre Medeni Kanunu'nun alınması tartışılmıştır. *Lisânu'l-Hâl*, birkaç yıl sonra Lübnan'da kabul edilen aynı kanunu desteklerken *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, Emir Şekib Arslan'ın yazıları üzerinden Türkiye'nin bu kararı eleştirmiş ve yeni medeni kanun öncesinde ülkede bir hukuk sisteminin olmadığına dair yorumlara cevap vermiştir. Medeni kanunun kadınlara sağladığı hukuki bakımdan erkeklerle eşit statü, *Lisânu'l-Hâl* tarafından önemi vurgulanan ve takdir edilen noktalardan biridir.

1928 yılında gerçekleşen harf inkılabı ile ilgili gazetelerde yer alan haberler incelendiğinde *Lisânu'l-Hâl*'in gelişmeleri yakından takip ederek oldukça detaylı haberlere yer verdiği görülmektedir. Gazete tarafından Türk dilinin bağımsızlaşması olarak yorumlanan bu gelişme, takdir edilmiş ve halkın yeni dili ne kadar çabuk öğrendiğine ve devlet tarafından gerçekleştirilen eğitim seferberliğine vurgu yapılmıştır. *El-Câmi'atu'l-'Arabiyye* ise harf inkılabı sonrasında Türkiye'de yaşanan gelişmeleri ele almaktan ziyade Arap harflerinin tarihi ve üstünlüğüne dair haberlere yer vermiş bu hususta da daha çok Emir Şekib Arslan'ın yazılarını ön plana çıkarmıştır. Harf inkılabı ile ilgili gazetelerin tavrı noktasında göz önünde bulundurulması gereken iki husustan biri, gazetelerin Latin harflerinin Arap toplumları için uygun olmadığı görüşünde mutabık olmaları ve Türkiye'de Türkçe dışında Arapça ve Kürtçe gibi dillerin kullanımının yasaklanmasına yönelik gelişmeler hususunda eleştirel bir tavır takınmalarıdır. *Lisânu'l-Hâl*, Türkiye'nin Antakya ve İskenderun'a yeni alfabeyi öğretmek için öğretmenler göndermesini eleştiren bir habere yer vermiş ve bu bölgenin Anadolu sınırlarına dahil olmadığını altını çizmiştir.

İkinci bölümde yer alan son gelişme olarak anayasadaki dini ifadelerin düzenlenmesi meselesi Türkiye'nin gazeteler nezdindeki konumunun ne olduğuna dair önemli bir gelişmedir. Türkiye'nin inkılapları gerçekleştirirken seküler bir anlayışı benimseyerek dinin, siyasetle olan ilişkisini minimuma indirmesi ve 1928 yılında İslam ibaresini anayasadan kaldırması, *el-Câmi'atu'l-'Arabiyye* nezdinde Türkiye'yi, çoğunluğu Müslüman olan Arap toplumlarından tamamen ayırmıştır. *Lisânu'l-Hâl* ise Türkiye'nin siyasetini Fransızlar ile karşılaştırmış ve aradaki benzerliklere vurgu yapmıştır. Bu bakımdan *Lisânu'l-Hâl* için Türkiye'deki gelişmeler tutarlı bir bütün olarak ele alındığında laik bir anlayışın benimsenmesi makul bir durumdur.

Üçüncü bölümde yer alan Türkiye'deki kadınlara dair gelişmelerin *Lisânu'l-Hâl*'de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu hususta Arap dünyasının farklı yerlerinde aynı tarihlerde yaşanan gelişmeler, gazetenin Türk kadınına olan yaklaşımını anlamak adına önemli detaylar ihtiva etmektedir. Aynı dönemde kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması hususunda ve kadınların özgürleşmesi çerçevesinde örtü ve peçenin çıkartılması hakkında Arap dünyası içerisinde önemli tartışmalar yaşandığı görülmektedir. Bu bakımdan *Lisânu'l-Hâl*, Türkiye'de hukuki ve siyasi bakımdan kadınlara verilen hakları

bir örnek olarak Arap dünyasına sunmuş ve Türk kadınlarının çalışma hayatına dair gelişmelere yer vermiştir. *El-Câmi 'atu'l- 'Arabiyye* ise özellikle kadınların özgürleşmesi adına peçe ve örtünün çıkarılmasına şiddetle karşı çıkarak bunun İslam dinine uygun olmadığını savunmuştur. Türkiye'deki kadın hareketlerine kısaca yer veren gazete bu hususta daha çok kadının ahlaki ve toplumsal yönlerini ön plana çıkarmış ve Türkiye'nin medenileşmek için Batı toplumunu örnek almasının ahlaki bir yozlaşmaya neden olacağı tezi üzerinde duran haberlere yer vermiştir.

Çalışmanın amacı, gazetelerde yer alan haberlerin doğruluğu veya yanlışlığını ispat etmek değil, tarihi konjonktürde meselelerin Arap dünyası içerisinde nasıl ele alındığını, incelenen gazete sahipleri veya gazeteyi idare edenlerin Türkiye'ye dair meseleleri ele alış biçimlerini incelemektir. Bu bakımdan gazetelerin tahayyül ettikleri Arap toplumunu yansıtmaya çalışarak, yayınladıkları haberleri, bu toplumu inşa etmek adına birer araç olarak kullandıkları görülmüştür. Ayrıca, bu iki gazetenin incelenmesi, özellikle Takrîr-i Sükûn Kanunu'nun uygulandığı dönemde, Türkiye'deki basın-yayın hayatı üzerinde bulunan sansür ve hükümete muhalefetin imkânı göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'deki siyasi ortamla doğrudan bir bağlantısı olmayan daha serbest bir ortamdaki düşüncelerin incelenmesini sağlaması açısından da literatüre bir katkı sağlamaktadır.

Türk ve Arap imgesi ve iki tarafın birbirine bakışı, günümüzde hala tartışılmaya devam eden güncel meselelerden biridir. Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinde yer alan inkılapların hem Türk toplumunda hem de Arap toplumundaki etkilerini günümüzde hala belirgin bir şekilde gözlemlemek mümkündür. Yaklaşık yüzyıllık bir süreç boyunca çeşitli dönüşümler geçiren Türkler ve Araplar arasındaki ilişkiler, coğrafi yakınlık, tarih ve kültürdeki ortaklıklar göz önünde bulundurulduğunda önemli bir bağı temsil etmektedir. Bu bakımdan Türkiye'nin erken cumhuriyet döneminde kendi kimliğini inşa ederken kendisini Batılı bir devlet olarak tanımlamasının, bu bağa olan tesiri farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Sonuç olarak bazı Araplar Türkiye'yi kendileri için bir rol model olarak görmüş ve onun geçirdiği dönüşümleri takdir ederek örnek almışlardır. Bazı Araplar içinse bu durum Türkiye'nin Arap ve İslam dünyasından kopuşu olarak değerlendirilmiş ve milli duyguların ön plana çıkması ile birlikte Pan-Arabist fikirlerin perçinlenmesine ve kurtuluşun Arap birliği gibi yollarda aranmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

el-Câmiatu'l-‘Arabiyye

Cumhuriyet

Lisânu'l-Hâl

Resmî Gazete

Diğer Kaynaklar

Abduh, İbrahim. *A'lâmu's-sahâfeti'l-‘Arabiyye*. Kahire: Matbaatü't-Tevekkül, 1944.

Acar, Burhan. “Türk Basınında Arap İmgesi 1923-1928.” Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2018.

Ahmed, Faiz. *Afghanistan Rising: Islamic Law and Statecraft between the Ottoman and British Empires*. Harvard University Press 2017.

Ahmed, Leila. *Woman and Gender In Islam: Historical Roots to a Modern Debate*. New Haven: Yale University Press, 1992.

Akşit, Elif Ekin. *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Atabaki, Touraj ed. *The State and The Subaltern Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*. London: I.B. Tauris, 2007.

Atatürk'ün Hukuk Devrimi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1983.

Atatürk, Kemal. *Nutuk, Cilt 2*. İstanbul: Mili Eğitim Basımevi, 1969.

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 1969.

Atay, Falih Rıfkı. *Niçin Kurtulmamak*. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1953.

Ayalon, Ami. *The Press in the Arab Middle East: A History*. New York: Oxford

- University Press, 1995.
- Badran, Margot ed. ve Cooke, Miriam ed. *Opening the Gates An Anthology of Arab Feminist Writing*. Bloomington: Indiana University Press, 2004.
- Barr, James. *A Line In The Sand*. New York: W. W. Norton & Company, 1976.
- Bayhan, Fatih. *Latife Hanım'ın Kâğıtları*. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2007.
- Bein, Amit. *Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations In The Interwar Period*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Berkes, Niyazi. *Atatürk ve Devrimler*. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism In Turkey*. London: C. Hurst Company: 1998.
- Beyaz, Yasin. "1931 Genel İslam Kongresi'nin İslam Dünyasına Etkileri Ve Türkiye'deki Yansımaları." *Journal of Islamic Jerusalem Studies* 18, sy. 1 (17 Temmuz 2018): 35-56. <https://doi.org/10.31456/beytulmakdis.372722>.
- Beyhem, Muhammed Cemîl. *el-Mer'e fi't-Temedduni'l-Hadîs*. Beyrut: Matba'atu's-Selâm, 1927.
- Beyyûmî, Zekeriya Süleyman. *Mevkıfu Mısr mine'l-muteğayyirât fî Türkiye beyne'l-harbeyni'l-âlemiyyeteyn*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Câmi'î, 1989.
- Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?, Cilt 1*. Hazırlayan Zeki Arıkan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Bozkurt, Celil. *Türk Kamuoyunda Filistin Problemi*. İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık 2008.
- Buzpınar, Tufan. *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Caporal, Bernard. *Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*. Ankara: Türkiye

- İş Bankası Kültür Yayınları 1982.
- Cleveland, William ve Bunton, Martin. *A History of The Modern Middle East*. Philadelphia: Westview Press, 2009.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı*. Ankara: Ankara Matbaası, 1931.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Çalışlar, İpek. *Latife Hanım*. İstanbul: Doğan Kitap 2006.
- Çiçek, M. Talha. *War and State Formation In Syria: Cemal Pasha's Governorate during World War I 1914-1917*. New York: Routledge, 2014.
- Çiçek, M.Talha. “Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve Arap İhaneti.” Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2007.
- Durukan, Hüseyin. *Türkiye Nasıl Laikleştirildi?* İstanbul: Cıdam Yayınları, 1991.
- Ebu Seyf, Doktor Âtîf, ed. *Mevsû'atu's-sekâfetu'l-Filistiniyye kable'n-Nekbe*. Filistin: Filistin Kültür Bakanlığı, 2022.
- ed-Dâkûkî. İbrahim İlyas. *Sûretu'l-Etrâk lede'l-'Arab*. Beyrût: Merkezü'd-Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2001.
- el-Garîb, 'Isam. *el-Hacc Muhammed Emîn el-Hüseynî ve devruhu fi'l-Hareketi'l-Vataniyyeti'l-Filistiniyye*. Beyrut: Merkezu'l-Hadâra li't-Tenmiyyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 2014.
- el-Habbâzî, Meşhûr. *Kırâa fî harekâti musîka eş-şi'ri'l-'Arabiyyi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2021.
- Erkoç, Şahap ve Yazıcı, Olay. *Mazhar Osman ve Dönemi: Mecnunları, Mekânları, Dostları*. İstanbul: Argos İletişim Hizmetleri, 2006.
- Ertem, Rekin. *Elifbe'den Alfabe'ye*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- Gershoni, Israel ve Jankowski, James. *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for*

- Egyptian Nationhood, 1900-1930*. New York: Oxford University Press, 1986.
- Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 3*. Ankara: TBMM Basımevi, 2023.
- Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 4*. Ankara: TBMM Basımevi, 2023.
- Gromad, Anthony, editör ve Monciaud, Didier, editör. *The Press In The Middle East and North Africa 1850-1950*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018.
- Gündüz, Mehmet. “Atatürk Döneminde Toplumunu Dönüştürmenin Aracı Olarak Cumhuriyet Gazetesinin Düzenlediği Güzellik Yarışmaları.” *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, sy. 41 (2022): 58-79. <https://doi.org/10.17829/turcom.1050441>.
- Halıcı, Şaduman. *Yeni Türkiye devletinin yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt 1892-1943*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004.
- Hanioğlu, Şükrü. “Batılılaşma.” içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm. İstanbul: TDV, 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma#1-giris>.
- Hanioğlu, Şükrü. “Garbcılar: Their Attitudes toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic.” *Studia Islamica*, sy. 86 (1997): 133-158. <https://www.jstor.org/stable/1595808>.
- Hanioğlu, Şükrü. *Atatürk: Entelektüel Biyografî*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2023.
- Hassan, Mona. *Longing for the Lost Caliphate: A Transregional History*. Princeton: Princeton University Press, 2016.
- Hattemer, Richard. “Atatürk And The Reforms In Turkey As Reflected In The Egyptian Press.” *Journal of Islamic Studies* 11, sy. 1 (1999): 21-42.
- Hattemer, Richard. *Atatürk und die Türkische Reformpolitik im Spiegel der Ägyptischen Presse*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1997.
- Hourani, Albert. *Arabic Thought In The Liberal Age 1798-1939*. New York: Cambridge University Press, 2013.

- IRCICA. *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2000.
- İbn Manzûr. “عق.” *Lisânu’l-‘Arab*, son erişim 15 Ağustos 2024.
<http://arabiclexicon.hawramani.com/?p=690&book=3#57cba8>.
- İleri, Turgut. “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Bağlamında Kız Enstitüleri’nin Türk Modernleşmesindeki Yeri Ve Önemi.” *Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 65 (Kasım 2019): 193-226.
- İnan, Afet, *Mustafa Kemal Atatürk’ün Karlsbad Hatıraları*. Ankara: TTK, 2018.
- İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar Ve Belgeler*. Hazırlayan Arı İnan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- İnan, Afet. *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*. Ankara: TTK, 2022.
- Joseph, Suad ed. ve Slyomovics, Susan ed. *Women and Power in the Middle East*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000.
- Julie Peteet, *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement*. New York: Columbia University Press, 1991.
- Kaçar, Aliye. “Kadınlar Halk Fırkasından Türk Kadınlar Birliğine Kadın Hareketi Ve Basına Yansıması (1923-1935).” Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2020.
- Kara, İsmail, haz. *Hilâfet Risaleleri, Cilt 5*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Kara, İsmail, haz. *Hilâfet Risaleleri, Cilt 6*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Karpat, Kemal. “Images of Turks and Arabs In school Books.” İçinde *Studies on Turkish-Arab relations*, ed. İsmail Soysal. İstanbul: Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı 1987.
- Kavak, Özgür. “Ali Abdürrâzık.” İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm. Ankara: TDV, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-abdurrazik>.
- Kaya, Murat. *Gazeteci Ve Siyasetçi Kimliğiyle Haydar Rüştü Öktem (1885-1951)*. Ankara:

- Atatürk Araştırma Merkezi, 2024.
- Kedourie, Elie. "Egypt and the Caliphate 1915-1946." *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 3, sy. 4 (Ekim 1963): 208-248.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifin: terâcimu musannifi'l-kütübî'l-'Arabiyye*, Cilt 1. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kennedy, Hugh. *Caliphate: The History of an Idea*. New York: Basic Books, 2016.
- Khoury, Philip. *Syria and The French Mandate: The Politics of Arab Nationalism 1920-1945*. Princeton: Princeton University Press, 1987.
- Kılıç, Hulusi. "Emîr Şekîb Arslan." İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm. İstanbul: TDV, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-sekib-arslan>.
- Korkmaz, Zeynep. *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler*. Ankara: TDK Basımevi, 1992.
- Kral Abdullah. *Biz Osmanlı'ya neden isyan ettik?* Çeviren Halit Özkan. İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- Kramer, Martin. *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Congresses*. New York: Columbia University Press, 1986.
- Kurşun, Zekeriya. "Şeyh Said." İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm. Ankara: TDV, 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh-said>.
- Louhichi, Soumaya. "Representations of the Ottoman-Turkish Past in Arabic Discourse and the Formation of the Collective Arab Memory: The Case of MK Atatürk." *Ostour*, sy. 18 (Şubat 2023): 101-123, <https://doi.org/10.31430/CXFU9860>.
- Mengüç, Hilal Livaoğlu. *Mısır Basınında Hilâfet Tartışmaları 1922-1926*. İstanbul: Libra Kitap, 2018.
- Metinsoy, Murat. *The Power of the People: Everyday Resistance and Dissent in the Making of Modern Turkey 1923-38*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

- Metintaş, Mustafa Yahya. “Nezihe Muhittin Ve Türk Kadınının Siyasi Haklar Mücadelesi.” *Türk Dünyası Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi* 2, sy. 3 (2018): 74-97.
- Mogannam, Matiel, *The Arab Women and the Palestine Problem*. London: Herbert Joseph Limited, 1937.
- Muhammed, Cafer İhsan. “Mustakbelu’l-kitâbeti’l-‘Arabiyye ‘alâ dav’i ma‘reketi’l-hurûfi’l-‘Arabiyye ve’l-hurûfi’l-Lâtîniyye.” *el-Lisânu’l-‘Arabî* 17, sy. 1 (1979): 244-253. <http://search.mandumah.com/Record/135894>.
- Muslih, Muhammed. *The Origins of Palestinian Nationalism*. New York: Columbia University Press, 1988.
- Nimetullah, Halil. *Türkleşmek, Lâyıklaşmak ve Çağdaşlaşmak*. İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1953.
- Özcan, Azmi. “Şerîf Hüseyin.” içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm. İstanbul: TDV, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-huseyin>.
- Özcan, Azmi. “Şevket Ali.” İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm. İstanbul: TDV, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sevket-ali>.
- Parla, Taha. *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Cilt 1*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Parla, Taha. *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Cilt 2*. İstanbul: İletişim Yayınları 1991.
- Provence, Michael. *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Qureshi, M. Naeem. “Hindistan Hilâfet Hareketi.” İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, çevrimiçi sürüm. İstanbul: TDV, 1998. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hindistan-hilâfet-hareketi>.

- Rızâ, Muhammed Reşîd. *ed-Devletu'l-Osmâniyye mine's-Sultân 'Abdu'l-Hamîd ilâ Mustafâ Kemâl Atâtürk*. Derleyen Ahmed 'Abdu'l-Vahhâb eş-Şerkâvî. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye ve'l-Lübnâniyye.
- Sâbât, Halîl. *Mevkıfu's-sahâfeti'l-Mısriyye mine'l-'imâme ve't-tarbûş*. Kahire: Mektebetü'l-Hilal, 1961.
- Sancar, Serpil. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Satan, Ali. *Son Halife Abdülmecid Efendi*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2011.
- Serkîs, Yusuf b. İlyân. *Mu'cemü'l-matbûâtı'l-'Arabîyye ve'l-mu'arrebe, Cilt 2*. Kahire: Matbaatu's-Serkîs, 1932.
- Shafîk, Doria. *La Femme et Le Droite Religieux De L'Égypte Contemporaine*. Paris: P. Geuthner, 1940.
- Soysal, İsmail, ed. *Studies on Turkish-Arab relations*. İstanbul: Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı, 1987.
- Şa'râvî, Hüdâ. *Müzekkirâtu Hüdâ Şa'râvî*. Kahire: Müessesetu Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2012.
- Şimşir, Bilal N. *Atatürk ve Afganistan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Şimşir, Bilal N. *Türk Yazı Devrimi*. Ankara: TTK Basımevi, 1992.
- Taşkıran, Tezer. *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*. Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973.
- Terzioğlu, Zübeyde. *Türk Kadını Siyaset Sahnesinde 1930-1935*. İstanbul: Giza Yayınları, 2010.
- Thompson, Elizabeth. *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon*. New York: Columbia University Press, 2000.

- Toprak, Zafer. *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm 1908-1935*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Toros, Taha. *Atatürk’ün Adana Seyahatleri*. Adana: Çukurova Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1981.
- Tuna, Serkan. “Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Basınına Yönelik Önemli Bir Dava: Akşam Gazetesi Davası.” *CTAD*, sy. 33 (Bahar 2021): 347-375.
- “Turkey 1929-1935.” İçinde Doris Stevens Papers. Inter-American Commission of Women Correspondence and Office Files. Son erişim 15 Ağustos 2024. <https://nrs.lib.harvard.edu/urn-3:rad.schl:23981869>.
- Unan, Nimet. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2*. Ankara: TTK Basımevi, 1959.
- Yılmaz, Mehmet Serhat. “Türkiye’deki Şapka ve Kıyafet İnkılâbının Mısır Kamuoyunda Yansımaları (1925-1933).” *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 2 (2005): 91-103.
- Yorulmaz, Hüseyin. *Tanzimat’tan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları*. İstanbul: Kitabevi, 1995.
- Zihnioğlu, Yaprak. *Kadınsız İnkılap*. İstanbul: Metis Yayınları 2003.
- Zürcher, Erik J. *Turkey a Modern History*. New York. I.B. Tauris, 2017

EKLER

Görsel 1. “Münîf Arif el-Hüseynî 1935-1936.” Kaynak: The Palestinian Museum Digital Archieve, “Munif Aref al-Husseini, 1935-1936,”
https://palarchive.org/index.php/Detail/objects/9210/lang/en_US

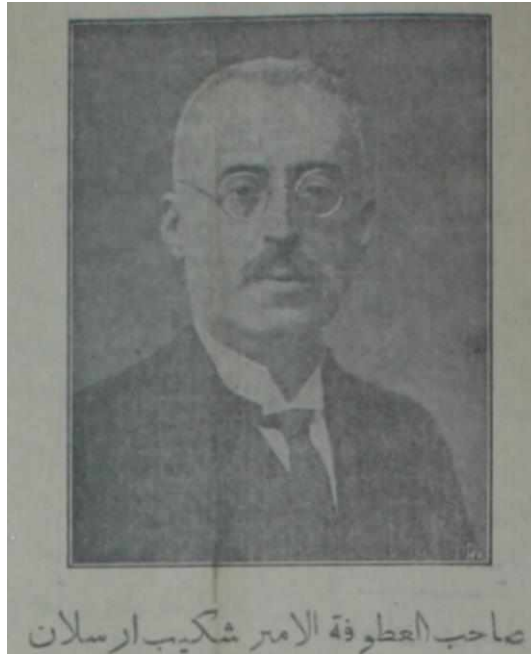

Görsel 2. “Talâi‘u’l-Vufûd ‘ale’l-Mu’temeri’l-İslâmiyyi’l-Âm bi’l-Kuds”
(Kudüs’teki Genel İslam Kongresine Gelen Heyetlerin Öncüleri)⁴³⁴

⁴³⁴ “Sağdan sola ilk sıra: Ravzatu’l-Ma‘ârif Külliyesinin Başkanı sayın âlim Muhammed Sâlih. Irak temsilcilerinden biri sayın el-Hac Nu‘mân el-Azmî. Tunus temsilcisi Allâme Üstâz ‘Abdu’l-‘Aziz es-Se‘âlibî. İmam Yahya’nın temsilcisi es-Seyyid Muhammed Zübâra. Önceki İran sadrazamı Sâhibu’d-devle es-Seyyid Ziyâu’d-Dîn et-Tabâtabâî. Önceki Doğu Ürdün hükümeti başkanı Sayın Hasan Hâlid Paşa. Yüksek İslam Konseyi başkanı es-Seyyid Muhammed Emîn el-Hüseynî. İkinci sıra: *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye* gazetesi sahibi Münîf el-Hüseynî. İslam Meclisi üyesi Emîn Bey et-Temîmî. Buhârî Zâviyesi Şeyhi Ya‘kub el-Buhârî. İdil-Ural Müslümanları temsilcisi ‘Iyaz Ishâkî Bey. Es-Seyyid Safvet Yûnus el-Hüseynî.” İsimler için bkz. Talâi‘u’l-Vufûd ‘ale’l-Mu’temeri’l-İslâmiyyi’l-Âm bi’l-Kuds (Kudüs’teki Genel İslam Kongresine Gelen Heyetlerin Öncüleri), *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye*, 6 Aralık, 1931, 1.

Görsel 3. “Mevlânâ Muhammed ‘Alî.”⁴³⁵

Görsel 4. “Sâhibu'l-'Utûfe el-Emîr Şekîb Arslân.”⁴³⁶

⁴³⁵“Mevlana Muhammed Ali,” *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye*, 29 Kasım, 1928, 1.

⁴³⁶“Utûfet sahibi Emir Şekib Arslan,” *el-Câmi‘atu’l-‘Arabiyye*, 19 Mayıs, 1929, 1.